

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ & ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Θεόδωρος Δηλιγιάννης: Προσεγγίσεις της πολιτικής του πορείας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νικόλαος Πεγιάζης

Αθήνα, 2024

Διμελής Επιτροπή

Ελένη Ανδριάκαινα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

(Επιβλέπουσα)

Ευαγγελία Λούβη, Ομότιμη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Νικόλαος Πεγιάζης, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη μητέρα μου
που μου έδωσε τη δύναμη
να γίνω όλα όσα θέλω
και όλα όσα μπορώ.

Ευχαριστίες

Ένα ευχαριστώ είναι λίγο για την καθηγήτρια μου Λίνα Λούβη. Με τα μαθήματα σας μου δείξατε έναν νέο κόσμο, αυτόν της Ιστορίας και η ζωή μου δεν θα είναι ποτέ πια η ίδια. Υπήρξατε η έμπνευση για αυτήν τη διπλωματική αλλά και ο λόγος που έγινε πράξη. Σας ευχαριστώ για όλα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο πρώτο: Η πολιτική πορεία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη πριν γίνει πρωθυπουργός	11
1.1 Η καταγωγή, οι σπουδές και η επαγγελματική πορεία.....	11
1.2 Πληρεξούσιος στη Β' Εθνοσυνέλευση.....	12
1.3 Πρώτη φορά υπουργός. Η αλληλογραφία του Όθωνα.....	13
1.4 Τρεις ακόμα φορές στο υπουργικό αξίωμα. Το ζήτημα της καθολικής ψηφοφορίας..	14
1.5 Το Σύνταγμα του 1864 και το Συμβούλιο Επικρατείας.....	15
1.6 Πρεσβευτής στο Παρίσι και υπουργός στις κυβερνήσεις Ζαΐμη.....	16
1.7 Ο Δηλιγιάννης υπερασπίζεται την ελευθερία του λόγου στη Βουλή.....	18
1.8 Η Ανατολική κρίση και η συμμετοχή του Δηλιγιάννη στην Οικουμενική κυβέρνηση ..	19
1.9 Υπουργός Εξωτερικών στην Κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Πολιτικό φιάσκο ή δημιουργία Ελληνικού ζητήματος;.....	20
1.10 Ο Δηλιγιάννης στο Συνέδριο του Βερολίνου.....	22
1.11 Η κριτική για τα αποτελέσματα του Συνεδρίου.....	24
1.12 Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας.....	28
Κεφάλαιο δεύτερο: Οι τρεις κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη με αντίπαλο τον Τρικούπη.....	29
2.1 Η γέννηση του δικομματισμού.....	29
2.2 Η πρώτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη.....	31
2.3 Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας.....	32
2.4 Η κριτική για τον ειρηνολόγο.....	40
2.5 “ένδοξη καταστροφή” αναβάλλεται.....	41
2.6 Η δεύτερη κυβέρνηση Δηλιγιάννη.....	42
2.7 Ο νόμος περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων.....	43
2.8 Το ζήτημα της ευρείας εκλογικής περιφέρειας.....	45
2.9 Ο νόμος για τη συμμετοχή των στρατιωτικών στις εκλογές.....	47
2.10 Η διαχείριση του οικονομικού ζητήματος.....	49
2.11 Η ρήξη του Δηλιγιάννη με τους κεφαλαιούχους.....	50
2.12 Η παραπομπή του Τρικούπη στο Ειδικό Δικαστήριο.....	52
2.13 Η παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη από τον βασιλιά και ο ρόλος του Α. Συγγρού	53
2.14 Η κριτική για την παύση του Δηλιγιάννη.....	54
2.15 Τα εκπαιδευτικά τέλη της κυβέρνησης Τρικούπη και η αγνόηση της Δεδηλωμένης από το βασιλιά.....	56
2.16 Η προσήλωση του Δηλιγιάννη στους θεσμούς και η ρήξη του βασιλιά με τον Τρικούπη.....	57
Κεφάλαιο τρίτο: Η τρίτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη.....	59
3.1 Η τρίτη μεγάλη εκλογική νίκη. Η προσπάθεια συμβιβασμού με τους δανειστές.....	59

3.2 Οι Ολυμπιακοί αγώνες και η μεταθανάτια αντιπολίτευση	60
3.3 Η διαχείριση του θεσσαλικού και του σταφιδικού ζητήματος.....	61
3.4 Το ζήτημα της Στρατιωτικής Αστυνομίας	63
3.5 Ο νόμος περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης.....	64
3.6 Η Εθνική Εταιρεία και το βασιλικό διάγγελμα.....	65
3.7 Οι ταραχές στην Κρήτη και η αποστολή ελληνικού στόλου	67
3.8 Η κριτική για την αποστολή στρατού κατοχής στην Κρήτη	68
3.9 Οι διπλωματικές προσπάθειες να αποφευχθεί ο πόλεμος	70
3.10 Η αφορμή για την έναρξη του πολέμου	71
3.11 Η έναρξη του ελληνοτουρκικού πολέμου	72
3.12 Οι διπλωματικές προσπάθειες του Δηλιγιάννη να σταματήσει τον πόλεμο	72
3.13 Η μυστική σύσκεψη του βασιλιά και η αντικατάσταση του Δηλιγιάννη	73
3.14 Οι ευθύνες για τον πόλεμο του 1897	74
3.15 Τα θετικά αποτελέσματα που έφερε ο πόλεμος του 1897	80
Κεφάλαιο τέταρτο: Η κατάρρευση του δικομματισμού και οι συγκρούσεις του Δηλιγιάννη με τον βασιλιά.....	82
4.1 Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης ως ρυθμιστικός παράγοντας και η υπονόμευση του δικομματισμού από τον βασιλιά	82
4.2 Οι εκλογές του 1899 και η συντριβή του Εθνικού Κόμματος	83
4.3 Η τιμητική σύνταξη της αδερφής του Τρικούπη. Ο νεκρός δεν δεδικαίωται.....	84
4.4 Ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης.....	84
4.5 Τα Ευαγγελικά και η αγνόηση του Δηλιγιάννη από τον βασιλιά.....	85
4.6 Η ιδιομορφία των εκλογών του 1902 και το πολιτικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη.....	87
4.7 Οι εκλογές του 1902 και τα αμφίσημα αποτελέσματα	88
4.8 Τα Σανιδικά	89
4.9 Η τέταρτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη.....	90
4.10 Ο Λόγος του Θρόνου και η “νομιμοποίηση” της αναρχίας	90
4.11 Η εύθραυστη κυβέρνηση και η σύμβαση με την Αγγλία για τη σταφίδα	91
4.12 Ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης και η “θυσία” του υπουργού Στρατιωτικών.....	92
4.13 Οι εκβιαστές βουλευτές και η φθορά του πολιτικού ήθους	93
4.14 Οι κυβερνήσεις Θεοτόκη και Ράλλη και η δυναμική των διαδηλώσεων	94
4.15 Η τελευταία κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη	96
4.16 Η δολοφονία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.....	98
Κεφάλαιο πέμπτο: Η κριτική για το πολιτικό έργο του Δηλιγιάννη	99
5.1 Νικόλαος Οικονόμου	99
5.2 Σπυρίδων Μαρκεζίνης	102

5.3 Gunnar Hering.....	103
5.4 Γρηγόριος Δαφνής.....	105
5.5 Νίκη Μαρωνίτη	106
5.6 Λύντια Τρίχα.....	110
Συμπεράσματα	113
Βιβλιογραφία.....	122
Παράρτημα.....	124

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να παρουσιάσει όσο πιο ολοκληρωμένα γίνεται τον πολιτικό βίο ενός σημαντικού αλλά και άγνωστου (σε σύγκριση με την πορεία του) πολιτικού, του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Η πολιτική ζωή του διατρέχει μία πραγματικά μεγάλη χρονική περίοδο της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας (1862-1905) οπότε η εργασία θα εξετάσει παράλληλα μία ολόκληρη εποχή. Μέσα στην εποχή αυτή ο Δηλιγιάννης διαμορφώθηκε αλλά την διαμόρφωσε και ο ίδιος όσο βρισκόταν σε θέσεις εξουσίας. Η εργασία αυτή θα μπορούσε να έχει επίσης τον τίτλο “Θεόδωρος Δηλιγιάννης: Ένας πρωθυπουργός σε άρση”. Η διττή έννοια της λέξης άρση, η οποία εκτός από ακύρωση σημαίνει και ανύψωση, περιγράφει με τον καλύτερο τρόπο την πολιτική του πορεία και τις πέντε φορές που βρέθηκε στην πρωθυπουργική θέση από την οποία σύντομα απερχόταν αλλά πάντα επέστρεφε μέχρι το θάνατό του. Η απλουστευτική κριτική που εμμένει αποκλειστικά στην αποτυχημένη διαχείρισή του στο ζήτημα της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885 και στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αποτελεί λανθασμένη προσέγγιση και βρίσκεται μακριά από τον τρόπο που διαμορφώθηκε η παρούσα έρευνα.

Η εργασία είναι βασισμένη στην κριτική που έχουν διατυπώσει ορισμένοι ιστορικοί και συγγραφείς στην πολιτική του, φωτίζοντας ο καθένας συγκεκριμένα κομμάτια της πορείας του όπου σταδιακά κάποια αναθεωρήθηκαν και κάποια έμειναν στην αφάνεια. Το αρνητικό είναι πως σε κάποιες περιπτώσεις η επανάληψη του λάθους υπήρξε πιο δραστική συνθήκη στο να εδραιωθεί το λάθος και να αγνοηθεί η αλήθεια την οποία η νεότερη έρευνα αποκάλυψε. Για να ξεφύγουμε από την παγίδα της γενίκευσης είναι επιβεβλημένο να καταγράψουμε κάποια γεγονότα στη λεπτομέρειά τους γιατί μόνο έτσι θα κατανοήσουμε καλύτερα την περίοδο αυτή αλλά και τις πολιτικές αποφάσεις του Δηλιγιάννη. Μέσα από τις επιλογές των γεγονότων που έχουν γίνει στην παρούσα μελέτη αναδεικνύονται οι ιδεολογικές συνέχειες όπου για κάποιους ιστορικούς και συγγραφείς είναι περιττές, ενώ για άλλους είναι απαραίτητες, ανάλογα με το αφήγημα που επιθυμούν να αποτυπώσουν στη γραφή τους, εκούσια ή ακούσια.

Ένα πολιτικό πρόσωπο όπως είναι φυσικό ετεροκαθορίζεται όχι μόνο από τον αντίπαλό του αλλά και από την αποτίμηση των ιστορικών στη διάρκεια του χρόνου. Όταν λίγο μετά τις εκλογές του 1895 το τρικουπικό κόμμα συνετρίβη, ο αρχηγός του Χαρίλαος Τρικούπης ο οποίος είχε αποτύχει να εκλεγεί βουλευτής, θα προχωρήσει σε κάποιες δηλώσεις αποτίμησης του έργου του σε ορισμένους βουλευτές του, χωρίς να αναφέρει τα δικά του λάθη αλλά μόνο του αντιπάλου του. Μεταξύ άλλων ανέφερε ότι αγωνίστηκε ακατάπαυστα για να διορθώσει κάθε τι που δεν ήταν σωστό αλλά δύο φορές ο λαός γκρέμισε το κόμμα του από την Αρχή για να φέρει στη θέση του δημαγωγούς που κρατούσαν κατά των φόρων και των προσόντων.

Στη συνέχεια ο Τρικούπης αναφέρει ότι δύο φορές οι αντίπαλοί του ανέτρεψαν μέσα σε λίγους μήνες όσα έχτιζε χρόνια ολόκληρα και κατέστρεψαν τα πάντα. Κάνει λόγο για το νόμο που απέκλειε τους κατώτερους αξιωματικούς από τη Βουλή και τη δυσαρέσκεια του βασιλιά για την παρουσία τους στο κοινοβούλιο. Επικρίνει τον βασιλιά γιατί ενώ τον ευγνωμονούσε όταν ψήφισε τον συγκεκριμένο νόμο, αργότερα επικύρωσε το νόμο του Δηλιγιάννη που τον καταργούσε. Ο Τρικούπης αναφέρει ότι το ίδιο έγινε με τους νόμους για τα προσόντα των δημοσίων υπαλλήλων, της ευρείας

εκλογικής περιφέρειας και της στρατιωτικής αστυνομίας.¹ Έχει ενδιαφέρον λοιπόν να εξετάσουμε εάν η εικόνα που είχε σχηματίσει ο αντίπαλός του για τον Δηλιγιάννη παρουσιάζει ομοιότητες με την εικόνα που του έχει αποδώσει η ιστοριογραφία/βιβλιογραφία στη διάρκεια του χρόνου για τα ζητήματα αυτά και όχι μόνο. Θα πρέπει να απαντηθεί λοιπόν το ερώτημα εάν τελικά το μόνο που ήθελε ο Δηλιγιάννης ήταν να καταργεί τους νόμους του Τρικούπη χωρίς ο ίδιος να παρουσιάζει ένα δικό του πρόγραμμα και χωρίς να έχει κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία πίσω από τις πολιτικές του αποφάσεις. Σκοπός της εργασίας είναι να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα χωρίς να συνεχίσει τη διαιώνιση του αφηγήματος περί καλού και κακού. Η υποβάθμιση του αντιπάλου άλλωστε για να αναδείξει κανείς το δικό του υποκείμενο έχει συνήθως αντίθετα αποτελέσματα και δεν προσθέτει επί της ουσίας τίποτα.

Η φαινομενικά κοινή πορεία των Δηλιγιάννη και Τρικούπη είχε βασικές διαφορές οι οποίες είναι πολύ πιθανό να επηρέασαν τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους και φυσικά την ιδεολογία τους και κατ' επέκταση την πολιτική τους. Απόγονοι και οι δύο επιφανών οικογενειών, με σπουδές στη Νομική και κοινή έναρξη στην πολιτική στη διάρκεια της Β' Εθνοσυνέλευσης. Ο Δηλιγιάννης λόγω οικονομικής δυσχέρειας και αδυναμίας της οικογένειάς του να τον στηρίξει χρηματικά, βρέθηκε κοντά στο να εγκαταλείψει τις σπουδές του και να εργαστεί ως εμποροϋπάλληλος για να μπορέσει να βιοποριστεί. Κατάφερε να περατώσει τις σπουδές του τελικά χάρη στο βασιλικό βοήθημα των 40 δραχμών μηνιαίως που του χορηγήθηκε. Επιθυμία του Δηλιγιάννη καθώς και του πατέρα του (ο οποίος είχε ήδη αποβιώσει πριν ολοκληρώσει τις σπουδές ο γιος του) ήταν να μεταβεί στην Ευρώπη για μεταπτυχιακές σπουδές στις Πολιτικές Επιστήμες, όμως αυτό δεν κατέστη εφικτό εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας της οικογένειάς του οπότε αναγκαστικά μετέβη εκ νέου στην Αθήνα από το Ναύπλιο που διέμεναν οι δικοί του για να αρχίσει να εργάζεται ούτως ώστε να μπορεί να βοηθά κι αυτούς.² Ο Τρικούπης ξεκίνησε τις σπουδές του στη Νομική Αθηνών και τις ολοκλήρωσε στη Νομική Σχολή στο Παρίσι, στην οποία προχώρησε και σε μεταπτυχιακές σπουδές. Η επαγγελματική του καριέρα ξεκίνησε με το διορισμό του ως γραμματέας του Δικηγορικού Συλλόγου Παρισίων το 1853. Έπειτα αρχικά θα εργαστεί το 1854 ως άμισθος ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο και στη συνέχεια από το 1855 ως έμμισθος γραμματέας της ίδιας πρεσβείας μετά από την εισήγηση και τα επανειλημμένα διαβήματα του πατέρα του στον υπουργό Εξωτερικών. Ο Χαρίλαος Τρικούπης θα αναλάβει τη διεύθυνση της πρεσβείας ως επιτετραμμένος το 1862 κι έπειτα θα εκλεγεί το 1863 ως πληρεξούσιος του Γενικού Προξενείου του Λονδίνου στην Β' Εθνοσυνέλευση.³

Η πολιτική καριέρα του Δηλιγιάννη όπως και του Τρικούπη λοιπόν θα ξεκινήσει στη Β' Εθνοσυνέλευση, στην οποία και οι δύο διακρίθηκαν αλλά για διαφορετικούς λόγους. Η μεγαλύτερη πρόκληση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο Δηλιγιάννης πριν γίνει πρωθυπουργός ήταν όταν εκπροσώπησε την Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878. Εκεί ήρθε αντιμέτωπος με τα συμφέροντα των

¹ Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Αθήνα, Αγγελάκη, 1993, τ. 9, σ. 21-22.

² *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη (Ολόκληρος ο πολιτικός βίος, η ιστορία και η βιογραφία του δολοφονηθέντος πρωθυπουργού της Ελλάδος) και η ιστορία των Δηλιγιανναίων. Ποιητικά παραδόσεις, θρύλοι και γεγονότα εξ επισήμων πηγών*, Αθήνα, Εκδότης Γεώργιος Στεφάνου, 1906, σ. 208, 224-229.

³ Λύντια Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;" και του "Δυστυχώς επτωχεύσαμεν"*, Αθήνα, Πόλις, 2016, σ. 21, 88, 97, 101, 108-111, 119.

Δυνάμεων, τους πολιτικούς του αντιπάλους αλλά και τις προσδοκίες ενός λαού που επιθυμούσε το ακατόρθωτο. Ήταν μία περίοδος που κυριαρχούσε η Μεγάλη Ιδέα και ο λαός ίσως όχι άδικα επιθυμούσε να ζήσει την εκπλήρωση των μεγάλων προσδοκιών του όπως οι πρόγονοί του έζησαν το “θαύμα” της ελληνικής επανάστασης του 1821 αλλά και της δημιουργίας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Για κάποιο λόγο όμως έμοιαζε σαν να ξεχνούσε ο λαός πως για την επίτευξη των ονείρων του και των προσδοκιών του χρειαζόταν και η συνταύτιση των συμφερόντων της Ελλάδας με αυτά των Μεγάλων Δυνάμεων όπως είχε γίνει και την περίοδο της Επανάστασης.

Στη θέση του πρωθυπουργού ο Δηλιγιάννης θα αντιμετωπίσει τεράστια ζητήματα όπως το αγροτικό/θεςσαλικό, το σταφιδικό αλλά και την διαπραγμάτευση με τους δανειστές μετά την πτώχευση. Αντιμέτωπος τα ζητήματα αυτά με αντίπαλους α) τον χρόνο που δεν του δόθηκε, β) τη μη στήριξη του βασιλιά, γ) τις μεγάλες προσδοκίες του λαού τις οποίες και ο ίδιος καλλιεργούσε στις προεκλογικές του εξαγγελίες, δ) τα κέντρα εξουσίας που είχε πριμοδοτήσει ο πολιτικός του αντίπαλος και ε) τα συμφέροντα των ίδιων του των βουλευτών και φυσικά των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι αντιπολιτευτικές κινήσεις του Τρικούπη και του βασιλιά εναντίον του Δηλιγιάννη υπήρξαν τόσο έντονες ώστε να φτάσουν στο σημείο να αναιρέσουν τις πολιτικές και ηθικές αρχές τους.

Η βασιλεία έπαιξε κομβικό ρόλο τόσο στη ζωή του Δηλιγιάννη όσο και στον Τρικούπη. Χάρη στον Όθωνα ο Δηλιγιάννης κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές του οπότε και να έχει τη δυνατότητα να ξεκινήσει την επαγγελματική του καριέρα και χάρη στο Γεώργιο Α΄ ο Τρικούπης πήρε το πρωθυπουργικό χρίσμα και ξεκίνησε την πορεία του προς την εξουσία. Η σχέση του Δηλιγιάννη με τον βασιλιά καθόρισε σημαντικά την πολιτική του πορεία, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ό τι τον καθόρισε η κόντρα του με τον πολιτικό του αντίπαλο δηλαδή τον Τρικούπη. Ειδικά μετά το 1895, με εξαίρεση ένα μικρό διάλειμμα στην αντιπαλότητά τους, ο βασιλιάς και ο Δηλιγιάννης θα συγκρούονται συνεχώς. Ο βασιλιάς γνώριζε πώς να προστατεύει τον εαυτό του και τη δυναστεία του, κρατώντας στα χέρια του την εξουσία, υποβιβάζοντας συνεχώς τον Δηλιγιάννη είτε αυτός βρισκόταν στην πρωθυπουργική θέση, είτε στην αξιωματική αντιπολίτευση. Ο Γεώργιος Α΄ εξαιτίας είτε της μη εμπιστοσύνης του στους πολιτικούς, είτε λόγω της πεποίθησής του ότι αυτός θα έπρεπε να κατέχει την εξουσία και όχι η Βουλή, προτίμησε να κατευθύνει τις εξελίξεις πριμοδοτώντας μειοψηφίες που βοηθούσαν στην αποσταθεροποίηση του κοινοβουλευτικού συστήματος, θέτοντας τον Δηλιγιάννη στο περιθώριο με πολλαπλούς τρόπους. Σε όλες αυτές τις κινήσεις θα βρεθεί αντιμέτωπος με τον Δηλιγιάννη ο οποίος δεν ανεχόταν τις αντισυνταγματικές ενέργειες του βασιλιά και τις πολέμησε με διάφορους τρόπους, εντός και εκτός Βουλής.

Η εργασία επιδιώκει να αναδείξει τις στιγμές εκείνες που φανερώνουν την προσήλωση του Δηλιγιάννη στις αρχές του αλλά και στους θεσμούς. Οι σπουδές του στη Νομική είναι πιθανόν να έπαιξαν ρόλο στην τελική διαμόρφωση των αρχών του και η εργασία του στη Βουλή (πριν γίνει βουλευτής) υπήρξε καταλυτική στο να βγει στην επιφάνεια η ανάγκη του να ασχοληθεί με τα κοινά. Η μετέπειτα καταγεγραμμένα σκληρή του δουλειά στα διάφορα υπουργεία, έκανε ορατή τη διάθεσή του για αδιάκοπη εργασία προς όφελος της υπηρεσίας αλλά ίσως κυρίως να στόχευε στη διεύρυνση των

γνώσεών του και στο να γίνει αναγκαίος.⁴ Τα πολλά χρόνια εργασίας του ως πρακτικογράφος στη Βουλή αλλά και στα διάφορα υπουργεία πριν την ενεργή ενασχόλησή του με την πολιτική και το μεγάλο διάστημα που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, ίσως να δικαιολογούν ή να μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις σπασμωδικές του κινήσεις σε κάποιες καταστάσεις, οι οποίες πιθανόν να ήταν αποτέλεσμα μιας εγκλωβισμένης για χρόνια δυναμικής που συνεχώς βρισκόταν σε αμφισβήτηση και ματαίωση.

Η ζωή του δεν υπήρξε εύκολη σε πολλά επίπεδα αλλά παρόλα αυτά κατάφερε κάθε φορά να αντιπαρέρχεται τα προβλήματα και να επιβιώνει. Γίνεται συχνά λόγος στην εργασία για το κατά πόσο καθόρισε την πορεία του Δηλιγιάννη η ατυχία και κατά πόσο η τύχη τον Τρικούπη. Δίνοντας όμως και μία διαφορετική εννοιολογική προσέγγιση στην τύχη, τον Δηλιγιάννη μάλλον τον καθόρισε περισσότερο ο χρόνος που δεν του δόθηκε και η χρονικότητα των στιγμών που βρισκόταν στην εξουσία. Έζησε περισσότερο περιμένοντας και αυτό είναι κάτι που τον διαμόρφωσε βαθιά. Αν και βρισκόταν συνεχώς όμως εν αναμονή, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ήταν παρών στα μεγάλα της εποχής του· στο σύνταγμα του 1864 με τη διευρυμένη έννοια της συνταγματικής μοναρχίας, στην προσάρτηση των νέων εδαφών της Θεσσαλίας και της Άρτας και κυρίως με τη συνδρομή του στη γέννηση του δικομματισμού στην Ελλάδα.

⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι εργαζόταν ακόμα και τις νυχτερινές ώρες και σε λίγους μήνες κατόρθωσε να αποκτήσει εμπειρία ετών. Τον ονόμαζαν το πολύτιμο “στοιχείο” του υπουργείου, βλ. *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ.233-236.

Κεφάλαιο πρώτο: Η πολιτική πορεία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη πριν γίνει πρωθυπουργός

1.1 Η καταγωγή, οι σπουδές και η επαγγελματική πορεία

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης γεννήθηκε στην Πελοπόννησο στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης.⁵ Ανήκε στην επιφανή οικογένεια των Δεληγιανναίων που είχαν έδρα τα Λαγκάδια Γορτυνίας. Παππούς του ήταν ο πλούσιος Ιωάννης Δεληγιάννης, πατέρας του οπλαρχηγού της Επανάστασης Πανάγος Δεληγιάννης και θείος του ο αγωνιστής Κανέλλος Δεληγιάννης.⁶ Τον Ιανουάριο του 1833 βρισκόταν με την οικογένειά του στο Ναύπλιο κατά την άφιξη του Όθωνα⁷ και μάλιστα η φηγούρα του ως παιδί ανάμεσα στο πλήθος που υποδέχεται τον βασιλιά, έχει αποτυπωθεί στον πίνακα του Γερμανού ζωγράφου Πέτερ Φον Ες, ο οποίος του ζήτησε να ποζάρει για τον συγκεκριμένο πίνακα.⁸ Θα τελειώσει τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁹ με υποτροφία που ζήτησε και πήρε από τον ίδιο τον Όθωνα εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε η οικογένειά του.¹⁰ Το ότι του δόθηκε αυτή η υποτροφία δεν τον έκανε να διστάσει να εκδηλώσει την αντίθεσή του προς αποφάσεις της πολιτείας και να διαδηλώσει εναντίον των αποφάσεων αυτών, εκφωνώντας λόγους σε φοιτητικές συγκεντρώσεις, φτάνοντας μάλιστα μέχρι και στη σύλληψη.¹¹

Επιθυμία του ήταν να συνεχίσει τις σπουδές του στο εξωτερικό αλλά εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών μετά το θάνατο του πατέρα του, αυτό δεν ήταν εφικτό.¹² Θα παραμείνει λοιπόν στην Αθήνα και θα διοριστεί το 1843 ως γραφέας στο υπουργείο Εσωτερικών.¹³ Το 1845 διορίστηκε ως συντάκτης των πρακτικών της Βουλής. Η εμπειρία του στην εργασία αυτή δεν θα αυξήσει μόνο τις γνώσεις του αλλά θα του γεννήσει και την επιθυμία να ασχοληθεί με την πολιτική.¹⁴ Το 1846 θα επιστρέψει στο

⁵ Οι πηγές δεν συμφωνούν σε μία συγκεκριμένη ημερομηνία, ούτε σε ένα συγκεκριμένο τόπο γέννησης. Γεννήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 1820 σύμφωνα με: Γεράσιμος Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη: Πολιτικά-Διπλωματικά-Κοινωνικά*, Γεώργιος Κ. Ασπρέας (επιμ.), Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1905, σ. 27. Τέσσερις πόλεις διεκδικούν τον τόπο γέννησης του. Η Τρίπολη, το Ναύπλιο, ο Πύργος και τα Καλάβρυτα σύμφωνα με: *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 46. Γεννήθηκε το 1826 σύμφωνα με: Νίκη Μαρωνίτη, «Εθνικόν Κόμμα, 1883-1905», Κ. Δέδε, Α. Καλλιβερέτακης, Α. Λούβη, Η. Νικολακόπουλος, Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ιστορικό λεξικό Ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, 1844-1967*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία & Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2022, σ. 129. Γεννήθηκε το 1824 στην Τρίπολη σύμφωνα με: Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, Πάπυρος, 1966, τ.2, σ.151. Γεννήθηκε το 1823 ή το 1826 σύμφωνα με: Α. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις παίζει;"*, ό.π., σ. 396. Γεννήθηκε στην Τρίπολη στις 19 Μαΐου 1824 σύμφωνα με: Κάρολος Μωραΐτης, *Η ζωή και η δολοφονία του Πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη*, Αθήνα, Λεξίτυπον, 2012, σ. 17-18.

⁶ Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 442.

⁷ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 73.

⁸ Στο ίδιο, σ. 109.

⁹ Ν. Μαρωνίτη, «Εθνικόν Κόμμα, 1883-1905», ό.π., σ.129. Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 4.

¹⁰ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 208.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 15, 120, 141.

¹² Στο ίδιο, σ.225.

¹³ Στο ίδιο, σ.232. Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ.4.

¹⁴ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 234.

υπουργείο Εσωτερικών και θα ξεκινήσει η σταδιακή του ανέλιξη σε διάφορες θέσεις. Το 1846 εργάστηκε ως γραμματέας του υπουργείου αυτού, από το 1847 ως το 1854 ως γραμματέας α' τάξεως, από το 1854 ως το 1859 ως τμηματάρχης α' τάξεως και από το 1859 ως το 1862 ως Γενικός Γραμματέας στο ίδιο υπουργείο.¹⁵ Το 1862 μετά τα επαναστατικά γεγονότα της Έξωσης του Όθωνα θα παραιτηθεί γιατί θα εκλεγεί πληρεξούσιος στην Β' Εθνοσυνέλευση.¹⁶

1.2 Πληρεξούσιος στη Β' Εθνοσυνέλευση

Η Β' Εθνοσυνέλευση θα προκύψει μετά τις εκλογές που διεξήχθησαν μεταξύ 24 και 27 Νοεμβρίου 1862¹⁷ και σε αυτές τις εκλογές θα εκλεγεί ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πληρεξούσιος Γορτυνίας.¹⁸ Στις 10 Δεκεμβρίου 1862 θα συνέλθει η Εθνοσυνέλευση¹⁹ και μέσα σε αυτή θα διαμορφωθούν οι δύο μεγαλύτερες κοινοβουλευτικές ομάδες, οι Ορεινοί (οπαδοί του Δημητρίου Γρίβα και του Κωνσταντίνου Κανάρη) και οι Πεδινοί (οπαδοί του Δημητρίου Βούλγαρη).²⁰ Ο Δηλιγιάννης συνεργαζόταν με την ομάδα των Ορεινών και συγκεκριμένα με τον Κ. Κανάρη.²¹ Για το ζήτημα της προεδρίας της Εθνοσυνέλευσης αποφασίστηκε η εναλλαγή άσκησης της προεδρίας μεταξύ των Μπ. Ρούφο, Κ. Κανάρη και Δ. Βούλγαρη. Η διαφωνία που προέκυψε όμως στις 7 Φεβρουαρίου 1863 για τη σύνθεση του υπουργικού συμβουλίου θα πάρει διαστάσεις, ειδικά μετά την παραίτηση του Κ. Κανάρη και θα οδηγήσει σε συγκρούσεις στους δρόμους της Αθήνας μεταξύ των οπαδών των Ορεινών και των Πεδινών, με τη συμμετοχή στο διχασμό αυτό ακόμα και του στρατού και της χωροφυλακής. Τα επεισόδια αυτά είναι τα λεγόμενα Φεβρουαριανά.²² Μετά από αυτά τα επεισόδια παύθηκε η τριμελής προσωρινή κυβέρνηση και η Εθνοσυνέλευση ανέθεσε στις 9 Φεβρουαρίου 1863 στον αντιπρόεδρο της Αρ. Μωραϊτίνη την ευθύνη σχηματισμού νέας κυβέρνησης.²³ Πρόεδρος της νέας κυβέρνησης εκλέχτηκε ο Ζηνόβιος Βάλβης στις 11 Φεβρουαρίου 1863. Όταν μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης ο Τιμ. Βάσσος υπέβαλε ψήφισμα με το οποίο ζητούσε την επιβολή κυρώσεων εναντίον των πολιτικών και των στρατιωτικών που έλαβαν μέρος στη στάση των Φεβρουαριανών, ο Δηλιγιάννης σύμφωνα με τον Κορδάτο θα καταφέρει να πείσει την Εθνοσυνέλευση πως πρέπει να αφήσουν πίσω το παρελθόν και να έλθει ηρεμία στη χώρα. Έτσι με τις

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 235. Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 4.

¹⁶ Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 4.

¹⁷ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 347.

¹⁸ Ν. Μαρωνίτη, «Εθνικόν Κόμμα, 1883-1905», ό.π., σ. 129.

¹⁹ Λίνα Λούβη, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871», «Το πολιτικό πλαίσιο των πρώτων βηματισμών», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.4, σ. 23.

²⁰ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα: 1821-1936*. (μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σ. 375-379.

²¹ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, 20^{ος} Αιώνας, 1958, τ.4, σ. 121.

²² Πληροφορίες για τα Φεβρουαριανά βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862 ως 18 Οκτωβρίου 1863)», «Κυβερνητική κρίση. Τα Φεβρουαριανά», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 223-224. Λ. Λούβη, «Το πολιτικό πλαίσιο», ό.π., σ. 23-24. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 379-384.

²³ Λ. Λούβη, «Το πολιτικό πλαίσιο», ό.π., τ. 4, σ. 24. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862 ως 18 Οκτωβρίου 1863)», «Προς εκλογήν το βασιλέως. Τα Μπερναϊκά», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 224.

αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης αποφεύχθηκε ο εμφύλιος σπαραγμός και τα πνεύματα στην Αθήνα ηρέμησαν.²⁴

1.3 Πρώτη φορά υπουργός. Η αλληλογραφία του Όθωνα

Στις 18 Μαρτίου 1863 θα ανακηρυχθεί με ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης βασιλιάς των Ελλήνων ο Γεώργιος Α'.²⁵ Στις 24 Μαρτίου 1863 θα συγκροτηθεί τριμελής επιτροπή με αποστολή να μεταβεί στη Δανία για να παραδώσει το στέμμα στο νέο βασιλιά.²⁶ Τρεις μέρες αργότερα δηλαδή στις 27 Μαρτίου 1863, θα διοριστεί για πρώτη φορά υπουργός Εξωτερικών ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, στην κυβέρνηση Διομήδη Κυριακού²⁷ αλλά στα μέσα Απριλίου θα απειλήσει με παραίτηση μετά το θέμα που προέκυψε με τα βασιλικά έγγραφα.²⁸ Στις 25 Ιανουαρίου 1863, ο πρεσβευτής της Ρωσίας Βλουδώφ, με διακοίνωσή του προς την ελληνική κυβέρνηση θα ζητήσει να επιστραφεί η αλληλογραφία που είχε σταλεί προς τον Όθωνα με την αιτιολογία ότι κάθε επιστολή ανήκει σε αυτόν που απευθύνεται και στον αποστολέα της.²⁹ Η Εθνοσυνέλευση δεν θα απαντήσει και ο Ρώσος πρεσβευτής στα μέσα Απριλίου θα επαναλάβει τις ενέργειές του. Τότε η Εθνοσυνέλευση θα αποφασίσει να κατασχέσει τα αυλικά έγγραφα με τη δικαιολογία ότι αποτελούν εθνική ιδιοκτησία και θα διορίσει πενταμελή επιτροπή για την ανάγνωση, εξέταση και δημοσίευση των αυλικών αυτών εγγράφων. Ο πραγματικός λόγος ήταν γιατί πίστευαν πως η αλληλογραφία αυτή θα αποκάλυπτε ραδιουργίες του Όθωνα με την Αυστρία.³⁰ Την άποψη ότι ο Όθωνας ήταν όργανο της αυστριακής πολιτικής υποστηρίζει και ο Γιάνης Κορδάτος. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τον Δηλιγιάννη κρυφοθωνιστή και γράφει πως κατάφερε με παρασκευαστικές κινήσεις να πείσει την Εθνοσυνέλευση να μην ψηφίσει την αποσφράγιση και ανάγνωση της αλληλογραφίας του Όθωνα.³¹

Ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης γράφει ότι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πολέμησε με όλες του τις δυνάμεις αυτή την πρόταση απειλώντας με παραίτηση και λέγοντας πως δεν θα στηρίξει ποτέ ως υπουργός Εξωτερικών αυτή την απόφαση. Έπειτα ο συγγραφέας θα αναφέρει ότι η εφημερίδα *Ελπίς* δικαίως εκθείασε τη διαγωγή του νέου αυτού πολιτικού άνδρα, ο οποίος αν και βρισκόταν για πρώτη φορά στην υπουργική έδρα, δεν δίστασε να καταθέσει το χαρτοφυλάκιό του με κίνδυνο να χάσει τη

²⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 139.

²⁵ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 347.

²⁶ Η επιτροπή αυτή είχε πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Κανάρη και τα άλλα δύο μέλη της ήταν ο Θρασύβουλος Ζαΐμης και ο Δημήτριος Γρίβας, βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862 ως 18 Οκτωβρίου 1863)», «Η εκλογή του Γεωργίου ως βασιλέως των Ελλήνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 225.

²⁷ Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862 ως 18 Οκτωβρίου 1863)», «Πτώση της Κυβερνήσεως Ζ. Βάλβη. Κυβέρνηση Δ. Κυριακού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 227.

²⁸ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της Βασιλείας του Γεωργίου του Α' (1862-1898)*, Αθήνα, Εκδοτικό Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1898, σ. 43. *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 262-263.

²⁹ Επαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, Αθήνα, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση, 1892, τ.2, σ. 230.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 233.

³¹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 211.

δημοτικότητα του, για να υπερασπιστεί τις αρχές του. Η κίνησή του αυτή μάλιστα επιδοκιμάστηκε από το διπλωματικό σώμα.³² Και οι δύο συγγραφείς, Επ. Κυριακίδης και Τρ. Ευαγγελίδης, θα γράψουν πως χάρη στη σθεναρή στάση του Δηλιγιάννη αποσοβήθηκε ο κίνδυνος από αυτήν την ανόητη κίνηση της Εθνοσυνέλευσης η οποία κατάσχεσε την αλληλογραφία του έκπτωτου βασιλιά.³³ Η αλληλογραφία θα παραδοθεί τελικά αργότερα στον Γεώργιο Α' και θα αποσταλεί από τον ίδιο στον Όθωνα. Από το ελάχιστο μέρος της που έγινε γνωστό, δεν αποκαλύφθηκε κάποιο στοιχείο άξιο μομφής για τον έκπτωτο βασιλιά.³⁴ Ο Γεώργιος Ασπρέας χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη κίνηση ως πράξη ασχήμιας και ότι αναζητώντας πράξεις προδοσίας του Όθωνα, βρέθηκαν μόνο πράξεις υπέρ των συμφερόντων της χώρας.³⁵ Τέλος ο Γεώργιος Χατζηγιαννακόγλου χαρακτηρίζει γενναία την απόφαση του Δηλιγιάννη να καταθέσει το χαρτοφυλάκιό του προς παραίτηση, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο αυτοθυσία υπέρ των ηθικών αρχών του.³⁶

1.4 Τρεις ακόμα φορές στο υπουργικό αξίωμα. Το ζήτημα της καθολικής ψηφοφορίας

Στις 19 Απριλίου 1863 η κυβέρνηση Δ. Κυριακού θα παραιτηθεί και θα σχηματιστεί νέα υπό την προεδρία του Μπενιζέλου Ρούφου, στην οποία ο Δηλιγιάννης ως ένας από τους αντιπροσώπους των Ορεινών θα αναλάβει πάλι το υπουργείο Εξωτερικών.³⁷ Στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης θα γίνει η τελετή προσφοράς του στέμματος στον Γεώργιο Α' στις 25 Μαΐου 1863 στην Κοπεγχάγη και στις 6 Ιουνίου σε έκτακτη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης θα διαβαστεί η έκθεση που έστειλε η τριμελής επιτροπή και περιείχε κάθε λεπτομέρεια της τελετής αυτής.³⁸ Η κυβέρνηση αυτή θα παραιτηθεί στις 17 Ιουνίου 1863 εξαιτίας των βίαιων συγκρούσεων που ξέσπασαν στην πρωτεύουσα ανάμεσα σε Ορεινούς και Πεδινούς και έμειναν γνωστές ως Ιουνιακά.³⁹

Μετά την άφιξη του Γεωργίου στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1863,⁴⁰ ο Δηλιγιάννης θα διοριστεί ξανά υπουργός Εξωτερικών τον Μάρτιο του 1864 στην Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κανάρη, η οποία θα παραιτηθεί στις 16 Απριλίου 1864. Ο Δηλιγιάννης θα επανέλθει στο ίδιο αξίωμα ξανά στην κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Κανάρη στις 26 Ιουλίου του ίδιου έτους.⁴¹ Στις 28 Νοεμβρίου 1864 ο Δηλιγιάννης θα

³² Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 232.

³³ Στο ίδιο, σ. 233 · Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 43.

³⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 43.

³⁵ Γεώργιος Κ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1921*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Γ. Βασιλείου, 1924, τ.1, σ. 263.

³⁶ Γεώργιος Χατζηγιαννακόγλου, *Ο πολιτικός βίος του κ. Θ.Π. Δηλιγιάννη*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Νομικής Α. Χ. Θεργιανίτου, 1902, τ.1, σ. 5.

³⁷ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.1, σ. 272.

³⁸ Ν. Μοσχονάς, «Πτώση της Κυβερνήσεως», ό.π., σ. 227.

³⁹ Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασίλεια (12 Οκτωβρίου 1862 ως 18 Οκτωβρίου 1863)», «Τα Ιουνιακά», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 228.

⁴⁰ Α. Λούβη, «Το πολιτικό πλαίσιο», ό.π., σ. 25.

⁴¹ Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 4 · Νικόλαος Μοσχονάς, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Η πολιτική κατάσταση της χώρας ως το τέλος του 1864», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 232.

παραιτηθεί από το υπουργείο Εξωτερικών και θα τον διαδεχθεί ο Β. Βουδούρης.⁴² Η παραίτησή του προήλθε μετά από τη σύγκρουση που προέκυψε ως προς το δικαίωμα του εκλέγειν.⁴³ Αν και στο συλλογικό τόμο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ο Γρηγόριος Δαφνής γράφει πως ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ήταν αντίθετος με την καθολική ψηφοφορία,⁴⁴ ο Gunnar Hering στη μονογραφία του *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1836* αναφέρει πως τα επιχειρήματα του Δηλιγιάννη δεν αφορούσαν καθόλου το καθολικό δικαίωμα και την ισότητα των πολιτών. Ο Δηλιγιάννης ήταν αντίθετος με το άρθρο 105 του συντάγματος, στο οποίο οριζόταν με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης ότι οι δήμαρχοι και οι κοινοτάρχες θα εκλέγονταν επίσης με άμεσες γενικές και μυστικές εκλογές. Τα επιχειρήματα του Δηλιγιάννη ήταν ότι αν εκλέγονταν με τον ίδιο τρόπο οι κοινοτικοί άρχοντες α) θα δημιουργούσε πραγματικά «αυτοτελείς» δήμους και θα υπήρχε κίνδυνος να μειωθεί η προθυμία τους να εκτελέσουν τις εντολές της κυβέρνησης και β) η λειτουργία των δημοτικών αρχών θα κλονιζόταν από τις βλαβερές συνέπειες που φέρνουν οι προεκλογικοί αγώνες.⁴⁵

1.5 Το Σύνταγμα του 1864 και το Συμβούλιο Επικρατείας

Λίγο πριν παραιτηθεί από το υπουργικό αξίωμα θα ψηφιστεί από την Εθνοσυνέλευση στις 17 Νοεμβρίου 1864 το νέο Σύνταγμα,⁴⁶ το σπουδαιότερο έργο της Β' Εθνοσυνέλευσης σύμφωνα με τον Νικόλαο Μοσχονά.⁴⁷ Οι συζητήσεις για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος είχαν ξεκινήσει ήδη από τις 31 Ιουλίου.⁴⁸ Ο Δηλιγιάννης ήταν ένα από τα μέλη της επιτροπής που συγκροτήθηκε από την Εθνοσυνέλευση με σκοπό τη δημιουργία σχεδίου για το νέο Σύνταγμα.⁴⁹ Το Σύνταγμα του 1864 καθιέρωνε τη βασιλευόμενη δημοκρατία και την υπεροχή της λαϊκής κυριαρχίας (η οποία εκφραζόταν μέσω της Βουλής) απέναντι στη βασιλική εξουσία. Ο βασιλιάς ασκούσε την εκτελεστική εξουσία μέσω των υπουργών του και συμμετείχε στη νομοθετική εξουσία με την κύρωση των νόμων που είχε ψηφίσει η Βουλή.⁵⁰

Το νέο Σύνταγμα προέβλεπε και την ίδρυση Συμβουλίου Επικρατείας το οποίο θα γνωμοδοτούσε πάνω στα σχέδια νόμων της Βουλής. Στις 25 Ιανουαρίου 1865 λοιπόν η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κανάρη θα διορίσει τους συμβούλους του Συμβουλίου Επικρατείας ανάμεσα στους οποίους μία θέση καταλάμβανε και ο νομομαθής Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Ο Γρηγόριος Δαφνής χαρακτηρίζει αξιοπρόσεκτο

⁴² Νικόλαος Μοσχονάς, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α΄», «Η πολιτική κατάσταση της χώρας ως το τέλος του 1864», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 232. Κορδάτος σ.270. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ. 4, σ. 270.

⁴³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 414.

⁴⁴ Γρηγόριος Δαφνής, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α΄», «Οι πρώτες εκλογές μετά την ψήφιση του Συντάγματος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 241.

⁴⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 414.

⁴⁶ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 351.

⁴⁷ Νικόλαος Μοσχονάς, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α΄», «Το Σύνταγμα του 1864», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 235.

⁴⁸ Ν. Μοσχονάς, «Η πολιτική κατάσταση της χώρας», ό.π., τ. ΙΓ σ. 232. Λ. Λούβη, «Το πολιτικό πλαίσιο», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 25.

⁴⁹ Ν. Μοσχονάς, «Το Σύνταγμα του 1864», ό.π., τ.4 σ. 235. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 248.

⁵⁰ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 351.

το ότι δέχτηκε να μπει στο Συμβούλιο της Επικρατείας και δέχτηκε με αυτόν τον τρόπο να «αχρηστευτεί» πολιτικά, μιας και τα καθήκοντα του συμβούλου ήταν ασυμβίβαστα και δεν θα μπορούσε να θέσει υποψηφιότητα στις ερχόμενες εκλογές.⁵¹ Δέκα μήνες αργότερα στις 20 Νοεμβρίου 1865, το δεύτερο Συμβούλιο Επικρατείας θα καταργηθεί από τη Βουλή και έτσι ο Δηλιγιάννης θα απαλλαγεί από τα καθήκοντα του συμβούλου.⁵² Το πρώτο Συμβούλιο Επικρατείας είχε ιδρυθεί από τον Όθωνα το 1835 και καταργήθηκε το 1844.⁵³

1.6 Πρεσβευτής στο Παρίσι και υπουργός στις κυβερνήσεις Ζαΐμη

Τον Ιανουάριο του 1867 ο Δηλιγιάννης θα διοριστεί από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου πρεσβευτής στο Παρίσι⁵⁴ και θα παραιτηθεί από αυτό το αξίωμα τον Φεβρουάριο του 1868 για να επανέλθει στην Ελλάδα και να αφοσιωθεί πλέον μόνο στην πολιτική.⁵⁵ Ήδη από το 1866 είχε ξεσπάσει η Κρητική Επανάσταση.⁵⁶ Σύμφωνα με τον Γεώργιο Χατζηγιαννακόγλου ο Δηλιγιάννης όσο ήταν στο Παρίσι ως πρέσβης, απολάμβανε τη συμπάθεια του αυτοκράτορα της Γαλλίας Ναπολέοντα Γ' ο οποίος είχε πεισθεί να αναλάβει πρωτοβουλία υπέρ της αυτονομίας της Κρήτης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα όταν ο Δηλιγιάννης ανακοίνωσε την πρόταση αυτή του Ναπολέοντα Γ' στον Κουμουνδούρο, αυτός βρισκόταν υπό την επιρροή του Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνησή του και πίστευε στη δυνατότητα ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Όταν επανέλαβε την ίδια πρόταση στον επόμενο πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, αυτός αδιαφόρησε.⁵⁷

Στις 25 Ιανουαρίου 1869 ο Θρασύβουλος Ζαΐμης θα σχηματίσει κυβέρνηση με υπουργό εξωτερικών τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Με αυτή την κυβέρνηση θα λήξει ουσιαστικά η Κρητική Επανάσταση που είχε ξεκινήσει το 1866.⁵⁸ Ο κίνδυνος πολέμου είχε αποσοβηθεί με τη σύγκληση διάσκεψης των Δυνάμεων στο Παρίσι μετά από

⁵¹ Γρηγόριος Δαφνής, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Η πολιτική κατάσταση της χώρας κατά το 1865 και το 1866», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΓ, σ. 238.

⁵² Στο ίδιο, σ. 238. Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 28.

⁵³ Γρηγόριος Δαφνής, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Κυβέρνηση Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 239.

⁵⁴ Γρηγόριος Δαφνής, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Η ελληνοσερβική συμμαχία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 278. Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 255.

⁵⁵ Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 29. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 585.

⁵⁶ Για την Κρητική Επανάσταση 1866-1869 βλ. Ιωάννα Διαμαντούρου «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Η Κρητική Επανάσταση (1866-1869) & Γρηγόριος Δαφνής, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΓ, σ. 253-289.

⁵⁷ Γ. Χατζηγιαννακόγλου, *Ο πολιτικός βίος*, ό.π., τ.1, σ.7-8. Η πρόταση του Γάλλου Αυτοκράτορα καταγράφεται και στο βιβλίο του Καρόλου Μωραΐτη. Ο Ναπολέοντας Γ' δήλωσε τη δυσαρέσκεια του προς τον Δηλιγιάννη για το γάμο του Γεώργιου Α' με την ανιψιά του Τσάρου Αλέξανδρου Β', Όλγα. Ο Γάλλος αυτοκράτορας δήλωσε ότι δεν θα πληρώσει την προίκα της Ρωσίδας με την προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα αλλά είναι διατεθειμένος να στηρίξει την αυτονομία του νησιού, στο: Κ. Μωραΐτης, *Η ζωή και η δολοφονία*, ό.π., σ. 26.

⁵⁸ Γρηγόριος Δαφνής, «Πρώτη περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου Α'», «Υποχώρηση της Ελλάδος, Κυβέρνηση Θρ. Ζαΐμη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 287.

πρόταση της Ρωσίας.⁵⁹ Η προηγούμενη κυβέρνηση Βούλγαρη είχε παραιτηθεί γιατί αρνήθηκε να υπογράψει τις αποφάσεις αυτής της συνδιάσκεψης αλλά και εξαιτίας του ότι προσκλήθηκε με δυνατότητα μόνο συμβουλευτικής ψήφου. Η κυβέρνηση Ζαΐμη μετά την ορκωμοσία της θα δημοσιεύσει διακήρυξη στην οποία θα παρουσιάζει τους λόγους για τους οποίους ήταν απαραίτητο να αποδεχτεί τις αποφάσεις των Δυνάμεων που στην ουσία καλούσαν την Ελλάδα να σταματήσει να στηρίζει τις εξεγέρσεις στα επαναστατημένα εδάφη.⁶⁰

Την ίδια μέρα ο Δηλιγιάννης θα στείλει διακοίνωση στον Γάλλο πρόεδρο της συνδιάσκεψης Charles de La Valette.⁶¹ Στη διακοίνωση αυτή, εξέφραζε τη λύπη του για τη μη συμμετοχή του αντιπροσώπου της Ελλάδας στη διάσκεψη, εξαιτίας δηλαδή της υποδεέστερης θέσης που τους είχε δοθεί με την παροχή μόνο συμβουλευτικής ψήφου για την Ελλάδα⁶² και συμπλήρωνε ότι η βασιλική κυβέρνηση συμμορφώνεται με τις αποφάσεις της. Την ίδια μέρα θα στείλει επιστολή στον Πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι Αλέξανδρο Ραγκαβή η οποία απευθυνόταν προς τη συνδιάσκεψη. Το έγγραφο αυτό του Δηλιγιάννη περιείχε παράπονα γιατί δεν ερευνήθηκαν οι κατηγορίες των τουρκικών τελεσιγράφων κατά της ελληνικής κυβέρνησης και συμπλήρωνε πως η Ελλάδα αναγκάζοταν να αποδεχτεί τις αποφάσεις ενώ δεν είχε παραβεί τις αρχές του Διεθνούς Δικαίου. Ο Γάλλος πρόεδρος από τη μεριά του θα υποδείξει στον Ραγκαβή να διαβάσει την επιστολή στη συνδιάσκεψη την επόμενη μέρα έτσι ώστε να μην ματαιωθεί το αποτέλεσμα που είχε επιτευχθεί με την θετική απάντηση της Ελλάδας.⁶³ Στις 6 Φεβρουαρίου 1869 λοιπόν ο Charles de La Valette θα αναγνώσει στη συνδιάσκεψη την επιστολή του Θεόδωρου Δηλιγιάννη με την οποία η ελληνική κυβέρνηση αποδεχόταν τις αποφάσεις τους. Θα ανακοινώσει επίσης ότι υφίσταται και εγκύκλιος του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών αλλά επειδή δεν είχε κατατεθεί εγκαίρως καθίσταται εκτός συζήτησης. Έτσι η συνδιάσκεψη θα θεωρήσει αρκετή την επιστολή του Δηλιγιάννη προς τον πρόεδρό της και θα επαναληφθούν οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.⁶⁴

Στις 28 Οκτωβρίου 1871 ο Θρασύβουλος Ζαΐμης θα σχηματίσει την τελευταία του σύντομη σε διάρκεια κυβέρνηση, στην οποία υπουργός Οικονομικών θα είναι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης.⁶⁵ Στη διάρκεια της θητείας του σε αυτό το υπουργείο θα αρνηθεί να αναγνωρίσει τα δάνεια της Επανάστασης που είχαν συναφθεί τα έτη 1824-1825. Ο βασιλιάς επιθυμούσε να αναγνωριστούν τα παλιά αυτά δάνεια για να μπορέσει η Ελλάδα να αποκτήσει χρηματιστική πίστη στην Ευρώπη. Στο προεδρικό συμβούλιο που συγκλήθηκε, ο Δηλιγιάννης θα εκθέσει τους ασύμφορους όρους με τους οποίους θα έπρεπε η Ελλάδα να συμφωνήσει και θα πείσει τους υπουργούς να ψηφίσουν κατά του σχεδίου αναγνώρισης που επιθυμούσε ο βασιλιάς.⁶⁶ Η αναγνώριση αυτών των δανείων τελικά θα πραγματοποιηθεί με βασιλικό διάταγμα στις 19 Ιουλίου 1879 από

⁵⁹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 360.

⁶⁰ Γ. Δαφνής, «Υποχώρηση της Ελλάδος», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 287.

⁶¹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 265.

⁶² Γ. Δαφνής, «Υποχώρηση της Ελλάδος», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 287.

⁶³ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 257.

⁶⁴ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 444.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 515.

⁶⁶ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 272-274.

τον ίδιο τον Δηλιγιάννη όταν θα κατέχει και πάλι τη θέση του υπουργού Οικονομικών αλλά στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου αυτή τη φορά.⁶⁷

1.7 Ο Δηλιγιάννης υπερασπίζεται την ελευθερία του λόγου στη Βουλή

Από τις 3 ως τις 25 Ιουλίου 1873 και από τις 12 μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου 1874 θα λάβουν χώρα δύο πολύ σοβαρές συζητήσεις στο κοινοβούλιο με αφορμή την κυβέρνηση μειοψηφίας του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη την οποία είχε διορίσει ο βασιλιάς στις 8 Ιουλίου 1872. Ενώ στις 27 Ιανουαρίου 1873 πραγματοποιήθηκαν εκλογές στις οποίες έχασε ο Δεληγιώργης, ο πολιτικός ανέστειλε τις εργασίες της Βουλής (πριν συγκροτηθεί η νεοεκλεγμένη Βουλή) από τις 31 Μαρτίου ως τις 10 Μαΐου 1873 και έπειτα έληξε τη βουλευτική περίοδο στις 21 Ιουλίου 1873 και συγκάλεσε εκ νέου το σώμα στις 30 Ιανουαρίου 1874, αγνοώντας το άρθρο 54 του συντάγματος σύμφωνα με το οποίο η Βουλή συνέρχεται αυτοδικαίως κάθε 1^η Νοεμβρίου.⁶⁸ Στον δεύτερο γύρο των παραπάνω συζητήσεων στη Βουλή και συγκεκριμένα στις 25 Φεβρουαρίου 1874, ο Επτανήσιος βουλευτής Κωνσταντίνος Λομβάρδος παρουσιάζει τις απόψεις του για τη βασιλεία και δηλώνει μεταξύ άλλων ότι ο πολιτικός έχει τη δυνατότητα να σηκωθεί αν πέσει αλλά ο «βασιλιάς – κομματάρχης»⁶⁹ αν πέσει δεν θα μπορέσει να σταθεί ξανά όρθιος. Έπειτα ο Κ. Λομβάρδος θα ζητήσει να κινηθούν οι απαραίτητες διαδικασίες για να αποφασιστεί αν η Ελλάδα θα κυβερνάται από το κοινοβούλιο όπως ορίζει το Σύνταγμα ή από τον Μονάρχη.⁷⁰

Αυτές οι δηλώσεις του Λομβάρδου έφεραν αναστάτωση στο κοινοβούλιο και πολλοί ζήτησαν την τιμωρία του. Στις 28 Φεβρουαρίου 1874 ο Κ. Λομβάρδος υπέβαλε την παραίτησή του αλλά δεν έγινε δεκτή. Όταν η κυβέρνηση Βούλγαρη κατέθεσε πρόταση να απορρίψει η Βουλή τα όσα είχαν ειπωθεί από τον Λομβάρδο, η πρόταση υπερψηφίστηκε από τους βουλευτές των Βούλγαρη, Δεληγιώργη, Ζαΐμη και την πλειοψηφία των Κουμουνδουρικών και καταψηφίστηκε από τους περισσότερους Επτανήσιους βουλευτές. Ενδιαφέρον σύμφωνα με τον Hering παρουσιάζει η αποχή 11 βουλευτών από την ψηφοφορία, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Δηλιγιάννης εξέφρασε τη δυσαρέσκεια των 11 βουλευτών όταν ανέβηκε στο βήμα της Βουλής και σε μια γεμάτη πάθος ομιλία εκφράστηκε υπέρ του δικαιώματος των βουλευτών να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους και αμφισβήτησε το «δικαίωμα» του κοινοβουλίου να μπορεί να κατακρίνει ή να επιβραβεύσει τοποθετήσεις που γίνονται στη Βουλή με αντικείμενο τα πολιτεύματα και τα συστήματα διακυβέρνησης.⁷¹ Την συγκεκριμένη ομιλία του Δηλιγιάννη στο βήμα της Βουλής καταγράφει και ο Γιάνης Κορδάτος χαρακτηρίζοντας την ως προάσπιση του ιερού δικαιώματος στην ελευθερία του λόγου.⁷²

⁶⁷ Βασιλικό διάταγμα, αριθμ.49, ημ. δημοσίευσης 19 Ιουλίου 1879.

⁶⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 498-500.

⁶⁹ Ο βασιλιάς που φέρεται ως κομματάρχης.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 504-504. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 314.

⁷¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 505-506.

⁷² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 315.

1.8 Η Ανατολική κρίση και η συμμετοχή του Δηλιγιάννη στην Οικουμενική κυβέρνηση

Στις 26 Μαΐου 1877 θα σχηματιστεί συμμαχική κυβέρνηση με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Κανάρη.⁷³ Η Οικουμενική αυτή κυβέρνηση όπως έμεινε γνωστή,⁷⁴ σχηματίστηκε για να προασπίσει τα εθνικά συμφέροντα εν μέσω της Ανατολικής κρίσης που είχε ξεσπάσει.⁷⁵ Τα υπουργεία θα τα αναλάβουν οι αρχηγοί των κομμάτων και στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη θα δοθεί το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης. Θα καταφέρει να υπερισχύσει των αντιδράσεων που υπήρξαν από ορισμένους για την επιλογή του, με πρόσχημα ότι δεν ήταν ακόμα αρχηγός κόμματος.⁷⁶

Η Ανατολική κρίση είχε ξεκινήσει τον Ιούλιο του 1875 από την εξέγερση στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη εξαιτίας των φορολογικών πιέσεων που δεχόταν ο αγροτικός πληθυσμός. Τον Μάιο του 1876 θα επαναστατήσουν με τη σειρά τους Βούλγαροι και Σέρβοι οι οποίοι θα παρασύρουν και τους Μαυροβούνιους. Οι Σέρβοι θα ηττηθούν από τον τουρκικό στρατό και στη Βουλγαρία οι Τούρκοι άτακτοι θα διαπράξουν θηριωδίες. 1^η Νοεμβρίου 1876 η Ρωσία θα στείλει τελεσίγραφο στην Τουρκία να υπογράψει ανακωχή με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο και στις 12 Δεκεμβρίου 1876 θα γίνει συνδιάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί οι Τούρκοι θα απορρίψουν την πρόταση για αυτονομία της Βουλγαρίας και της Βοσνίας Ερζεγοβίνης. Τον Μάρτιο του 1877 η Τουρκία θα απορρίψει και τη σύμβαση του Λονδίνου που είχαν υπογράψει οι Δυνάμεις μετά από πρόταση της Ρωσίας βάσει της οποίας η Τουρκία έπρεπε να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις που είχε ήδη υποσχεθεί στο παρελθόν ότι θα πραγματοποιήσει. Μετά και τη δεύτερη άρνηση της Τουρκίας, η Ρωσία θα ξεκινήσει πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον της τον Απρίλιο του 1877.⁷⁷

Η Ρωσία θα συναντήσει δυσκολία να καταλάβει την Πλέβνα και θα ζητήσει τη βοήθεια των ορθόδοξων λαών των Βαλκανίων.⁷⁸ Πριν από αυτό η Ρωσία δεν επιθυμούσε τη συμμετοχή των βαλκανικών λαών στον πόλεμο για να μην περιπλέξει τις μετέπειτα διαπραγματεύσεις της με την Τουρκία. Όταν όμως τον Ιούλιο του 1877 συνάντησε ισχυρή αντίσταση στην Πλέβνα της Β. Βουλγαρίας άλλαξε γνώμη.⁷⁹ Πριν αντιμετωπίσουν δυσκολίες στη συγκεκριμένη περιοχή οι Ρώσοι, θα αρνηθούν τις ελληνικές αξιώσεις στη Μακεδονία και γενικά σε ελληνικές επαρχίες της Τουρκίας, όπως και το να δώσουν πλοία όπου θα ναυλώνονταν με ελληνική σημαία και ελληνικό πλήρωμα για να προσφέρουν την βοήθειά τους στους Ρώσους. Μετά όμως τις δυσκολίες στην Πλέβνα θα ζητήσουν βοήθεια από την Ελλάδα αλλά χωρίς γραπτές

⁷³ Γρηγόριος Δαφνής, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Η εκλογική μεταρρύθμιση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 296.

⁷⁴ Τον χαρακτηρισμό αυτό της τον απέδωσε ο Θρασύβουλος Ζαΐμης, εμπνευσμένος από τους όρους Οικουμενικός Πατριάρχης και Οικουμενική Σύνοδος, βλ. Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 273.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 273.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 274.

⁷⁷ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. (μτφρ. Α. Ξανθόπουλος), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 195-199.

⁷⁸ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 567.

⁷⁹ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η πολιτική της Οικουμενικής κυβερνήσεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 328.

δεσμεύσεις.⁸⁰ Στο υπουργικό συμβούλιο ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ήταν υπέρ της αποδοχής των ρωσικών προτάσεων αλλά η πλειοψηφία δεν συμφώνησε και υπάκουσε στις αγγλικές συμβουλές για ουδετερότητα.⁸¹ Οι Άγγλοι υπόσχονταν ότι αν η Ελλάδα κρατήσει ουδέτερη στάση θα δει τους εθνικούς της πόθους να εκπληρώνονται.⁸² Στις 28 Νοεμβρίου 1877 οι Ρώσοι θα καταλάβουν τελικά την Πλέβνα με τη βοήθεια των Ρουμάνων και θα κατευθυνθούν προς την Ανδριανούπολη.⁸³

Ο βασιλιάς θα δώσει εντολή στον υπουργό Στρατιωτικών Ζυμβρακάκη να κινητοποιήσει τον στρατό στα ελληνοτουρκικά σύνορα αλλά αυτός θα αρνηθεί και θα παραιτηθεί μαζί με τους υπόλοιπους υπουργούς.⁸⁴ Σύμφωνα με τον Κυριακίδη το «Μέγα» αυτό υπουργείο φάνηκε πολύ μικρό από τις πράξεις του και κυρίως επειδή δεν ενήργησε. Η Ελλάδα, συνεχίζει ο συγγραφέας, ήταν μεν απροετοίμαστη για πόλεμο αλλά αν εισερχόταν ο ελληνικός στρατός στο τουρκικό έδαφος θα έβρισκε μόνο λίγες τουρκικές φρουρές γιατί ο κύριος όγκος του βρισκόταν στη Βουλγαρία για να αντιμετωπίσει τον ρωσικό στρατό.⁸⁵

1.9 Υπουργός Εξωτερικών στην Κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Πολιτικό φιάσκο ή δημιουργία Ελληνικού ζητήματος;

Στις 11 Ιανουαρίου 1878 θα σχηματίσει κυβέρνηση ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο οποίος θα αναθέσει στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη το υπουργείο Εξωτερικών και το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως.⁸⁶ Στις 21 Ιανουαρίου 1878 με το νόμο ΧΘ' ο Δηλιγιάννης θα προχωρήσει στην επανίδρυση του Διδασκαλείου Αθηνών και θα βοηθήσει με αυτόν τον τρόπο στην κατάρτιση των δασκάλων.⁸⁷ Ο βασιλιάς κάλεσε τον Κουμουνδούρο να σχηματίσει αυτή την κυβέρνηση, με σκοπό να ενεργήσει πολεμικά, ωστόσο υπήρχαν κάποιες δημοσιογραφικές πληροφορίες που ήθελαν την ανακωχή να είναι έτοιμη.⁸⁸ Η είδηση είχε σαν αποτέλεσμα στις 14 και 15 Ιανουαρίου 1878 να εκδηλωθεί οχλαγωγία και βίαιες επιθέσεις εναντίον των σπιτιών των πολιτικών, κυρίως αυτών που είχαν εκφραστεί κατά του πολέμου.⁸⁹ Παρόλα αυτά η είδηση της ανακωχής ήταν ανεπιβεβαίωτη και από τα ειδησεογραφικά πρακτορεία αλλά και από τον Ρώσο πρεσβευτή, ο οποίος μάλιστα προέτρεπε σε κήρυξη πολέμου την Ελλάδα για να δημιουργηθεί έστω και τελευταία στιγμή ελληνικό ζήτημα έτσι ώστε να της επιτραπεί να εκφράσει τα αιτήματά της στην επερχόμενη Συνθήκη Ειρήνης.⁹⁰

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 330.

⁸¹ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 567.

⁸² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 375.

⁸³ Ε. Κωφός, «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 330.

⁸⁴ Γρηγόριος Δαφνής, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Η Βουλή του 1879», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 298.

⁸⁵ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 567-568.

⁸⁶ Γ. Δαφνής, «Η Βουλή του 1879», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 298.

⁸⁷ Κώστας Λάμπας, «Πανεπιστήμιο Αθηνών», «Θεσμοί και οργάνωση, ιδεολογική λειτουργία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.4, σ. 156.

⁸⁸ Ε. Κωφός, «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 331.

⁸⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 120.

⁹⁰ Ε. Κωφός, «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος», ό.π., τ. ΙΓ, σ. 331.

Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Κωφό έχουν διατυπωθεί αβάσιμες κατηγορίες κατά της κυβέρνησης ότι διέταξε την εισβολή του στρατού ενώ γνώριζε την υπογραφή της ανακωχής μόνο για να κατευνάσει τα εξοργισμένα πλήθη. Από τις 17 Ιανουαρίου 1878 η κυβέρνηση είχε κάνει προσπάθειες να ενημερωθεί για το σημείο διαπραγματεύσεων αλλά εξαιτίας της διακοπής της τηλεγραφικής επικοινωνίας ένεκα των πολεμικών επιχειρήσεων δεν τα είχε καταφέρει.⁹¹ Στις 19 Ιανουαρίου ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέας Κουντουριώτης, είχε μεταφέρει ως ανεξακρίβωτη ακόμα πληροφορία την είδηση ότι εκείνη την ημέρα θα υπογραφεί ανακωχή. Το ίδιο βράδυ, πριν ακόμα επιβεβαιωθεί η πληροφορία, ο Κουμουνδούρος, με την έγκριση του βασιλιά και της Βουλής, θα δώσει εντολή στον υποστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο να περάσει ο στρατός τα σύνορα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι αργά της 21^{ης} Ιανουαρίου, ούτε η Πύλη, ούτε ο έξω κόσμος γνώριζε για την υπογραφή ανακωχής στην Ανδριανούπολη. Το πρωί λοιπόν της 21^{ης} Ιανουαρίου θα περάσει τα σύνορα ο ελληνικός στρατός αλλά πριν ακόμα ξεκινήσουν οι πραγματικές εχθροπραξίες θα σταλεί τηλεγράφημα στις 24 Ιανουαρίου στον υποστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο, ο οποίος είχε φτάσει στο Δομοκό, να σταματήσει την προέλαση και ο στρατός να επιστρέψει αμέσως πίσω.⁹²

Στις 21 Ιανουαρίου 1878, ο Δηλιγιάννης θα δικαιολογήσει την εισβολή του ελληνικού στρατού στις Δυνάμεις, με το επιχειρήμα ότι η κίνηση αυτή έγινε για να προστατευθούν οι ελληνικοί πληθυσμοί των επαναστατημένων περιοχών. Οι Δυνάμεις όμως με κοινό τους διάβημα θα ζητήσουν από την ελληνική κυβέρνηση να ανακαλέσει τα στρατεύματά της στο ελληνικό έδαφος, το οποίο και θα κάνει με τη βοήθεια συλλογικής δήλωσης από τους πρεσβευτές για να είναι ξεκάθαρο ότι έγινε με την υπόδειξή τους και να αποφευχθούν όσο γίνεται οι λαϊκές αντιδράσεις.⁹³ Η όλη αυτή πολεμική ενέργεια, παρά το ότι είχε γνωρίσματα πολιτικού φιάσκου, η αλήθεια είναι πως βοήθησε τελικά στο να δημιουργηθεί ελληνικό ζήτημα που δεν ήταν δυνατόν να αγνοηθεί, όπως και δεν αγνοήθηκε.⁹⁴ Ο ελληνικός στρατός ανακλήθηκε αλλά τα επαναστατικά κινήματα στη Θεσσαλία συνεχίζονταν. Για να ηρεμήσουν λοιπόν τα πνεύματα στα επαναστατημένα μέρη, οι Άγγλοι υποσχέθηκαν ότι θα υποστηρίξουν τα ελληνικά δίκαια.⁹⁵

Τον Μάρτιο του 1878 η Ρωσία χωρίς συνεννόηση με τις Δυνάμεις θα υπογράψει Συνθήκη Ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη λεγόμενη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η Συνθήκη αυτή εκτός του ότι άφηνε απέξω την Ελλάδα, δημιούργησε τη Μεγάλη Βουλγαρία με εδάφη της Μακεδονίας που διεκδικούσε και η Ελλάδα.⁹⁶ Οι Έλληνες αισθάνθηκαν μετά από αυτό προδομένοι από την Ρωσία αλλά οι Δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία και η Αυστρία εξέφρασαν επίσης τη δυσαρέσκειά τους για τον

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 331.

⁹² Στο ίδιο, σ. 332.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 332.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 331.

⁹⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 121.

⁹⁶ Ήβη Μαυρομούστακου, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871», «Πολιτικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.4, σ. 38.

συγκεκριμένο διακανονισμό,⁹⁷ με αποτέλεσμα η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου να ανανεωθεί 3 μήνες αργότερα στο Συνέδριο του Βερολίνου.⁹⁸

1.10 Ο Δηλιγιάννης στο Συνέδριο του Βερολίνου

Το Συνέδριο του Βερολίνου πραγματοποιήθηκε το διάστημα μεταξύ της 1^{ης} Ιουνίου και 1^{ης} Ιουλίου 1878. Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη το συνέδριο αυτό υπήρξε σταθμός στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής αλλά δεν εκτιμήθηκε τότε δεόντως η σημασία του, έτσι ώστε με παράδειγμα αυτό να δημιουργηθούν νέες στρατηγικές για την προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων του ελληνικού βασιλείου.⁹⁹ Μετά από ενέργειες της Αγγλίας και παρά τις αντιρρήσεις της Ρωσίας, η Ελλάδα θα συμμετάσχει στο συνέδριο αλλά μόνο στις συζητήσεις για τις γειτονικές της επαρχίες και την Κρήτη. Αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν ο υπουργός Εξωτερικών Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Θα τον συνοδεύσουν ο πρεσβευτής στο Βερολίνο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο πρεσβευτής στην Πετρούπολη Πέτρος Βράιλας Αρμένης.¹⁰⁰

Ο Ευάγγελος Κωφός διευκρινίζει ότι δεν τέθηκε ποτέ θέμα ανάθεσης της αντιπροσωπείας αυτής στον Τρικούπη και χαρακτηρίζει εσφαλμένη την πληροφορία ορισμένων συγγραφέων πως την Ελλάδα αρχικά θα την εκπροσωπούσε ο Τρικούπης. Το γεγονός που πιθανόν προκάλεσε αυτή τη σύγχυση είναι πως τον Φεβρουάριο του 1878 είχε ανατεθεί στον Τρικούπη να μεταβεί στο Λονδίνο και στην Πετρούπολη για να εκθέσει τα ελληνικά αιτήματα αλλά ενώ είχε υπογραφεί το σχετικό βασιλικό διάταγμα, η αποστολή του Τρικούπη ματαιώθηκε ύστερα από παρέμβαση του Ρώσου Πρεσβευτή Saburov.¹⁰¹ Ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης γράφει ότι ενώ τα πάντα ήταν έτοιμα για να σταλεί ο Τρικούπης στο συνέδριο, τελευταία στιγμή εξαιτίας διαφωνίας του με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη παραιτήθηκε από την εντολή αυτή.¹⁰² Τα ίδια ακριβώς γράφει και ο Τρύφων Ευαγγελίδης.¹⁰³ Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ασπρέα το διάταγμα της αποστολής του Τρικούπη στο συνέδριο είχε υπογραφεί αλλά δεν δημοσιεύτηκε ποτέ και στη συνέχεια αναφέρει τους όρους που είχε θέσει ο Τρικούπης για να μεταβεί στο συνέδριο. Ζήτησε α) να μπορεί να θέσει μέχρι και ζήτημα παραίτησης του βασιλιά προκειμένου να αναγνωριστούν τα δικαιώματα της Ελλάδας και β) την απομάκρυνση του Δηλιγιάννη από το υπουργείο Εξωτερικών εξαιτίας της σχέσης που είχε με τον Ρώσο Πρεσβευτή και την ανάληψη του υπουργείου από τον ίδιο τον Κουμουνδούρο. Έπειτα ο Ασπρέας αναφέρει πως με υπόδειξη του Ρώσου πρεσβευτή θα επιλεγεί τελικά ο Δηλιγιάννης να μεταβεί στο Βερολίνο.¹⁰⁴

⁹⁷ Thomas Gallant, *Νεότερη Ελλάδα: Από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι και τις μέρες μας*, (επιμ. Δ. Λαμπροπούλου & Κ. Γαρδίκας (επιμ.), Γ. Σκαρβέλης (μτφρ.), Αθήνα, Πεδίο, 2017, σ. 177.

⁹⁸ Η. Μαυρομούστακος, «Πολιτικοί θεσμοί», *ό.π.*, τ. 4, σ. 38.

⁹⁹ Θάνος Βερέμης & Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006, σ. 282.

¹⁰⁰ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Ρύθμιση της Ανατολικής κρίσεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 347.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 347.

¹⁰² Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, *ό.π.*, τ.2, σ. 595.

¹⁰³ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, *ό.π.*, σ. 508.

¹⁰⁴ Γεώργιος Κ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1921*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ι. Σιδέρη, *χ.χ.*, τ.2, σ. 104-106.

Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης γράφει πως υπήρξε η σκέψη την ελληνική αντιπροσωπεία να εκπροσωπήσει ο Τρικούπης αλλά τελευταία στιγμή ματαιώθηκε χωρίς να είναι γνωστή η ακριβής αιτία γιατί από τότε έχουν γραφτεί πολλά και αντιφατικά πράγματα. Αναφέρει πως ίσως ο Τρικούπης δίστασε να αποδεχτεί και αρνήθηκε να παραστεί στο συνέδριο επειδή αντιλαμβανόταν τις δυσχέρειες που θα αντιμετώπιζε εξαιτίας των αντικρουόμενων συμφερόντων των Δυνάμεων. Ένας άλλος λόγος ίσως ήταν ότι δεν του δόθηκε η έγκριση να μπορεί να απειλήσει με παραίτηση του βασιλιά αν δεν ικανοποιηθούν τα ελληνικά αιτήματα. Άλλος ένας λόγος που αναφέρεται είναι ότι ο Δηλιγιάννης πίστευε ότι θα τεθεί σε δεύτερη μοίρα παρά τη θέση του ως υπουργός Εξωτερικών και δεν ήθελε να δοθεί ευκαιρία για διεθνή προβολή στον αντίζηλό του Τρικούπη ο οποίος είχε ήδη καταφέρει να γίνει πρωθυπουργός. Το συμπέρασμα που βγάζει ο Μαρκεζίνης είναι ότι η αλήθεια βρίσκεται ανάμεσα στους δισταγμούς του Τρικούπη και την αισιόδοξη διάθεση του Δηλιγιάννη να ηγηθεί της αντιπροσωπείας.¹⁰⁵

Η Λύντια Τρίχα αναφέρει πως αρχική επιλογή ήταν να ηγηθεί της ελληνικής αποστολής ο Τρικούπης, κάτι που επιθυμούσαν και οι πρεσβευτές της Αγγλίας, της Αυστρίας και της Γαλλίας. Έπειτα αναφέρει πως δεν είναι σαφείς οι λόγοι που ματαιώθηκε η αποστολή του και ότι έχουν ειπωθεί διάφορα. Στη συνέχεια καταγράφει την επιθυμία του Τρικούπη να του δοθεί το δικαίωμα να μπορεί να απειλήσει με παραίτηση του Έλληνα βασιλιά, την επιθυμία του για αντικατάσταση του Δηλιγιάννη στο υπουργείο Εξωτερικών, τη διαφωνία του με τον Δηλιγιάννη στον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος στο συνέδριο και τον αποφασιστικό ρόλο του Πρεσβευτή της Ρωσίας που είχε ήδη ματαιώσει την προηγούμενη αποστολή του Τρικούπη τον Φεβρουάριο του 1878.¹⁰⁶

Ο Γιάννης Κορδάτος γράφει πως αρχικά αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας ορίστηκε ο Τρικούπης αλλά για λόγους ευθιξίας και επειδή θεωρούσε τον εαυτό του ως τον πιο ικανό διπλωμάτη, παραιτήθηκε όταν ο Δηλιγιάννης του έκανε υποδείξεις ως υπουργός Εξωτερικών για το πώς πρέπει να χειριστεί το ελληνικό ζήτημα στο συνέδριο. Επίσης ο Κορδάτος τονίζει ότι ο Τρικούπης δεν επέτρεπε σε κανέναν να του κάνει μαθήματα και να αμφισβητήσει τον πατριωτισμό του.¹⁰⁷ Σύμφωνα τέλος με τον Γεράσιμο Βώκο, ο Δηλιγιάννης είχε ομολογήσει ότι δίσταζε και δεν επιθυμούσε αρχικά να μεταβεί στο Βερολίνο γιατί φοβόταν την αποτυχία και τις μεγάλες αξιώσεις που είχε ο κόσμος από το συνέδριο αυτό, αξιώσεις που έφταναν μάλιστα μέχρι και τη διεκδίκηση της Μακεδονίας, έτσι ώστε να αμφιβάλει για το αν μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτές τους τις προσδοκίες. Πρότεινε μάλιστα στον Κουμουνδούρο να μεταβεί αυτός στο συνέδριο γιατί σαν πρωθυπουργός θα είχε μεγαλύτερο κύρος αλλά τελικά με παρέμβαση του βασιλιά θα αποφασιστεί να αναλάβει ο Δηλιγιάννης να ηγηθεί της αντιπροσωπείας.¹⁰⁸

Την Ελλάδα λοιπόν θα αντιπροσωπεύσει στο Βερολίνο ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, στον οποίο είχαν δοθεί συγκεκριμένες οδηγίες για το τι έπρεπε να αιτηθεί για την χώρα στο συνέδριο. Δύο εβδομάδες σχεδόν μετά την έναρξη του συνεδρίου και

¹⁰⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 139.

¹⁰⁶ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 284.

¹⁰⁷ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 373.

¹⁰⁸ Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 35.

συγκεκριμένα στις 17 Ιουνίου 1878, συνοδευόμενος από τον Α. Ραγκαβή, θα εμφανιστεί στην ολομέλεια του συνεδρίου και θα αναπτύξει τα ελληνικά αιτήματα, λιτά και χωρίς βερμπαλισμούς, όπως τον είχαν συμβουλευσει οι Γάλλοι αντιπρόσωποι. Θα ζητήσει την προσάρτηση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Κρήτης, αφήνοντας ακαθόριστα τα όρια των βόρειων επαρχιών που διεκδικούσε. Στα επιχειρήματά του ανέφερε τα ασφυκτικά στενά όρια του ελληνικού κράτους, την επιθυμία των πάρα πολλών Ελλήνων που ζούσαν εκτός των ορίων αυτών να ενωθούν με το ελληνικό βασίλειο, με αποτέλεσμα τις συνεχόμενες αναταραχές στις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας και την απειλή της ειρήνης στη νοτιοανατολική Ευρώπη.¹⁰⁹

Το αποτέλεσμα των προσπαθειών της ελληνικής αντιπροσωπείας καθρεπτίζεται στο 13^ο πρωτόκολλο που υπέγραψαν στις 23 Ιουνίου 1878 όλοι οι αντιπρόσωποι του συνεδρίου, εκτός της Τουρκίας η οποία απείχε. Στο πρωτόκολλο αυτό προσκαλείται η Τουρκία να ρυθμίσει τα σύνορά της με την Ελλάδα και προτείνεται η διαρρύθμιση αυτή των νέων συνόρων να ακολουθήσει την κοιλάδα του Σαλαμβρία στα ανατολικά ως το Αιγαίο και την κοιλάδα του Καλαμά στα δυτικά ως το Ιόνιο πέλαγος. 1^η Ιουλίου 1878 θα υπογραφεί το τελικό κείμενο της συνθήκης στο οποίο κατοχυρώθηκαν οι αποφάσεις του 13^{ου} πρωτοκόλλου και προστέθηκε στο 24^ο άρθρο πως σε περίπτωση που τα δύο του μέρη, δηλαδή η Ελλάδα και η Τουρκία, δεν κατορθώσουν να καταλήξουν σε πετυχημένες διαπραγματεύσεις για τα νέα τους σύνορα, οι Δυνάμεις προσφέρουν την μεσολάβησή τους προς ευόδωση των διαπραγματεύσεων αυτών. Η ελληνική αντιπροσωπεία θα δεχτεί με ενθουσιασμό και ανακούφιση την απόφαση και ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος θα στείλει στον Δηλιγιάννη θερμό συγχαρητήριο τηλεγράφημα.¹¹⁰

1.11 Η κριτική για τα αποτελέσματα του Συνεδρίου

Έχει ενδιαφέρον όμως να δούμε με ποιον τρόπο υποδέχτηκαν το αποτέλεσμα του συνεδρίου οι υπόλοιποι αλλά και την κρίση ιστορικών και συγγραφέων στη διαχείριση του Δηλιγιάννη. Την ανακούφιση και τον ενθουσιασμό ακολούθησαν οι αμφιβολίες και οι μεμψιμοιρίες. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος θα ασκήσει έντονη κριτική στον χειρισμό του ζητήματος κυρίως από τον Δηλιγιάννη. Ο Τρικούπης θα τον κατηγορήσει ότι εμφανίστηκε στο συνέδριο ως εκπρόσωπος του ελληνικού βασιλείου ενώ θα έπρεπε να εμφανιστεί ως εκπρόσωπος του ελληνισμού. Τον κατηγορεί ότι δεν εκμεταλλεύτηκε τη δήλωση του Άγγλου αντιπροσώπου Salisbury, σύμφωνα με την οποία αναγνωριζόταν στην ελληνική κυβέρνηση το δικαίωμα να εκπροσωπήσει τους υπόδουλους Έλληνες και ότι με το αποτέλεσμα αυτό ταπεινώθηκε η Ελλάδα εξαιτίας της ανικανότητάς του.¹¹¹ Ο Παύλος Καρολίδης θα γράψει ότι ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Disraeli είχε χρησιμοποιήσει ένα έξυπνο ηθικό τέχνασμα, συμβουλευόντας τους Έλληνες αντιπροσώπους να ζητήσουν την προστασία των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντί για εδαφική επέκταση. Σύμφωνα με τον

¹⁰⁹ Ε. Κωφός, «Ρύθμιση της Ανατολικής κρίσεως», *ό.π.*, τ. ΙΓ, σ. 348-349.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ.348-349.

¹¹¹ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου και η προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 353.

συγγραφέα ο Τρικούπης παρερμήνευσε τα λόγια του Disraeli, όπως έκαναν και άλλοι, γιατί αυτό που εννοούσε ο Disraeli, συνεχίζει ο Καρολίδης, είναι να κάνουν παράκληση οι Έλληνες αντιπρόσωποι για προστασία των Ελλήνων σε αυτά τα εδάφη από την Ευρώπη και όχι να προστατευθούν από την Ελλάδα. Ο Καρολίδης κλείνει αναρωτώμενος πώς θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο χωρίς την απαραίτητη πολιτική, στρατιωτική και οικονομική δύναμη από τη μεριά της Ελλάδας.¹¹²

Ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης γράφει ότι στο Συνέδριο του Βερολίνου η ελληνική αντιπροσωπεία κατάφερε να φέρει έναν τίτλο, ο οποίος μπορούσε μεν να προκαλέσει αμφισβητήσεις αλλά οπωσδήποτε ήταν αρκετά ισχυρός για να πετύχει την ηθική τουλάχιστον βοήθεια των Δυνάμεων. Έπειτα θα γράψει ότι το 13^ο πρωτόκολλο και το 24^ο άρθρο της συνθήκης του Βερολίνου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η σπουδαιότερη ίσως διπλωματική επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης από τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου. Στη συνέχεια καυτηριάζει τους αντιπολιτευόμενους στην Αθήνα οι οποίοι καθύβριζαν την κυβέρνηση Κουμουνδούρου και τον απεσταλμένο της στο Βερολίνο Θεόδωρο Δηλιγιάννη όπου σύμφωνα με τις κρίσεις τους παράκουσε τις αγγλικές συμβουλές και δεν αρκέστηκε στην πρόταση των Άγγλων πληρεξουσίων να παρευρεθεί η Ελλάδα στο συνέδριο ως φυσική αντιπρόσωπος και προστάτιδα όλης της ελληνικής φυλής. Ο συγγραφέας τονίζει πως η Ελλάδα ήταν και είναι φυσική προστάτιδα του ελληνισμού αφού ο βασιλιάς έχει αναγνωριστεί από όλες τις Δυνάμεις με τον τίτλο βασιλιάς των Ελλήνων, επομένως δεν ήταν ανάγκη να επαναληφθεί η αναγνώριση και να επιδικαστεί αυτός ο πομπώδης τίτλος, ο οποίος μάλιστα δεν θα σήμαινε τίποτα χωρίς την απαραίτητη στρατιωτική και ναυτική δύναμη.¹¹³ Ο Τρύφων Ευαγγελίδης με τη σειρά του θα χαρακτηρίσει ως διπλωματική επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης το 13^ο Πρωτόκολλο και το 24^ο άρθρο της συνθήκης του Βερολίνου, παρά τις αμφισβητήσεις που μπορούσαν να προκαλέσουν οι τίτλοι που έφερναν οι Έλληνες αντιπρόσωποι και επίσης χαρακτήρισε σημαντική την ηθική έστω βοήθεια που υπόσχονταν οι Δυνάμεις.¹¹⁴

Ο Γεώργιος Ασπρέας θα χαρακτηρίσει ως θανάσιμο πλήγμα για τον ελληνισμό και θεμελιώδες σφάλμα την απόφαση να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου ο Δηλιγιάννης. Θεωρεί ότι άφησε έκθετο και έρημο από θετική προστασία τον ελληνισμό στο συνέδριο και πως οι μεγάλες απώλειες στη Θράκη και τη Μακεδονία πηγάζουν από την κακή πολιτική διαχείριση των εθνικών ζητημάτων στο Βερολίνο.¹¹⁵ Έπειτα θα ασκήσει ακόμα πιο σκληρή κριτική λέγοντας πως ο Δηλιγιάννης όπως απέδειξε και η μετέπειτα πολιτική του δράση,¹¹⁶ δεν στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων αυτής της σπουδαιάς αποστολής γιατί αντί να εκμεταλλευτεί το έδαφος που προετοίμασαν για αυτόν οι ισχυροί παράγοντες του συνεδρίου και να αρπάξει τα όπλα που του προσφέρονταν, άφησε να ξεφύγει από τα χέρια του η σπουδαιότερη ευνοϊκή περίσταση που εμφανίστηκε για τον ελληνισμό. Ολοκληρώνοντας την κριτική του γράφει ότι οι περιστάσεις αυτές χρειάζονται αυτόφωτους πολιτικούς άνδρες με θέληση και οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας στο συνέδριο χαρακτηρίζονταν από έλλειψη αυτών των προτερημάτων που η φύση παρέχει

¹¹² Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 276.

¹¹³ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 598-599.

¹¹⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 513.

¹¹⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 105.

¹¹⁶ Οπότε η κριτική αυτή αποτελεί συνολική κριτική του Ασπρέα για τον πολιτικό Δηλιγιάννη.

σε αληθινούς πολιτικούς άνδρες που με τη διανοητικότητά τους δημιουργούν σταθμούς στην ιστορία.¹¹⁷

Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης γράφει ότι τα αποτελέσματα του Συνεδρίου δεν ήταν ικανοποιητικά, προκάλεσαν πλήρη απογοήτευση και έδωσαν την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να εμφανιστεί μαινόμενη. Έπειτα γράφει ότι την εποχή εκείνη πίστευαν με αθεράπευτο ρομαντισμό στη δύναμη της δικαιοσύνης αλλά στη διπλωματία όπως και στη ζωή, είναι μεγάλο θέμα να έχεις το δίκιο με το μέρος σου αλλά αυτό από μόνο του δεν αρκεί αν δεν συνοδεύεται από την αντίστοιχη δύναμη και την ικανότητα εκτίμησης των συμφερόντων και του συνομιλητή σου. Χωρίς αυτά, συνεχίζει ο συγγραφέας, θα μείνεις μόνο με το δίκαιο που πιστεύεις ότι σου αναλογεί, χωρίς όμως τους καρπούς που επιθυμούσες. Ο Μαρκεζίνης τελειώνει την κρίση του γράφοντας πως δεν είχαν άμεσα θετικά αποτελέσματα οι αποφάσεις του συνεδρίου για την Ελλάδα αλλά δεν πρέπει να περιφρονηθεί ότι η Ελλάδα είχε πια στα χέρια της τίτλους με τους οποίους μπορούσε να διαπραγματευθεί και ότι άλλωστε όπως έδειξαν τα πράγματα, παρά τις πολλές αντιξοότητες, η Ελλάδα τελικά μεγάλωσε τα σύνορά της.¹¹⁸

Ο Gunnar Hering γράφει ότι οι Τρικούπικοί επιτέθηκαν στον Δηλιγιάννη επειδή δεν στηρίχθηκε στα βρετανικά συμφέροντα έτσι ώστε να παρουσιάσει την Ελλάδα ως εκπρόσωπο ολόκληρου του ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να συνηγορήσει με το δικαίωμα που είχε αυτός ο πληθυσμός στην αυτοδιάθεση. Σύμφωνα με τον συγγραφέα σήμερα μάλλον όλοι συμφωνούν ότι στο συνέδριο αυτό δεν μπορούσε να επιτευχθεί τίποτα περισσότερο και ότι ο Τρικούπης επιχειρούσε άλμα στο κενό.¹¹⁹ Η Λύντια Τρίχα καταγράφοντας τις αντιδράσεις των αποτελεσμάτων του Βερολίνου γράφει ότι η στάση του Δηλιγιάννη θεωρήθηκε από πολλούς υποτονική και θηλυπρεπής, με αποτέλεσμα πολλά σατιρικά φύλλα να τον αποκαλούν Θεοδωρούλα. Έπειτα θα αναφέρει την προσπάθεια που έκανε ο Τρικούπης να υποβαθμίσει ακόμα περισσότερο την παρουσία του Δηλιγιάννη στο συνέδριο, λέγοντας πως το αποτέλεσμα θα ήταν το ίδιο αν απλά είχε στείλει ταχυδρομικώς το υπόμνημα. Σύμφωνα με τη συγγραφέα η δριμύτατη κριτική που άσκησε ο Τρικούπης στον Δηλιγιάννη για τους χειρισμούς του ήταν εν μέρει άδικη.¹²⁰ Ο Θάνος Βερέμης καταγράφει τις επικρίσεις που δέχθηκε η κυβέρνηση και κυρίως ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης για τα πενιχρά κέρδη στο Συνέδριο του Βερολίνου και τονίζει ότι οι επικρίσεις αυτές φανερώνουν την αδυναμία της κοινής γνώμης αλλά και ενός μεγάλου μέρους της πολιτικής ηγεσίας να αναθεωρήσει τον τρόπο διεκδίκησης των ελληνικών αιτημάτων σε διεθνές επίπεδο.¹²¹

Ο Ευάγγελος Κωφός θα γράψει ότι χωρίς αμφιβολία οι περισσότεροι επικριτές του Δηλιγιάννη είχαν άγνοια ή ελλιπή γνώση για τα όσα είχαν συμβεί στο Βερολίνο. Για τον Τρικούπη συγκεκριμένα θα γράψει ότι επέτρεψε στην προσωπική του εμπάθεια ή εξαιτίας αντιπολιτευτικής σκοπιμότητας, να παρασυρθεί σε κρίσεις που γνώριζε ότι δεν ευσταθούσαν. Σύμφωνα με τον Ε. Κωφό τα ζητήματα στο Βερολίνο δεν μπορούσαν να λυθούν με τη ρητορική δεινότητα, αφού όσα ασθενή επιχειρήματα είχε το ελληνικό κράτος είχαν χρησιμοποιηθεί, σε ένα συνέδριο που οι αποφάσεις του είχαν ληφθεί

¹¹⁷ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 107-108.

¹¹⁸ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 142-143.

¹¹⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 549-550.

¹²⁰ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει"*, ό.π., σ. 284-285.

¹²¹ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 286.

αποκλειστικά με γνώμονα τα συμφέροντα των Δυνάμεων. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η συνθήκη είχε αρκετά θετικά στοιχεία για τον ελληνισμό και παρά την ασάφεια στη ρύθμιση για τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, αποτέλεσε μια σταθερή αφετηρία για την ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο ελληνικό βασίλειο.¹²²

Σύμφωνα με τη Λίνα Λούβη, νικήτρια του Συνεδρίου του Βερολίνου δεν ήταν άλλη από την Αγγλία η οποία όχι μόνο εξασφάλισε την Κύπρο αλλά κατάφερε να εμποδίσει και την κάθοδο της Ρωσίας στις θερμές θάλασσες με την επαναφορά εδαφών της Βουλγαρίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συγγραφέας παραθέτει κριτική του Ροϊδη ο οποίος εσφαλμένα υποστήριζε ότι η αλλαγή στάσης της Αγγλίας δεν οφείλεται στην επιθυμία της να εξασφαλίσει την Κύπρο γιατί η μυστική τους συμφωνία είχε ήδη υπογραφεί στις 4 Ιουνίου 1878 αλλά η αλήθεια είναι ότι το φιρμάνι για την παραχώρηση του νησιού δεν είχε εκδοθεί ακόμα, οπότε η αγγλική διπλωματία χρησιμοποιούσε τις ελληνικές παραχωρήσεις για να πιέσει την Πύλη. Η σημαντικότερη κατηγορία όμως του Ροϊδη στο *Γεννηθήτω Φως* που υιοθετήθηκε έπειτα και από την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη ήταν ότι ο Δηλιγιάννης δεν διεκδίκησε όσα μπορούσε στο Συνέδριο στα λίγα λεπτά που είχε στη διάθεσή του. Η συγγραφέας τονίζει την απόσταση που είχαν οι υπερβολικές αξιώσεις της κοινής γνώμης και των δημοσιογράφων από την πραγματικότητα που αντιμετώπιζε ο Δηλιγιάννης στο συνέδριο, ο οποίος αγνοούσε ακόμα και το περιεχόμενο των συζητήσεων του συνεδρίου και προσπαθούσε να μάθει πληροφορίες περιφερόμενος στους διαδρόμους. Το πιθανότερο είναι να μάθαινε πληροφορίες για τα νέα σύνορα της Βουλγαρίας γιατί αυτό ήταν που απασχολούσε κυρίως τις Δυνάμεις και όχι η επέκταση του ελληνικού βασιλείου.¹²³

Ο Ροϊδης συνεχίζοντας την κριτική του στον Δηλιγιάννη τον κατηγορεί ότι η φράση που υπήρχε στο ελληνικό υπόμνημα του συνεδρίου και αναφερόταν στο ότι η ελληνική κυβέρνηση θα αρκεστεί προς το παρόν στην παραχώρηση της Ηπειροθεσσαλίας και της Κρήτης, προκάλεσε τα γέλια στην Αγγλική Βουλή. Αυτό που είχε γίνει στην πραγματικότητα όμως ήταν ότι ο Disraeli για να δικαιολογήσει την αρνητική στάση της Αγγλίας απέναντι στην Ελλάδα, ισχυρίστηκε ψευδώς ότι οι Έλληνες στο Συνέδριο του Βερολίνου ζήτησαν μέχρι και την Κωνσταντινούπολη. Όταν μάλιστα ο Δηλιγιάννης εξέφρασε τα παράπονά του στον Salisbury για την αγόρευση του Disraeli που τον κατηγορούσε ότι σχεδόν ζήτησε την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο Salisbury τον επέπληξε για τις ταραχές που λάμβαναν χώρα στις περιοχές που διεκδικούσαν στην Ηπειροθεσσαλία και εμμέσως τον εκβίασε με καταστροφή των παραθαλάσσιων περιοχών της Ελλάδας από το στόλο της Τουρκίας σε περίπτωση ελληνοτουρκικής σύγκρουσης.¹²⁴ Κλείνοντας η Λίνα Λούβη καυτηριάζει τους επικριτές της πολιτικής του Δηλιγιάννη στο συνέδριο, οι οποίοι αγνοώντας το διπλωματικό παρασκήνιο, έβγαζαν εσφαλμένα συμπεράσματα δυναμιτίζοντας την ατμόσφαιρα και μεγεθύνοντας την ήδη υπάρχουσα αμφισβήτηση της κοινής γνώμης για τις διπλωματικές προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας.¹²⁵

¹²² Ε. Κωφός, «Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου», *ό.π.*, τ. ΙΓ, σ. 353.

¹²³ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείων: Οι σατιρικές εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2002, σ. 128-129, 131.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 129-130.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 131.

1.12 Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας

Η προσάρτηση των νέων εδαφών δηλαδή της Θεσσαλίας και της επαρχίας της Άρτας μόνο από την Ήπειρο, θα ολοκληρωθεί ύστερα από εξαντλητικό διπλωματικό αγώνα στις 20 Ιουνίου 1881 με την υπογραφή της ελληνοτουρκικής συνθήκης από τον Πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέα Κουντουριώτη και τον Τούρκο πρωθυπουργό πασά Μαχμούτ Σερβέρ.¹²⁶ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα παραμείνει υπουργός Εξωτερικών για το μεγαλύτερο διάστημα των διαπραγματεύσεων αυτών, υπό την πρωθυπουργία του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου που είχε σχηματιστεί στις 11 Ιανουαρίου 1878 θα πέσει στις 17 Οκτωβρίου του ίδιου έτους και θα δοθεί εντολή σχηματισμού στον Χαρίλαο Τρικούπη, η κυβέρνηση του οποίου όμως θα καταληφιστεί τη μέρα της ορκωμοσίας της. Στις 26 Οκτωβρίου 1878 λοιπόν θα σχηματίσει νέα κυβέρνηση ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, η οποία θα παραμείνει στην εξουσία ως τις 10 Μαρτίου 1880. Σε αυτήν την κυβέρνηση ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα αναλάβει τα υπουργεία Εξωτερικών και Οικονομικών. Η διακυβέρνηση Κουμουνδούρου θα διακοπεί μόνο για 6 μήνες, το διάστημα 13 Μαρτίου 1880 – 13 Οκτωβρίου 1880, όπου θα σχηματίσει κυβέρνηση ο Τρικούπης.¹²⁷ Μετά την παραίτηση Τρικούπη, στην εξουσία θα βρεθεί για τελευταία φορά ο Κουμουνδούρος σχηματίζοντας κυβέρνηση στις 13 Οκτωβρίου 1880. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης αποβλέποντας στη δημιουργία δικού του κόμματος, θα προτιμήσει να διατηρήσει την ανεξαρτησία του και έτσι το υπουργείο Εξωτερικών αυτή τη φορά θα το αναλάβει ο ίδιος ο Κουμουνδούρος.¹²⁸

¹²⁶ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Η συνθήκη και η εκχώρηση της Θεσσαλίας και η προσάρτηση της», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 365.

¹²⁷ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 298.

¹²⁸ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 152.

Κεφάλαιο δεύτερο: Οι τρεις κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη με αντίπαλο τον Τρικούπη

2.1 Η γέννηση του δικομματισμού

Ο θάνατος των τεσσάρων πολιτικών ηγετών που πρωταγωνίστησαν μετά την ενθρόνιση του Γεωργίου Α', δηλαδή του Δημητρίου Βούλγαρη τον Δεκέμβριο του 1877, του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη τον Μάιο του 1879, του Θρασύβουλου Ζαΐμη τον Οκτώβριο του 1880 και του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου τον Φεβρουάριο του 1883, θα έχει σαν αποτέλεσμα να "γεννηθεί" ο δικομματισμός για πρώτη φορά στην Ελλάδα.¹²⁹ Ο Κουμουνδούρος είχε αποσυρθεί ουσιαστικά από την κοινοβουλευτική δράση από τα μέσα του 1882, λαμβάνοντας μέρος σε ονομαστική ψηφοφορία για τελευταία φορά στις 15 Ιουνίου του ίδιου έτους.¹³⁰ Μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου, ύστερα από μία προσπάθεια μηνών, όπου θα περιλαμβάνει και μία επιτυχημένη περιοδεία στην Πελοπόννησο, ο Δηλιγιάννης θα αρχίσει να συγκεντρώνει γύρω του όλο και περισσότερους βουλευτές του κουμουνδουρικού κόμματος. Το τοπίο της ηγεσίας θα ξεκαθαρίσει αρχικά στη συνεδρίαση που έγινε στη Βουλή στις 22 Νοεμβρίου 1883, όπου θα χαρακτηριστεί για πρώτη φορά αρχηγός της αντιπολίτευσης αλλά το 1884 θα μπορέσει να επιβληθεί οριστικά ως νέος αρχηγός του κόμματος που στο εξής θα ονομάζεται Κόμμα του Δηλιγιάννη αλλά και Εθνικό Κόμμα.¹³¹ Ο τίτλος του κόμματος του Δηλιγιάννη ως "Εθνικό" είχε ανάδοχο τον δημοσιογράφο Γ. Μέξη όπου έγραφε στις εφημερίδες *Πρωία* και *Χώρα*.¹³²

Ο Τρικούπης μετά τις εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881 θα καταφέρει να συγκεντρώσει την απαραίτητη πλειοψηφία, χάρη στην απρόσμενη υποστήριξη¹³³ των ανεξάρτητων Θεσσαλών βουλευτών, παρά το ότι αρχικά είχε αμφισβητήσει το δικαίωμά τους να συμμετέχουν στο κοινοβούλιο, επειδή δεν είχε κυρωθεί ακόμα από τη Βουλή η προσάρτηση των νέων εδαφών. Θα σχηματίσει κυβέρνηση τελικά στις 3 Μαρτίου 1882 και θα παραμείνει στην εξουσία μέχρι τον Ιανουάριο του 1895, απέχοντας από αυτήν ουσιαστικά μόνο για 3 χρόνια αυτό το διάστημα. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς τονίζει την περίεργη σύμπτωση να απουσιάζει από την εξουσία στις περιόδους της βαλκανικής κρίσης¹³⁴ αλλά και ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης αναφέρει πως η μακρά παραμονή του στην εξουσία ήταν απαλλαγμένη από άμεσα πιεστικά εξωτερικά προβλήματα, δίνοντάς του τη δυνατότητα να αναπτύξει το πρόγραμμά του.¹³⁵ Τις λέξεις σύμπτωση και τύχη χρησιμοποιεί για τον Τρικούπη και ο Παύλος Καρολίδης λέγοντας πως ο πολιτικός βρέθηκε ουσιαστικά χωρίς αντίπαλο μετά το θάνατο των παλαίμαχων πολιτικών, με μόνο πρόσωπο που θα μπορούσε να τον ανταγωνιστεί τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Ο Καρολίδης αναφέρει ότι αρχικά ο

¹²⁹ Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.5, σ. 16.

¹³⁰ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 586.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 587.

¹³² Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 52.

¹³³ Απρόσμενη γιατί ο Κουμουνδούρος βρισκόταν στην πρωθυπουργική θέση σε όλη τη διάρκεια της διπλωματικής προσπάθειας για την προσάρτηση της Θεσσαλίας.

¹³⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000, τ.ΙΔ, σ. 15.

¹³⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 162.

Δηλιγιάννης ήταν ακίνδυνος αντίπαλος γιατί από τη φύση του ήταν μετριοπαθής και ειρηνικός αλλά σταδιακά εκμεταλλευόμενος τις περιστάσεις αποδείχτηκε φοβερός αντίπαλος του Τρικούπη.¹³⁶

Ο Τρικούπης θέλοντας να εφαρμόσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα ζητούσε από τους Έλληνες αυξημένες θυσίες υπερεκτιμώντας τις δυνατότητές τους. Η δημοσιονομική πολιτική του θα δώσει τη δυνατότητα στην αντιπολίτευση να τον κατηγορήσει για φορολογική αφαίμαξη του λαού, κάτι που επηρέασε το μέλλον της κυβέρνησής του.¹³⁷ Η δυσαρέσκεια που προκλήθηκε από τη δημοσιονομική πολιτική του Τρικούπη, θα δώσει την απαραίτητη ώθηση στο δηλιγιαννικό κόμμα.¹³⁸ Σύνθημα της αντιπολίτευσης ήταν το “Κάτω οι φόροι” και ο χαρακτηρισμός του Τρικούπη ως “Πετρέλαιος” και “Φορομπήχτης”. Στα συνθήματα αυτά ο Τρικούπης απαντούσε ότι υπάρχει ανάγκη και για νέους φόρους.¹³⁹ Σύμφωνα με τον Ασπρέα, όταν η αντιπολίτευση δεν τα κατάφερε εντός του κοινοβουλίου, αποσύρθηκε από τις συνεδριάσεις μετά τη δημαγωγική της δήλωση ότι δεν μπορεί να γίνει μάρτυρας της απαράδεκτης νομοθετικής λειτουργίας που προσβάλλει τους θεσμούς. Η “πολιτική των δρόμων” εναντίον του Τρικούπη ξεκίνησε το 1884 με διαδηλώσεις και αποδοκιμασίες του Τρικούπη στην Αθήνα, την Πάτρα και την Τρίπολη. Η αντιπολίτευση ενισχύθηκε από αυτές τις εκδηλώσεις αλλά και από την δυσφορία που προήλθε από την αύξηση των φόρων και από το επεισόδιο Νικόλσον.¹⁴⁰ Όλα αυτά τα γεγονότα και ένα πετυχημένο συλλαλητήριο με ζητούμενο τη μείωση των φόρων θα ενθαρρύνει την αντιπολίτευση να επιτεθεί στην κυβέρνηση με μεγαλύτερη σφοδρότητα, με κέντρο το οικονομικό ζήτημα και την μη επίτευξη ισοζυγίου.¹⁴¹

Στις 5 Φεβρουαρίου 1885, η αντιπολίτευση θα κερδίσει σύμφωνα με τον Hering μία τυχαία νίκη, όταν η Βουλή θα υπερψηφίσει την πρόταση μομφής εναντίον της κυβέρνησης Τρικούπη με 108 ψήφους υπέρ και 104 κατά. Ο Γεώργιος Α΄ όμως δεν θα δεχτεί την πρόταση του Δηλιγιάννη να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές, έτσι ο αρχηγός της αντιπολίτευσης θα επιστρέψει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.¹⁴² Ο Καρολίδης χαρακτηρίζει τον τρόπο που παρουσιάστηκε ο Δηλιγιάννης στα ανάκτορα για να πάρει την εντολή από το βασιλιά ως μη κόσμιο. Περιγράφει τον λαό που τον ακολουθούσε προς τα ανάκτορα ως οχλοκρατία και σαν κίνηση που οργανώθηκε για να εκβιάσει τον Γεώργιο Α΄ να του δώσει το δικαίωμα να διαλύσει τη Βουλή και να προχωρήσει σε εκλογές.¹⁴³ Στις 11 Φεβρουαρίου 1885 ο Τρικούπης θα καταφέρει να αποκτήσει πάλι την εμπιστοσύνη της Βουλής με 116 ψήφους υπέρ και 112 κατά, χάρη στη στήριξη που του παρείχαν ορισμένοι βουλευτές, οι οποίοι έλειπαν στην ψηφοφορία της 5^{ης} Φεβρουαρίου.¹⁴⁴ Παρότι κατάφερε να

¹³⁶ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 284.

¹³⁷ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του “Τις πταίει;”*, ό.π., σ. 391.

¹³⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 587.

¹³⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 178.

¹⁴⁰ Βίαιο επεισόδιο εναντίον του Πρεσβευτή της Αγγλίας στην Αθήνα όπου μετά από διαπληκτισμό του με τον Χωροφύλακα Καλπούζο ακολούθησε ο εξευτελισμός της ελληνικής χωροφυλακής η οποία αναγκάστηκε στις 7 Ιανουαρίου 1885 να παianίσει το God Save the Queen στο Σύνταγμα.

¹⁴¹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 151-153.

¹⁴² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 576-577.

¹⁴³ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 290.

¹⁴⁴ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 576-577.

κερδίσει την πλειοψηφία της Βουλής, ο Τρικούπης θα προχωρήσει στην ανάγνωση του πολυπόθητου για τον Δηλιγιάννη βασιλικού διατάγματος της διάλυσής της.¹⁴⁵

2.2 Η πρώτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη

Ο δικομματισμός στην Ελλάδα είναι οριστικό γεγονός με την συντριπτική νίκη του Δηλιγιάννη στις εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885.¹⁴⁶ Ο Γεώργιος Α΄, ο οποίος δεν περίμενε αυτή την ήττα του Τρικούπη, συζητώντας μετά τις εκλογές με τον βρετανό πρέσβη Sir Horace Rumbold θα αποδώσει την ήττα του Τρικούπη στην πλήρη αδιαφορία του για την κοινή γνώμη.¹⁴⁷ Ο ίδιος ο Τρικούπης θα παραδεχτεί στις 18 Σεπτεμβρίου 1885 σε ομογενείς του Βουκουρεστίου ότι ήταν λάθος του να επιβάλει στον λαό έργα ανώτερα των δυνάμεών του.¹⁴⁸ Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη σχηματίστηκε στις 19 Απριλίου 1885 με την εξής σύνθεση: Πρωθυπουργός, υπουργός Οικονομικών και Εξωτερικών Θεόδωρος Δηλιγιάννης, Εσωτερικών Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Δικαιοσύνης Σ. Αντωνόπουλος, Εκκλησιαστικών Α. Ζυγομαλάς, Στρατιωτικών Α. Μαυρομιχάλης, Ναυτικών Ροβ. Ρώμας.¹⁴⁹

Η νέα κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα προχωρήσει στην κατάργηση του μονοπωλίου του τσιγαρόχαρτου και των σπύρτων, στη μείωση των φόρων για την κατανάλωση κρασιού και καπνού¹⁵⁰ και θα ορίσει την τιμή του πετρελαίου με βασιλικό διάταγμα.¹⁵¹ Η κυβέρνηση εκτός από αυτές τις αλλαγές στο φορολογικό σύστημα θα προχωρήσει και στην κατάργηση των πρεσβειών στο εξωτερικό, εκτός από την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη.¹⁵² Μέρος της πολιτικής οικονομικής περισυλλογής της κυβέρνησης αποτελεί και η απόφασή της να περιορίσει τα κονδύλια για επιχορήγηση σχολών των υπόδουλων Ελλήνων. Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη το ποσό των κονδυλίων αυτών κανένας δεν τολμούσε να το θίξει, αντίθετα επιδιωκόταν πάντα η αύξησή του γιατί η επιχορήγηση των σχολών αυτών υπηρετούσε εθνικούς σκοπούς.¹⁵³ Ο Γιάννης Κορδάτος γράφει ότι ο Δηλιγιάννης στο προεκλογικό του πρόγραμμα υποσχέθηκε πολλά αλλά όταν έγινε πρωθυπουργός τα ξέχασε. Ο συγγραφέας θα συνεχίσει κρίνοντας πως οι φορολογικές αλλαγές, οι οποίες προαναφέρθηκαν, ξεγέλασαν τις λαϊκές μάζες και ο ίδιος ο Δηλιγιάννης κολακευόταν με αυτό και πίστευε πως είναι παντοδύναμος.¹⁵⁴ Αναφορά στις πολλές φιλολαϊκές υποσχέσεις γίνεται και από τον

¹⁴⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 152-153.

¹⁴⁶ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Τα δύο κόμματα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 22· Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα: Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Αθήνα, Εξάντας, 1994, σ. 45.

¹⁴⁷ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 396.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 405.

¹⁴⁹ Βεργόπουλος σ.47 Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 24.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 24.

¹⁵¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 581.

¹⁵² Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 621· Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 472.

¹⁵³ Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 178.

¹⁵⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 475.

Βεργόπουλο, κρίνοντας πως εκπλήρωσε μόνο λίγες από αυτές.¹⁵⁵ Ο Τάσος Βουρνάς θα γράψει ότι περιορίστηκε σε λίγες νομοθετικές αλλαγές εξαιτίας του διογκωμένου ελλείμματος του προϋπολογισμού.¹⁵⁶ Ο Καρολίδης υποστηρίζει ότι από την πρώτη στιγμή ο Δηλιγιάννης βρέθηκε αντιμέτωπος με δυσκολίες σε εσωτερικά θέματα, οι οποίες είχαν προκύψει από τις πολλές υποσχέσεις που είχε δώσει όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση και τώρα που δεν μπορούσε να τις πραγματοποιήσει, το τίμημα ήταν να μετατραπεί η στήριξη που του παρείχαν στις εκλογές πολλοί άνθρωποι, σε θρασυτάτες απειλές.¹⁵⁷

2.3 Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας

Ενώ η κυβέρνηση ήταν προσηλωμένη κυρίως στο να λύσει τα οικονομικά προβλήματα της χώρας, στη Βουλγαρία σχεδιαζόταν η ανατροπή του καθεστώτος που είχε καθιερωθεί στην Ανατολική Ρωμυλία μετά τη συνθήκη του Βερολίνου.¹⁵⁸ Στο Συνέδριο του Βερολίνου η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου - η οποία είχε δημιουργήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία και περιλάμβανε εκτός της κυρίως Βουλγαρίας, την Ανατολική Ρωμυλία, τη δυτική Θράκη και μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας - αναθεωρήθηκε. Η Ανατολική Ρωμυλία θα γινόταν πλέον αυτόνομη επαρχία, ενώ η Θράκη και η Μακεδονία θα παρέμεναν στην οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁵⁹ Η ίδρυση της Ανατολικής Ρωμυλίας ως αυτοδιοικούμενη επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας προήλθε από την πεποίθηση των Άγγλων και ιδιαίτερα του υπουργού Εξωτερικών της Αγγλίας Salisbury ότι το πολυάριθμο και συμπαγές τουρκικό και ελληνικό στοιχείο που κατοικούσε στην περιοχή αυτή θα εξισορροπούσε την ισχύ του βουλγαρικού και κατά συνέπεια θα περιόριζε την επιρροή της Ρωσίας στα βόρεια του Αίμου.¹⁶⁰

Στις 6 Σεπτεμβρίου 1885 λοιπόν θα εκδιωχθεί από την Φιλιπούπολη ο τοπάρχης της Ανατολικής Ρωμυλίας, ο βουλγαρικός στρατός θα την καταλάβει και ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας Αλέξανδρος Βάττεμπεργκ θα μεταβεί στην Φιλιπούπολη για να επισημοποιήσει το γεγονός.¹⁶¹ Ο σουλτάνος Χαμίντ Β' θα δείξει απάθεια για τα γεγονότα στη Ρωμυλία και επιθυμία να εξομαλυνθεί η κατάσταση μέσω της διπλωματικής οδού, σε αντίθεση με τον μεγάλο βεζίρη Σαΐτ πασά που υποστήριζε τη στρατιωτική ενέργεια στη Ρωμυλία κατά των Βουλγάρων. Σύμφωνα με τον Κυριακίδη, η Ρωμυλία ήταν αποσπασμένη από την Τουρκία και ενωμένη με τη Βουλγαρία από την επαύριον της ίδρυσής της.¹⁶² Την σταδιακή υποβάθμιση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή παρά την ύπαρξη Οργανισμού που είχε συντάξει η Διεθνής Επιτροπή τον

¹⁵⁵ Κ. Βεργόπουλος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 24.

¹⁵⁶ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί*, Αθήνα, Τολίδη, 1974, σ. 503.

¹⁵⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, *ό.π.*, τ.9, σ. 290.

¹⁵⁸ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, τ.2, *ό.π.*, σ. 621.

¹⁵⁹ Λίνα Λούβη, «Το Εθνικό Ζήτημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.5, σ. 38.

¹⁶⁰ Ε. Κωφός, «Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου», *ό.π.*, τ. ΙΓ, σ. 353.

¹⁶¹ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, *ό.π.*, τ.2, σ. 621.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 622.

Σεπτέμβριο του 1878 στη Φιλιπούπολη καταγράφει και ο Ευάγγελος Κωφός.¹⁶³ Η Ελλάδα και η Σερβία συνταράχθηκαν από αυτήν την επέκταση της βουλγαρικής ηγεμονίας. Η Σερβία θα κάνει επιστράτευση και θα κηρύξει τον πόλεμο στη Βουλγαρία στις 14 Νοεμβρίου 1885 αλλά θα ηττηθεί από τον βουλγαρικό στρατό.¹⁶⁴ Γρήγορα αποδείχτηκε πως το βουλγαρικό πραξικόπημα δεν ήταν αποτέλεσμα ρωσικής ενέργειας αλλά αγγλικής. Ο πρεσβευτής της Αγγλίας στην Πύλη, William White θα υποστηρίξει την αποδοχή των τετελεσμένων γεγονότων.¹⁶⁵ Η Τουρκία τον Ιανουάριο του 1886, μετά από προτροπή της Αγγλίας θα υπογράψει σύμβαση με τη Βουλγαρία η οποία όριζε ότι η γενική διοίκηση της Ρωμυλίας ανατίθεται στον ηγεμόνα της Βουλγαρίας Αλέξανδρο Βάττεμπεργκ. Θα ακολουθήσει συνδιάσκεψη των πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη, με βάση τη συνθήκη του Βερολίνου, όπου η μοναδική τροποποίηση που θα γίνει είναι η συμπερίληψη της τουρκοβουλγαρικής σύμβασης.¹⁶⁶

Στην Αθήνα ο λαός θα αντιδράσει στο βουλγαρικό πραξικόπημα με επανειλημμένες διαδηλώσεις στις οποίες ζητούσε πόλεμο. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1885 θα επιδοθεί ψήφισμα στην κυβέρνηση στο οποίο ο λαός ζητούσε άμεση ενέργεια. Επιθυμία τους ήταν ή να επανέλθει η Βουλγαρία στα αρχικά της σύνορα, ή να λάβει η Ελλάδα νέα εδάφη για να εξισορροπηθεί η κατάσταση. Γρήγορα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, ο λαός κινήθηκε και υπέβαλε ψηφίσματα στην κυβέρνηση.¹⁶⁷ Στις 12 Σεπτεμβρίου 1885 το υπουργικό συμβούλιο το οποίο διαχειριζόταν την αντιβασιλεία όσο έλειπε ο βασιλιάς στην Ευρώπη, θα υπογράψει το διάταγμα για την πρόσκληση των πρώτων εφεδρειών, το οποίο θα δημοσιευτεί στις 14 Σεπτεμβρίου.¹⁶⁸ Στις 16 Σεπτεμβρίου θα επιστρέψει ο βασιλιάς από το ταξίδι του στην Ευρώπη και θα γίνει δεκτός από ένα φιλοπόλεμο πλήθος, στο οποίο θα απευθυνθεί ο Γεώργιος Α΄ λέγοντας πως όντως οι περιστάσεις είναι σοβαρές και πρέπει η Ελλάδα να σκεφτεί με σοβαρότητα, σύνεση και θάρρος.¹⁶⁹ Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη ο Δηλιγιάννης συνομίλησε με τον βασιλιά αμέσως μετά την επάνοδό του και ο βασιλιάς είχε αντίθετη γνώμη ως προς τον πόλεμο γιατί ερχόμενος από την Ευρώπη γνώριζε τις διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁷⁰ Ο Λόρδος Salisbury - γράφει η αγγλική Κουανή βίβλος - τηλεγράφησε στις 16 Σεπτεμβρίου 1885 προς τον Rumbold, τον Άγγλο πρεσβευτή στην Αθήνα και του έγραψε να αποτρέψει τον βασιλιά των Ελλήνων από κάθε στρατιωτική ενέργεια για οποιοδήποτε τμήμα του οθωμανικού κράτους και να του εξηγήσει ότι η Ελλάδα δεν θα κερδίσει τίποτα από ένα τέτοιο διάβημα και το μόνο που θα καταφέρει είναι να εκθέσει την χώρα και την κυβέρνηση σε αποτυχία και ταπείνωση. Σε έγγραφο του Rumbold προς τον Salisbury με ημερομηνία 23 Σεπτεμβρίου, ο πρέσβης ενημερώνει πως κύριος σκοπός του Δηλιγιάννη είναι να καταπραΰνει τον ερεθισμό του λαού και να περιμένει ήσυχα την εξέλιξη των πραγμάτων.¹⁷¹

¹⁶³ Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Προβλήματα εφαρμογής της συνθήκης του Βερολίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 354.

¹⁶⁴ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 623.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 622-623.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 624.

¹⁶⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 584.

¹⁶⁸ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 585.

¹⁶⁹ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 724.

¹⁷⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 585.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 588.

Στο υπουργικό συμβούλιο, ο υπουργός Εκκλησιαστικών Αντ. Ζυγομαλάς πρότεινε στον υπουργό Ναυτικών Ροβέρτο Ρώμα και στον υπουργό Δικαιοσύνης Αντωνόπουλο την άμεση ενέργεια.¹⁷² Σε υπόμνημα που υπέβαλε ο Α. Ζυγομαλάς απεικονίζεται η στρατιωτική αδυναμία της Τουρκίας εξαιτίας της ελλιπούς προετοιμασίας της και γενικά η συγκεχυμένη κατάσταση που επικρατεί στην Ευρώπη. Υποστηρίζεται η άμεση ενέργεια μέσω του στόλου στην Κρήτη και μέσω του στρατού στην Ήπειρο για την κατοχή αυτών που έχουν επιδικαστεί στην συνδιάσκεψη του Βερολίνου στην Ελλάδα. Αλλά ενώ καταρχάς η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε την πρόταση του υπουργού Αντ. Ζυγομαλά, αποφάσισε να αλλάξει την πολιτική της άμεσης ενέργειας μετά την άφιξη του βασιλιά και να αναστείλει τις διαταγές που είχαν δοθεί. Μετά από αυτό οι τρεις υπουργοί παραιτήθηκαν και αντικαταστάθηκαν στις 11 Οκτωβρίου 1885, τη μέρα της έναρξης της έκτακτης συνόδου, ο Ρ. Ρώμας από τον Γ. Μπούμπουλη και ο Α. Ζυγομαλάς από τον Ανδρέα Κοντογούρη. Σύμφωνα με τον Κυριακίδη, η μη εκτέλεση εκείνης της απόφασης, αποτελεί επανάληψη του σφάλματος που είχε κάνει και η Οικουμενική κυβέρνηση, διότι όσο και αν ήταν η Ελλάδα απροετοίμαστη, είχε τη δυνατότητα κάλλιστα να καταλάβει όλη την Ήπειρο και το παραολύμπιο μακεδονικό διαμέρισμα, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης τουρκικού στρατού, εκτός ολιγάριθμων φρουρών. Αντί να προβεί σε αυτές τις κινήσεις η κυβέρνηση, ακολούθησε την πολιτική των προετοιμασιών αλλά οι μεγάλες προετοιμασίες, συνεχίζει ο συγγραφέας, απαιτούν χρόνο και κατά το διάστημα εκείνο τα ζητήματα που προέκυψαν με το βουλγαρικό πραξικόπημα διευθετήθηκαν και η Τουρκία προετοιμάστηκε.¹⁷³ Ο Ευαγγελίδης ασκεί την ίδια κριτική στην κυβέρνηση βρίσκοντας τις κινήσεις της το ίδιο λανθασμένες με αυτές της Οικουμενικής και θεωρώντας ανώφελες τις μεγάλες προετοιμασίες την ώρα που αυτό που απαιτούνταν ήταν άμεση δράση. Κάτι τέτοιο για τον συγγραφέα ήταν εφικτό εφόσον η Τουρκία δεν μπορούσε να στείλει άμεσα μεγάλο στρατό στα σύνορα και η Ελλάδα θα την προλάβαινε αν προχωρούσε σε άμεση επίθεση.¹⁷⁴

Στις 11 Οκτωβρίου 1885 θα ξεκινήσει λοιπόν η έκτακτη σύνοδος της Βουλής, στην οποία ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος εκπροσωπώντας την αντιπολίτευση, αφού ο Τρικούπης έλειπε για περιοδεία στην Ευρώπη, θα στηρίζει την κυβέρνηση. Ο Κυριακίδης θα γράψει ότι οι λόγοι του βασιλιά, τα άρθρα των εφημερίδων, ο βασιλικός λόγος της έναρξης της έκτακτης συνόδου και οι χειραψίες των συμπολιτευόμενων και των αντιπολιτευόμενων στη Βουλή κορύφωσαν τον ενθουσιασμό του ελληνικού λαού, ο οποίος δίχως εγκράτεια εξακολουθούσε να εκδηλώνει τα πατριωτικά του αισθήματα με συνεχείς διαδηλώσεις τόσο στην Αθήνα όσο και σε διάφορες επαρχιακές πόλεις. Ποτέ ξανά, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο λαός δεν είχε εκδηλώσει τόσο έντονα το πολεμικό του αίσθημα, τόσο πανηγυρικά τόσο εμφανώς, με τόση ειλικρίνεια. Ποτέ ξανά λαός δεν είχε τόσο έντονη προθυμία να υποστεί κάθε θυσία για να διεκδικήσει τα अपαράγραπτα δικάια του, όσο ο ελληνικός λαός αυτή τη φορά, γράφει ο Κυριακίδης.¹⁷⁵ Η κυβέρνηση, σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, επιμηκύνοντας την εμπόλεμη κατάσταση αύξανε το πολεμικό μένος του λαού και είχε αντίθετα αποτελέσματα από την

¹⁷² Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 625.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 626.

¹⁷⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 594.

¹⁷⁵ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 625.

αποσυμπίεση που έλεγε ότι επιθυμούσε.¹⁷⁶ Ο Δηλιγιάννης με όλη αυτή την πολεμική προπαρασκευή προσπαθούσε να εκβιάσει την Ευρώπη με τη διατάραξη της Ευρωπαϊκής ειρήνης και χωρίς πόλεμο αλλά με διπλωματικό τρόπο, να αποσπάσει εδάφη ως αντιστάθμισμα για την ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία. Χρονοτριβούσε νομίζοντας πως αυτή ήταν η καλύτερη δυνατή λύση.¹⁷⁷ Στις 14 Δεκεμβρίου 1885 θα λήξουν οι εργασίες της έκτακτης συνόδου και η Βουλή θα αφήσει την κυβέρνηση να ενεργήσει μόνη της, αφού πρώτα της είχε παράσχει με την έγκρισή της δάνειο 30 εκατομμυρίων για τις ανάγκες της συνεχιζόμενης επιστράτευσης.¹⁷⁸

Οι Μεγάλες Δυνάμεις στην αρχή έμειναν απλώς θεατές αυτών των πολεμικών προετοιμασιών αλλά μετά από λίγο καιρό παρενέβησαν. Οι πρεσβευτές της Ρωσίας, της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Βρετανίας και της Ιταλίας στην Αθήνα, δήλωσαν στις 30 Δεκεμβρίου 1885 ότι οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις έχουν σκοπό να διατηρήσουν την ειρήνη. Ο πρεσβευτής της Αγγλίας Rumbold απείλησε στις 11 Ιανουαρίου 1886 ότι η Αγγλία μέσω του στόλου της θα σταματήσει κάθε ενέργεια της Ελλάδας με σκοπό τον πόλεμο κατά της Τουρκίας και σε αυτό βρήκε σύμφωνη και τη Γερμανία.¹⁷⁹ Ο Δηλιγιάννης θα απαντήσει στις 12 Ιανουαρίου 1886 με έγγραφο στον πρέσβη ότι η κυβέρνηση παίρνει την ευθύνη των συνεπειών μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης και θεωρεί ότι ο περιορισμός της ελεύθερης χρήσης των ναυτικών της δυνάμεων με τον οποίο απειλείται, είναι κάτι ασυμβίβαστο με την ανεξαρτησία του κράτους.¹⁸⁰ Την ίδια μέρα επιδόθηκε ταυτόσημη διακοίνωση των Δυνάμεων με την οποία την ενημέρωναν ότι καμία ναυτική επίθεση της Ελλάδας κατά της Τουρκίας δεν θα γίνει ανεκτή.¹⁸¹ Θα ακολουθήσουν συλλαλητήρια, διαδηλώσεις και ψηφίσματα σε διάφορες πόλεις με σύνθημα να συνεχίσει η κυβέρνηση να αγωνίζεται για τα δίκαια του έθνους.¹⁸² Στις 21 Ιανουαρίου 1886 ο Δηλιγιάννης θα απαντήσει στην διακοίνωση των Δυνάμεων λέγοντας ότι η κυβέρνηση πιστεύει ότι είναι αναγκαίο να πάρει την ευθύνη των συνεπειών μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης.¹⁸³

Η Τουρκία θα θορυβηθεί από την κατάσταση στην Ελλάδα και θα προσπαθήσει να έρθουν σε απευθείας συμβιβασμό οι δύο χώρες. Αποφάσισε λοιπόν να στείλει τον Σύρο διπλωμάτη Γαβδά Εφένδη για να προβεί σε συνεννοήσεις με την ελληνική κυβέρνηση. Η Πύλη είχε θορυβηθεί και από την άνοδο του Gladstone στην εξουσία στην Αγγλία στις 23 Ιανουαρίου 1886, αν και ο Άγγλος πρωθυπουργός δήλωσε πως θα διατηρήσει την ίδια πολιτική στο ελληνικό ζήτημα με τον προκάτοχό του Salisbury.¹⁸⁴ Στα μέσα Μάρτη του 1886, ο σουλτάνος θα κάνει πίσω στο ζήτημα συνεννόησης Ελλάδας – Τουρκίας.¹⁸⁵ Η απόφαση για την αποστολή του Γαβδά Εφένδη έγινε γνωστή στις «εχθρικές» προς την Ελλάδα Δυνάμεις. Ο πρεσβευτής της Γερμανίας στην Κωνσταντινούπολη Radowitz, επισκέφτηκε τον σουλτάνο και τον ενημέρωσε ότι είναι περιττό να προβεί η Πύλη σε θυσίες προς την Ελλάδα, διότι σύμφωνα με ασφαλείς

¹⁷⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 595.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 596.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 594.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 596.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 597.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 598.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 599.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 600-601.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 601.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 602.

πληροφορίες της γερμανικής διπλωματίας, οι Έλληνες δεν θα τολμήσουν να επιτεθούν κατά της Τουρκίας αλλά και σε περίπτωση που προέβαιναν σε μία τέτοια κίνηση, η Ευρώπη είχε αποφασίσει να μην το επιτρέψει αυτό.¹⁸⁶

Στις 8 Μαρτίου 1886 πραγματοποιήθηκε σύγκληση της Βουλής και στη ψηφοφορία για την εκλογή του προέδρου ο τρικουπικός υποψήφιος υπερψηφίστηκε με 138 ψήφους ενώ ο Δηλιγιάννης που έθεσε τον εαυτό του υποψήφιο έλαβε μόλις 78.¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Ασπρέα ενώ ο Τρικούπης είχε τη δυνατότητα να ρίξει την κυβέρνηση μετά από αυτή την ψηφοφορία δεν το έκανε για να μην προσφέρει στον Δηλιγιάννη το δημαγωγικό όπλο ότι ανέκοψε το εθνικό του έργο λίγο πριν πραγματοποιηθεί.¹⁸⁸ Ο Κορδάτος από την άλλη συγκλίνει στο ότι ο Τρικούπης δεν εκμεταλλεύτηκε το θετικό για αυτόν αποτέλεσμα της εκλογής προέδρου γιατί δεν ήταν προς το συμφέρον του να λάβει την εξουσία εκείνη τη χρονική στιγμή.¹⁸⁹

Στις 13 Μαρτίου 1886, η ελληνική κυβέρνηση θα προσκαλέσει με διάταγμα άλλες δύο εφεδρείες. Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη ο Δηλιγιάννης πίστευε πως εμμένοντας σε αυτή την φιλοπόλεμη στάση, θα έπειθε τις Δυνάμεις να υποχωρήσουν και να μην προβούν σε αποκλεισμό και γι' αυτόν το λόγο κράταγε τον στρατό σε κίνηση.¹⁹⁰ Στις 10 Απριλίου 1886 ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Freyssinet θα γράψει προς τον πρέσβη της χώρας του στην Αθήνα. Θα ενημερώσει μέσω αυτού του εγγράφου, το οποίο θα παραλάβει ο Δηλιγιάννης στις 11 Απριλίου από τον Γάλλο πρέσβη Charles de Moüy, ότι αυτό είναι το τελευταίο μήνυμα από μία φίλη δύναμη. Τον συμβουλεύει να διατάξει την αποστράτευση όσο υπάρχει ακόμα καιρός και έχει ελευθερία πρωτοβουλιών γιατί επιμένοντας σε αυτή την φιλοπόλεμη στάση εκθέτει το ελληνικό έθνος σε μεγάλους κινδύνους. Ο Δηλιγιάννης θα απαντήσει στον πρέσβη στις 13 Απριλίου 1886 ενημερώνοντας πως η κυβέρνησή του αποφάσισε να ενδώσει στις συμβουλές της γαλλικής κυβέρνησης και πως θα στείλει επίσημη ανακοίνωση της απόφασης αυτής.¹⁹¹ Στις 14 Απριλίου θα γράψει προς τους αντιπροσώπους των Δυνάμεων στην Αθήνα ενημερώνοντάς τους για το μήνυμα του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών και για την απάντηση που του έδωσε. Το βράδυ της 13^{ης} Απριλίου η εφημερίδα *Πρωία*, η οποία αποτελούσε επίσημο όργανο του δηλιγιαννικού κόμματος, θα κυκλοφορήσει έκτακτο παράρτημα με το οποίο θα κάνει γνωστή την αποδοχή των γαλλικών συμβουλών από την ελληνική κυβέρνηση. Το δημοσίευμα αυτό σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη θα προκαλέσει το θυμό του Άγγλου πρέσβη, ο οποίος θεώρησε πως το άρθρο περιέγραφε την ελληνική υποχώρηση σαν αποτέλεσμα στις δήθεν υποσχέσεις της Γαλλίας για εδαφική επέκταση της Ελλάδας και επέμενε να προχωρήσει σε δηλώσεις και να δώσει εξηγήσεις ο Γάλλος συνάδελφός του για το δημοσίευμα αυτό.¹⁹² Ο Κυριακίδης γράφει ότι η ανακοίνωση αυτή του Δηλιγιάννη έπρεπε να θεωρηθεί αρκετή από τους πρεσβευτές των Δυνάμεων αλλά ο Άγγλος πρέσβης είχε προσωπική

¹⁸⁶ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 629.

¹⁸⁷ Τ. Ευαγγελίδη, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 603. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 480.

¹⁸⁸ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 166.

¹⁸⁹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 480.

¹⁹⁰ Τ. Ευαγγελίδη, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ.602.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 604.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 605.

έχθρα προς τον Έλληνα πρωθυπουργό και επέμενε να μη θεωρεί αρκετή τη δήλωσή του.¹⁹³

Ο Άγγλος πρέσβης έπεισε τις υπόλοιπες Δυνάμεις να μην θεωρήσουν αρκετή τη δήλωση του Δηλιγιάννη προς τον Γάλλο υπουργό Εξωτερικών αλλά να επιτάξουν αυταρχικά να αποπλιστεί ο στρατός και ο στόλος. Στις 14 Απριλίου 1886 λοιπόν οι πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Αθήνα, εκτός του Γάλλου, επέδωσαν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση με την οποία γνωστοποιούσαν την μη ικανοποίησή τους με την απάντηση που είχαν λάβει και ζητούσαν εντός μίας εβδομάδας να εκδοθεί διαταγή αποπλισμού του στρατού και του στόλου.¹⁹⁴ Ο Δηλιγιάννης θα ζητήσει τότε να μετακινηθεί ο στόλος από το Κερασίφι και να μεταφερθεί στο παλιό ναύσταθμο στη Σαλαμίνα. Ο Ευαγγελίδης κρίνοντας την όλη κατάσταση γράφει πως επιβαλλόταν στην κυβέρνηση να πάρει μία «γενναία απόφαση»¹⁹⁵ αλλά αυτή έμεινε άπρακτη γιατί της έλειπε η ανδρεία. Ο συγγραφέας συνεχίζει λέγοντας πως το Στέμμα είχε δώσει πλήρη ελευθερία κινήσεων στην κυβέρνηση, η οποία διέθετε 80.000 άνδρες σε επιφυλακή και έναν στολίσκο αλλά η χλιαρή πολιτική του Δηλιγιάννη έφτασε μόνο μέχρι τη διακοίνωση της 17^{ης} Απριλίου 1886. Η διακοίνωση αυτή προς τις Δυνάμεις ανέφερε πως η ελληνική κυβέρνηση αφού ενέδωσε προς τις συμβουλές της Γαλλίας όπως ενημέρωνε στην προηγούμενη διακοίνωσή της, συμμορφώνεται με την επιθυμία των Μεγάλων Δυνάμεων γιατί δεν θέλει να διαταράξει την ειρήνη, γι' αυτό και θα προχωρήσει σε βαθμιαία ελάττωση του αριθμού του στρατού εντός των ημερομηνιών που οι Δυνάμεις της όρισαν.¹⁹⁶

Οι πρεσβευτές των Δυνάμεων όμως δεν θα μείνουν ικανοποιημένοι με την απάντηση αυτή και θα προχωρήσουν σε νέα διακοίνωση στις 24 Απριλίου 1886 στην οποία θα προβάλλουν νέες αξιώσεις, για λόγους γοήτρου σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως αδέξια κίνηση του Δηλιγιάννη την δημοσίευση της επιστολής του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών Freyssinet και κρίνει ότι ο πολιτικός το έκανε για να δικαιολογήσει την υπαναχώρηση από τους «λεονταρισμούς» του.¹⁹⁷ Την ίδια ημέρα ο Δηλιγιάννης θα στείλει την απάντησή του, στην οποία εξέφραζε τη λύπη του που οι εξηγήσεις του θεωρήθηκαν ανεπαρκείς και τους ενημέρωνε ότι δεν μπορούσε να κάνει κάτι παραπάνω.¹⁹⁸ Μετά από αυτή την απάντηση οι πρεσβευτές θα στείλουν τελεσίγραφο στις 26 Απριλίου προς την ελληνική κυβέρνηση, με το οποίο ανακοίνωναν την απόφασή τους για αποκλεισμό των παραλίων της χώρας για κάθε πλοίο με ελληνική σημαία.

Ο αποκλεισμός αυτός έγινε από τον διεθνή στόλο (πλην της Γαλλίας), ο οποίος βρισκόταν υπό τις διαταγές του Άγγλου αντιναύαρχου πρίγκιπα του Εδιμβούργου Αλφρέδου, τον οποίο οι Έλληνες με δημοψήφισμα είχαν επιλέξει για βασιλιά τους το 1862. Την επόμενη μέρα, δηλαδή στις 27 Απριλίου, ο Δηλιγιάννης παραιτήθηκε από την εξουσία, αν και ο ίδιος είχε ήδη υποβάλει την παραίτησή του από τις 14 Απριλίου,

¹⁹³ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 631.

¹⁹⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 606.

¹⁹⁵ Προφανώς εννοεί να προχωρήσει σε πόλεμο.

¹⁹⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 607 -608.

¹⁹⁷ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 466.

¹⁹⁸ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 609.

με αιτιολογία ότι δεν ήθελε να υπογράψει τον αφοπλισμό της χώρας.¹⁹⁹ Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, με αυτόν τον τρόπο πραγματοποίησαν τον αληθινό τους στόχο οι Δυνάμεις, ο οποίος δεν ήταν άλλος παρά η πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη.²⁰⁰ Στη συνέχεια γράφει πως τη συνθήκη του Βερολίνου στην οποία συμμετείχαν οι πέντε Δυνάμεις, την παραβίασαν οι Βούλγαροι και όφειλαν να χρησιμοποιήσουν κάθε ηθική και υλική πίεση ώστε να επαναφέρουν τους Βούλγαρους στο πρώην καθεστώς ή να παραχωρήσουν στην Ελλάδα όσα της είχαν επιδικαστεί στη συνθήκη του Βερολίνου γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο θα γινόταν αποκατάσταση της ισορροπίας.²⁰¹ Τελειώνοντας αναφέρει πως όταν τη διεύθυνση της εξωτερικής πολιτικής την έχουν οι φωνές του πλήθους, τότε οι συνέπειες είναι καταστροφικές.²⁰² Συμπερασματικά λοιπόν ο Ευαγγελίδης κρίνει πως ο Δηλιγιάννης δεν έδειξε, όπως ο ίδιος γράφει, την απαραίτητη ανδρεία για να προχωρήσει σε άμεσες κινήσεις πολέμου αλλά επικρίνει και τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην γίνει αναφορά στο πολεμικό στρατιωτικό σχέδιο που τελικά υπήρχε και αναφέρεται πιθανόν²⁰³ μόνο στο σύγγραμμα του Ευαγγελίδη. Παρουσιάζεται λοιπόν με κάθε λεπτομέρεια το σχέδιο του στρατηγού Βοσέρ, το οποίο είχε αναλάβει να εκτελέσει ο αντιστράτηγος Βασίλειος Σαπουντζάκης.²⁰⁴ Το σχέδιο υποβλήθηκε στον υπουργό Στρατιωτικών Α. Μαυρομιχάλη, ο οποίος το υπέβαλε στο υπουργικό συμβούλιο και αφού εγκρίθηκε αμέσως,²⁰⁵ αποφασίστηκε η αγορά δύο καταδρομικών, της Μυκάλης και της Σφακτηρίας. Ταυτόχρονα αποφασίστηκε τον Ιανουάριο του 1886 και δεύτερη επίσκεψη του υπουργού στη Θεσσαλία (η πρώτη είχε γίνει το Νοέμβριο του 1885 για την απλή επιθεώρηση του στρατού) για να εξετάσει από κοντά τα πράγματα και να συνεννοηθεί προφορικά με τον αντιστράτηγο Σαπουντζάκη ο οποίος του ανέπτυξε όλο το σχέδιο. Μετά την επιστροφή του από τη Θεσσαλία στα μέσα Ιανουαρίου του 1886, ο Α. Μαυρομιχάλης σε έκθεσή του προς το υπουργικό συμβούλιο, εξέθεσε την κατάσταση του στρατού και το σχέδιο του Σαπουντζάκη, ζητώντας την άμεση εκτέλεσή του. Στα ανάκτορα συγκροτήθηκε υπό την προεδρία του βασιλιά μεγάλο συμβούλιο στο οποίο παρίστανται ο Δηλιγιάννης, ο Α. Μαυρομιχάλης, ο στρατηγός Βοσέρ και ο συνταγματάρχης Πάνος Κολοκοτρώνης. Ο Α. Μαυρομιχάλης ανέπτυξε το πολεμικό σχέδιο αλλά μετά από συζητήσεις αναβλήθηκε η οριστική απόφαση και ζητήθηκαν οι εκθέσεις των αρχηγών των αρχηγείων Άρτας, Τρικάλων και Λαρίσης.

Σύμφωνα με πληροφορίες τις οποίες διέθετε ο βασιλιάς, η Τουρκία μέσω αγγλικής πηγής μάθαινε τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα και είχε σπεύσει σε άμεση ενίσχυση των φρουρών της στα στενά του Ολύμπου και του Σαρανταπόρου αλλά και από την Κατερίνη μέχρι τον Πλαταμώνα. Μετά από αυτές τις πληροφορίες, το ζήτημα πέρασε στη διπλωματική οδό, η οποία κατέληξε στον αποκλεισμό. Ο βασιλιάς σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη δεν ήθελε καθόλου τον πόλεμο. Αυτό φαίνεται σύμφωνα με τον συγγραφέα και από τα όσα είπε στις 23 Φεβρουαρίου 1886, όταν του απέδωσε

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 610.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 611.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 612.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 613.

²⁰³ Τουλάχιστον στην βιβλιογραφία που διατρέχει αυτή η διπλωματική εργασία.

²⁰⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 624.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 625.

τα διαπιστευτήριά του ο πρεσβευτής της Τουρκίας Feridun Bey. Ο βασιλιάς του έκανε γνωστό ότι συμεριζείται την παγίωση και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών την οποία επιθυμεί ο σουλτάνος και του εξέφρασε την φιλία του και την εκτίμησή του προς τον Τούρκο μονάρχη.²⁰⁶ Όλα αυτά τα στοιχεία λοιπόν είναι άξια αναφοράς, όχι γιατί δικαιολογούν την 9μηνη επιστράτευση που στοίχισε 52 εκατομμύρια δραχμές,²⁰⁷ αλλά γιατί φανερώνουν α) πως δεν υπήρχε απόλυτη αδράνεια στο στράτευμα και β) για πολλούς και διαφορετικούς λόγους (βασιλιάς, Μεγάλες Δυνάμεις) η πολεμική ενέργεια δεν τελεσφόρησε. Η επιστράτευση αυτή του Δηλιγιάννη χαρακτηρίστηκε ως ειρηνοπόλεμος από τον Γ. Φιλάρετο²⁰⁸ και ως ένοπλη επαιτεία από τον βουλευτή Αιγιαλείας Ι. Μεσσηνέζη.²⁰⁹

Την επόμενη μέρα από τον αποκλεισμό, ο Δηλιγιάννης θα υποβάλει την παραίτηση του στον βασιλιά, την οποία ο τελευταίος αρχικά δεν θα αποδεχτεί, μέχρι τη στιγμή που ο Δηλιγιάννης θα του καταθέσει τα κλειδιά της Βουλής.²¹⁰ Μετά την παραίτησή του ο βασιλιάς θα καλέσει τον υπουργό Εσωτερικών Νικόλαο Παπαμιχαλόπουλο να σχηματίσει κυβέρνηση αλλά ο Δηλιγιάννης δεν θα στηρίξει την κίνηση αυτή.²¹¹ Σύμφωνα με τον Κορδάτο η κίνηση του Γεωργίου Α' να καλέσει τον Παπαμιχαλόπουλο να σχηματίσει κυβέρνηση ήταν μία προσπάθειά του να διασπάσει το δηλιγιαννικό κόμμα αλλά δεν τα κατάφερε γιατί ο βουλευτής αρνήθηκε να συνδράμει. Είχε προηγηθεί πρόταση του βασιλιά στον Τρικούπη να σχηματίσει κυβέρνηση αλλά αυτός θα προτείνει τη λύση υπηρεσιακής κυβέρνησης για να αποφύγει σύμφωνα με τον συγγραφέα την έκρυθμη κατάσταση που είχε προκύψει από τον αποκλεισμό αλλά και για να συντρίψει κι άλλο πολιτικά τον Δηλιγιάννη.²¹² Θα σχηματίσει τελικά κυβέρνηση στις 27 Απριλίου 1886 ο πρόεδρος του Αρείου πάγου Δημήτριος Βάλβης. Στις 7 Μαΐου 1886 θα γίνει η ψηφοφορία για τον Πρόεδρο της Βουλής και ο Δηλιγιάννης θα θέσει τον εαυτό του υποψήφιο αλλά θα χάσει από τον Σ. Στεφανόπουλο.²¹³

Σύμφωνα με τον Καρολίδη, ο Τρικούπης θέλησε να καταβάλει πολιτικά τον Θ. Δηλιγιάννη χρησιμοποιώντας την ίδια του την πλειοψηφία και γι' αυτό το λόγο διάλεξε σαν υποψήφιο του για την προεδρία της Βουλής τον Στεφανόπουλο, ο οποίος ανήκε στο δηλιγιαννικό κόμμα.²¹⁴ Η νέα κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη θα σχηματιστεί τελικά στις 9 Μαΐου 1886.²¹⁵ Στις 4 Ιανουαρίου 1887 ο Τρικούπης πραγματοποίησε εκλογές στις οποίες κατόρθωσε να συγκεντρώσει τα 3/5 των βουλευτών. Στις 27 Φεβρουαρίου 1887 πραγματοποιήθηκε η εκλογή προέδρου της Βουλής με τον τρικουπικό υποψήφιο να συγκεντρώνει 77 ψήφους ενώ ο δηλιγιαννικός υποψήφιος μόλις 20, καθρεπτίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη συντριβή του δηλιγιαννικού κόμματος

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 626.

²⁰⁷ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 59. Ο Κυριακίδης την καταγράφει ως 7μηνη επιστράτευση με κόστος 60 εκατομμύρια δραχμές, βλ. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 627.

²⁰⁸ Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 59.

²⁰⁹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 296.

²¹⁰ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 483.

²¹¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 619.

²¹² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 486.

²¹³ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 634.

²¹⁴ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 299.

²¹⁵ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 634.

και την αποδοκιμασία του από τον λαό. Δύο μήνες πριν ο Τρικούπης είχε διοργανώσει μεγάλη γιορτή για την ενηλικίωση του διαδόχου, αν και η πραγματική ημερομηνία ενηλικίωσης ήταν 5 μήνες πριν τους εορτασμούς. Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη η κίνηση αυτή του Τρικούπη έγινε επίτηδες για να χρησιμοποιήσει το ευνοϊκό κλίμα των εορτασμών προς όφελός του.²¹⁶ Τον ενθουσιασμό του ελληνικού λαού που πήρε μέρος στη γιορτή αυτή καταγράφει και ο Καρολίδης, τονίζοντας τις προσδοκίες του λαού στο πρόσωπο του διαδόχου.²¹⁷

2.4 Η κριτική για τον ειρηνοπόλεμο

Μετά την παρουσίαση των γεγονότων και την κριτική τους από τους συγγραφείς που τα έζησαν και έγραψαν για αυτά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έχει ενδιαφέρον να δούμε την μετέπειτα κρίση της πολιτικής του Δηλιγιάννη για το πώς διαχειρίστηκε την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ο Γεώργιος Ασπρέας κρίνει ότι εάν σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά το βουλγαρικό πραξικόπημα η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν στα χέρια ενός πολιτικού άνδρα με ισχυρό νου και άκαμπτη θέληση, θα καταλάμβανε την Ήπειρο και θα δημιουργούσε τετελεσμένο γεγονός. Μία τέτοια κίνηση σύμφωνα με τον Ασπρέα θα δημιουργούσε πολύ μεγάλο πλεονέκτημα, εφόσον θα γινόταν γρήγορα και θα συνδεόταν άμεσα με το πραξικόπημα της Βουλγαρίας στην Ανατολική Ρωμυλία. Ο συγγραφέας συνεχίζει λέγοντας πως η άβουλη πολιτική του Δηλιγιάννη προκάλεσε γενική αγανάκτηση και είχε σαν αποτέλεσμα τη βίαιη λύση από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Κλείνει τονίζοντας πως η κυβέρνηση αυτή δεν πολιτεύτηκε με ειλικρίνεια απέναντι στο έθνος γιατί παρουσιαζόταν με φιλοπόλεμη διάθεση μπροστά στο λαό και στη Βουλή αλλά μπροστά στις Δυνάμεις εμφανιζόταν φλειρηνική, χρησιμοποιούσε την πολεμική έξαψη που προκαλούσε στο λαό σαν όπλο, με το οποίο μπορούσε να απειλήσει την ειρήνη στην περιοχή της Ανατολής και πίστευε πως με αυτή τη δράση θα μπορούσε να αποσπάσει με ειρηνικό τρόπο από την Ευρώπη την εδαφική επέκταση που επιθυμούσε.²¹⁸

Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική του Γεώργιου Ασπρέα στο πως διαχειρίστηκε το ζήτημα ο βασιλιάς. Ενώ είχε δεχθεί επίμονες συστάσεις να απομακρύνει τον Δηλιγιάννη από την εξουσία, αυτός δεν το έκανε. Δεν το έκανε όχι από συνταγματική νομιμότητα αλλά σύμφωνα με τον συγγραφέα γιατί προτίμησε να φθαρεί πολιτικά ο Δηλιγιάννης και να προκύψει η αποπομπή του από εσωτερικές ανωμαλίες. Αυτή την εσωτερική διάσπαση την κατάφερε και με την κίνησή του να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον υπουργό Εσωτερικών Ν. Παπαμιχαλόπουλο και όχι αμέσως στον Τρικούπη.²¹⁹ Ο Γιάνης Κορδάτος χαρακτηρίζει ανεργμάντιστη και τυχοδιωκτική την φιλοπόλεμη πολιτική του Δηλιγιάννη αλλά χαρακτηρίζει και τον αποκλεισμό των ελληνικών παραλίων από τις Δυνάμεις σαν παραβίαση ορισμένων ηθικών αρχών. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τιμώρησαν τον ελληνικό λαό ενώ ήξεραν ότι έφταιγαν άλλοι και έγιναν προστάτες των Τούρκων, οι

²¹⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 644-645.

²¹⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 300.

²¹⁸ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 170.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 171.

οποίοι σχεδόν 10 χρόνια πριν οργάνωναν σφαγές στη Βουλγαρία αλλά και στη Θεσσαλία και την Ήπειρο.²²⁰

2.5 Η “ένδοξη καταστροφή” αναβάλλεται

Η Λίνα Λούβη στη μονογραφία της *Περιγέλωτος Βασίλειον* μας βοηθά να αντιληφθούμε καλύτερα τις εναλλαγές στην κριτική που κάνει ο ίδιος ο λαός το διάστημα της επιστράτευσης, όπως αυτές καθρεπτίζονται μέσα από τον σατιρικό τύπο της εποχής, μιας και ο Τύπος δεν διαμορφώνει μόνο την κοινή γνώμη αλλά και την αντανακλά. Η εφημερίδα *Ρωμηός* αρχικά εκθειάζει του Σέρβους και τον ηγεμόνα τους που κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας αλλά μετά την ήττα τους, η ίδια εφημερίδα στρέφεται εναντίον τους γιατί διέψευσαν τις ελπίδες τους.²²¹ Στη συνέχεια το *Άστρ* μέμφεται όσους επηρεάστηκαν αρνητικά από την ήττα των Σέρβων και κάνει λόγο για τις ελλείψεις που υπήρχαν και το 1821 αλλά δεν αποδείχτηκαν εμπόδιο για τους Έλληνες τότε.²²² Η Λούβη παρουσιάζει την πολυπλοκότητα της κατάστασης όπως αυτή καταγράφεται σε δύο άρθρα του *Άστρ*. Στο πρώτο άρθρο στις 2 Φεβρουαρίου 1886 επιρρίπτονται ευθύνες στον Δηλιγιάννη για την καθυστέρηση της κήρυξης του πολέμου και μια βδομάδα μετά στις 9 Φεβρουαρίου ο αρθρογράφος αναρωτιέται πως είναι δυνατόν να περιφρονούνται οι απειλές της Ευρώπης μετά τις διακοινώσεις των Δυνάμεων. Ενώ όμως το *Άστρ* ειρωνεύεται και στηλιτεύει τις υπόλοιπες εφημερίδες για την επιμονή τους να κηρυχθεί ο πόλεμος, αποτυγχάνει να ξεφύγει με τη σειρά του από τον πατριωτικό ενθουσιασμό, αφού στην πρώτη σελίδα του ίδιου φύλλου της 9^{ης} Φεβρουαρίου δημοσιεύει ποίημα του Κωστή Παλαμά με τίτλο «Πόλεμος ή καταισχύνη».²²³

Η επιμονή και ίσως καλύτερα η εμμονή του πολέμου καταγράφεται γλαφυρά σε τρία άρθρα του *Ραμπαγά*. Στο πρώτο στις 23 Ιανουαρίου 1886 ενώ αναγνωρίζει το τετελεσμένο του πράγματος εφόσον η Πύλη έχει αναγνωρίσει την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας, εμμένει στο ότι η μόνη λύση για μια καλύτερη ζωή παραμένει ο πόλεμος, έστω και με τον κίνδυνο του θανάτου. Στο άρθρο του στις 26 Ιανουαρίου η αγανάκτηση του για την μη κήρυξη πολέμου από τον Δηλιγιάννη τον κάνει να αναφωνεί στο άρθρο του *Ζήτω η ένδοξος καταστροφή*. Στο τρίτο άρθρο του *Ραμπαγά* στις 6 Φεβρουαρίου 1886 ζητά ξανά πόλεμο γιατί ο κόμπος έφτασε όπως χαρακτηριστικά λέει στο χτένι και είναι εθνικό χρέος της Ελλάδας να πολεμήσει σε αυτόν τον αγώνα είτε για την ύπαρξη της είτε για την απώλειά της με δόξα και τιμή.²²⁴ Στο ίδιο κλίμα κινείται και το *Άστρ* στο άρθρο του στις 16 Μαρτίου 1886 όπου δηλώνει ότι προτιμά την καταστροφή από την αποτελμάτωση.²²⁵ Φαίνεται πως τα μεγάλα λόγια είναι εύκολα όταν δεν σκέφτεσαι τα δεινά που φέρνει ένας καταστροφικός πόλεμος. Τελικά η ένδοξη καταστροφή αναβλήθηκε και η “οφειλή” των Ελλήνων στην καταστροφή ξεπληρώθηκε το 1897.

²²⁰ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 483.

²²¹ Λ. Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, ό.π., σ. 251-252.

²²² Στο ίδιο, σ. 252.

²²³ Στο ίδιο, σ. 258-261.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 263-264.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 267.

2.6 Η δεύτερη κυβέρνηση Δηλιγιάννη

Ο Καρολίδης γράφει ότι η ανυπομονησία και η μανία της αντιπολίτευσης να ανέβει στην εξουσία, την έκαναν να προβεί σε αχαλίνωτη δημαγωγία με όπλα της την εκμετάλλευση του Κρητικού ζητήματος²²⁶ που είχε ανακύψει εκ νέου αλλά και τη δανειακή πολιτική της κυβέρνησης Τρικούπη.²²⁷ Σύμφωνα με την Τρίχα το μεγαλύτερο όπλο που διέθετε η αντιπολίτευση ήταν το κόστος ζωής στις πόλεις με την αύξηση των έμμεσων φόρων.²²⁸ Ο Δηλιγιάννης σύμφωνα με τη συγγραφέα, εκμεταλλεύτηκε τη λαϊκή δυσaráσκεια και κατηγορώντας την οικονομική πολιτική του Τρικούπη, κατάφερε την ανατροπή της κυβέρνησης στην εκλογική μάχη.²²⁹

Στις εκλογές λοιπόν της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890 θα ηττηθεί ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης θα δοθεί στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη.²³⁰ Ο Μαρκεζίνης γράφει πως οι εκλογές αυτές διεξήχθησαν μέσα σε μεγάλο φανατισμό αλλά με παραδειγματική τάξη,²³¹ ενώ ο Κορδάτος γράφει ότι οι εκλογές αυτές θύμιζαν εκλογές Κωλέττη και Βούλγαρη, με τον Τρικούπη να έχει ξεχάσει τα παλιά του κηρύγματα και σχεδόν σε κάθε μέρος όργανα της εξουσίας, όπως χωροφύλακες, αξιωματικοί και δικαστικοί, μεταχειρίζονταν τρομοκρατικά μέσα, με σκοπό να αλλάξουν τα φρονήματα των αντιτρικουπικών ψηφοφόρων.²³² Στις 24 Οκτωβρίου 1890 θα σχηματίσει κυβέρνηση ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο οποίος θα κρατήσει για τον ίδιο τα υπουργεία Εσωτερικών και Στρατιωτικών. Τα υπόλοιπα υπουργεία θα έχουν την εξής κατανομή: υπουργός Οικονομικών ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, Εξωτερικών ο Λεωνίδας Δεληγιώργης, Δικαιοσύνης ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, Ναυτικών ο Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος και Εκκλησιαστικών ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος.²³³ Την επιλογή αυτών των προσώπων ο Ασπρέας την κρίνει ως ό,τι κορυφαίο υπήρχε στην αντιπολίτευση²³⁴ και ο Καρολίδης ως μία από τις ισχυρότερες κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν στην Ελλάδα από την ίδρυση του βασιλείου.²³⁵ Πρόεδρος της Βουλής θα εκλεγεί στις 29 Οκτωβρίου 1890 ο δηλιγιαννικός υποψήφιος Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος, ο οποίος θα λάβει 94 από τις 97 ψήφους.²³⁶

²²⁶ Οι αντιδράσεις είχαν δημιουργηθεί όταν η Πύλη έστειλε τοποτηρητή στην Κρήτη τον Τζεβάτ πασά, δίνοντας του απεριόριστα δικαιώματα, βλ. Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 307. Με φιρμάνι η Πύλη στις 26 Νοεμβρίου 1889 κατήργησε σχεδόν όλα τα προνόμια της σύμβασης της Χαλέπας, βλ. Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 671.

²²⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 307

²²⁸ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 467.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 468.

²³⁰ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 477.

²³¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 202.

²³² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 500.

²³³ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 677. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Κωνσταντοπούλου, Τρικούπη, Σωτηροπούλου (1890-1893)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 31.

²³⁴ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 191.

²³⁵ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 310.

²³⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 678. Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 31.

Ο Δηλιγιάννης θα πραγματοποιήσει επισκέψεις στις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων με σκοπό να προετοιμάσει διπλωματικά το έδαφος για τις κυβερνητικές του ενέργειες. Οι πολυήμερες αυτές επισκέψεις του είχαν σκοπό σύμφωνα με τον Καρολίδη να εμπνεύσουν την εμπιστοσύνη για την μελλοντική ειρηνική πολιτική του.²³⁷ Στο Κρητικό ζήτημα θέλησε να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη των Δυνάμεων και να αποκλείσει κάθε τους δυσαρέσκεια. Γι' αυτό όταν τον επισκέφτηκε η Κρητική επιτροπή για βοήθεια, αυτός τους είπε πως εύχεται όσο ζει να βελτιωθεί η κατάσταση στο νησί αλλά η τύχη του νησιού εξαρτάται από τη βούληση των Δυνάμεων. Έτσι πίστευε, σύμφωνα με τον Καρολίδη, ότι απαλλασσόταν από τις αόριστες υποσχέσεις που έδινε όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση και στηλίτευε τον Τρικούπη.²³⁸ Ως αρχηγός της αντιπολίτευσης είχε ενθαρρύνει τους Κρητικούς αλλά όταν έγινε πρωθυπουργός ανείρεσε όσα υποσχόταν, διαλύοντας τις οργανώσεις που στήριζαν τον κρητικό αγώνα, κατάσχοντας πολεμικό υλικό που προοριζόταν για τους επαναστάτες και απαγορεύοντας κάθε έρανο για αυτόν το σκοπό.²³⁹

Ο Ευαγγελίδης γράφει ότι ο Τρικούπης θυσίασε την Κρήτη για να παραμείνει στην εξουσία και ο Δηλιγιάννης ενώ προέβαινε σε αντεγκλήσεις όσο ήταν στην αντιπολίτευση, όταν κατέλαβε την εξουσία προσπάθησε και αυτός να καταπνίξει τον κρητικό αγώνα.²⁴⁰ Αντίστοιχα και ο Κορδάτος γράφει πως ο Δηλιγιάννης ξέχασε τις υποσχέσεις που είχε δώσει στους Κρητικούς στους προεκλογικούς του λόγους αλλά τονίζει και ότι οι Δυνάμεις είχαν κάνει ξεκάθαρο ότι οι επαναστάτες δεν είχαν καμία ελπίδα να λύσουν το ζήτημα με τα όπλα και ο Δηλιγιάννης φοβόταν το ενδεχόμενο ενός νέου αποκλεισμού από αυτές.²⁴¹ Ο Ασπρέας τέλος γράφει ότι το Κρητικό ζήτημα ο Δηλιγιάννης το χρησιμοποίησε ως αντιπολιτευτικό όπλο αλλά όταν ήρθε στην εξουσία άσκησε την ίδια πολιτική με τον προκάτοχό του. Σύμφωνα με τον Ασπρέα, στην Ελλάδα ό,τι λέγεται από τη θέση της αντιπολίτευσης ξεχνιέται όταν έρχεται αυτός που το είπε στη θέση της εξουσίας.²⁴²

2.7 Ο νόμος περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων

Ξεχωριστής σημασίας αποτελεί η αναφορά που γίνεται στη βιβλιογραφία για την αλλαγή που έφερε στον τρικουπικό νόμο περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων ο Δηλιγιάννης. Ο Βεργόπουλος γράφει πως η κατάργηση του νόμου είναι μία από τις φιλολαϊκές υποσχέσεις που έδωσε και κράτησε ο Δηλιγιάννης το 1885.²⁴³ Η Τρίχα επίσης γράφει πως η κατάργηση του νόμου αυτού από τον Δηλιγιάννη αποτελεί μέρος των προεκλογικών του υποσχέσεων πριν τις εκλογές του 1885. Σύμφωνα με την συγγραφέα ο νόμος αυτός θεσμοθετούσε τα απαιτούμενα προσόντα τα οποία έπρεπε να έχουν οι δημόσιοι υπάλληλοι και η προεκλογική υπόσχεση του Δηλιγιάννη ότι θα τον καταργήσει, αποτελούσε μέρος της αχαλίνωτης δημαγωγίας του όπου μέσα από

²³⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 309.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 310.

²³⁹ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 500.

²⁴⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 672.

²⁴¹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 507.

²⁴² Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 189.

²⁴³ Κ. Βεργόπουλος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 24. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 47.

αυτήν αύξανε τη δημοτικότητα του.²⁴⁴ Ο Ασπρέας επίσης αναφερόμενος στο νόμο αυτόν, τον τοποθετεί στις προεκλογικές υποσχέσεις του Δηλιγιάννη για τις εκλογές του 1885, γράφοντας πως η ανατροπή του νόμου αυτού βοήθησε τη «θεσιθηρία».²⁴⁵ Ο Τάσος Βουρνάς επίσης μιλά για κατάργηση του νόμου αυτού, από την πρώτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη του 1885 και γράφει πως ο Δηλιγιάννης το έκανε για να ικανοποιήσει τη μάζα των κομματικών του φίλων, με αποτέλεσμα να κατακλύσει τον κρατικό μηχανισμό με «στρατιές λυμεώνων» του προϋπολογισμού, αφού πρώτα απογύμνωσε τις κρατικές υπηρεσίες από τα τρικουπικά στελέχη.²⁴⁶

Στον αντίποδα αυτής της κριτικής, την κατάργηση του μεταρρυθμιστικού νόμου περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, ο Hering την χαρακτηρίζει ως «ευρέως διαδεδομένη πλάνη» στην οποία έχουν υποπέσει όλα σχεδόν τα εγχειρίδια που έχουν καταγράψει κάτι τέτοιο. Σύμφωνα λοιπόν με τον συγγραφέα η αλήθεια είναι ότι ο Δηλιγιάννης ελάττωσε τις τυπικές επαγγελματικές προϋποθέσεις, όπως το απολυτήριο σχολείου και τις πανεπιστημιακές σπουδές για κάποιες διοικητικές θέσεις ή προέβη σε διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τομέα. Επίσης δόθηκε μεγαλύτερο βάρος στην παλαιότητα των δημοσίων υπαλλήλων ως κριτήριο προαγωγής, με σκοπό να αποφευχθούν πιθανές κοινωνικές διακρίσεις αλλά ταυτόχρονα να υπολογίζεται και η πείρα του αρχαιότερου προσωπικού η οποία ήταν προς όφελος της διοίκησης.²⁴⁷ Σύμφωνα επίσης με τον Γεώργιο Χατζηγιαννάκογλου, όσον αφορά το πολύκροτο νομοσχέδιο του Τρικούπη περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, ο Δηλιγιάννης κατήργησε μόνο τις υπερβολικές του, όπως τις χαρακτηρίζει διατάξεις, όπως την μη παύση των δημοσίων υπαλλήλων και τις εισαγωγικές εξετάσεις για την πρόσληψη στην υπηρεσία, ενώ όλες τις άλλες διατάξεις του νομοσχεδίου τις διατήρησε σχεδόν όπως ήταν.²⁴⁸

Ο Hering εκτός από την αναφορά του σε τροποποίηση και όχι σε κατάργηση του νόμου, παραπέμπει στις υποσημειώσεις του το ΦΕΚ στο οποίο καταγράφεται ο νόμος με αυτές τις τροποποιήσεις. Ο συγγραφέας επίσης αναφέρει και τις ημερομηνίες που συζητήθηκε το ζήτημα αυτό σε συνεδριάσεις της Βουλής.²⁴⁹ Ερωτηματικό προκαλεί το γεγονός ότι εκτός του ότι πολλά βιβλία αναφέρονται σε κατάργηση του νόμου και όχι σε τροποποίησή του, κάνουν το λάθος να τοποθετούν χρονικά την κατάργηση του νόμου στην πρώτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1885 και όχι σε αυτή που σχημάτισε το 1890. Ίσως η σύγχυση αυτή να προέκυψε από το γεγονός ότι ο Δηλιγιάννης αναφερόταν σε κατάργηση του νόμου αυτού στις προεκλογικές του εξαγγελίες το 1885 όπως αναφέρει η Τρίχα και ο Ασπρέας. Το σίγουρο είναι πως κανένα από τα προαναφερθέντα βιβλία δεν αναφέρει συγκεκριμένο ΦΕΚ για την κατάργηση του νόμου πέρα από τον Hering που αναφέρει την τροποποίηση του. Το συγκεκριμένο ΦΕΚ και τα αποσπάσματα από τα πρακτικά της Βουλής για την

²⁴⁴ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 393.

²⁴⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 153.

²⁴⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 503.

²⁴⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 597.

²⁴⁸ Γ. Χατζηγιαννάκογλου, *Ο πολιτικός βίος*, ό.π., τ.2, σ.152-153.

²⁴⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 596, υποσημείωση 186.

τροποποίηση του νόμου περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων βρίσκονται στο παράρτημα της εργασίας αυτής.²⁵⁰

2.8 Το ζήτημα της ευρείας εκλογικής περιφέρειας

Ο Δηλιγιάννης θα προχωρήσει σε κατάργηση του εκλογικού νόμου για την ευρεία περιφέρεια που είχε ψηφίσει ο Τρικούπης το 1886 και θα επαναφέρει το προηγούμενο σύστημα της στενής επαρχιακής περιφέρειας. Επίσης θα ανεβάσει τον αριθμό των βουλευτών σε 207.²⁵¹ Ας δούμε όμως τους λόγους για τους οποίους οι δύο πολιτικοί επιθυμούσαν διαφορετικό εκλογικό σύστημα όπως αυτοί καταγράφονται από την βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, ο Τρικούπης μέσω της ψήφισης του εκλογικού νόμου της ευρείας εκλογικής περιφέρειας και του περιορισμού των βουλευτών σε 150 από 245, συμπλήρωνε όσα πέτυχε με την καθιέρωση του κοινοβουλευτισμού. Αυτό γιατί με την ψήφιση αυτού του νόμου περιοριζόταν η κομματική συναλλαγή και ο λόγος ήταν ότι μειωνόταν η κυριαρχία του κομματάρχη, η οποία ήταν συνδεδεμένη με τη στενή εκλογική περιφέρεια και ταυτόχρονα υποβοηθούσε ο νόμος αυτός τη λειτουργία του συστήματος των κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία.²⁵²

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς θα γράψει ότι είναι φανερή η λογική πίσω από τη διεύρυνση της εκλογικής περιφέρειας σε νομαρχιακή, την οποία επέλεξε ο Τρικούπης. Είχε την ελπίδα ότι η αύξηση των ψηφοφόρων με την διεύρυνση αυτή, θα μείωνε την προσπάθεια εκλογής βουλευτών μέσω πιέσεων, δωροδοκιών, εξαγορών και προσωπικών απειλών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο στόχος ήταν μακροπρόθεσμα να αποδυναμωθεί η τυραννία του τοπικού κομματάρχη αλλά και των υπαλλήλων που δρούσαν σαν όργανά του και να βασίζεται σιγά σιγά η επιλογή των ψηφοφόρων στις εκλογές σε ιδεολογικά κριτήρια.²⁵³ Ο Κώστας Κωστής γράφει ότι στόχος του Τρικούπη με τον νόμο αυτόν ήταν να παγιωθούν τα κόμματα και να υποταχτούν οι βουλευτές στον ηγέτη του κόμματος που ανήκαν. Συνεχίζει τονίζοντας πως με την ευρεία περιφέρεια ο Τρικούπης πίστευε ότι θα περιοριζόταν η επαφή των πολιτευτών με τους ψηφοφόρους τους, θα υποβαθμιζόταν ο ρόλος των κομματάρχων και με αυτόν τον τρόπο η διαδικασία θα γινόταν πιο απρόσωπη και θα ενισχύονταν τα πολιτικά χαρακτηριστικά της ψήφου, εφόσον θα είχε αποδυναμωθεί η σχέση μεταξύ βουλευτή, κομματάρχη και ψηφοφόρου.²⁵⁴ Στη συνέχεια ο Κωστής γράφει πως ο Δηλιγιάννης κατήγγησε αυτόν τον νόμο γιατί πίστευε πολύ στη διατήρηση των δεσμών ανάμεσα σε βουλευτή και πολίτη και κλείνει το ζήτημα αυτό λέγοντας πως η ιδεολογική βάση της αντίθεσης των δύο πολιτικών στο θέμα αυτό, βρισκόταν στο ότι η Βουλή δεν

²⁵⁰ Βλ. Παράρτημα σ. 124-129

²⁵¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 680· Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 31· Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 63.

²⁵² Σ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 182.

²⁵³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», «Το όραμα του δικομματισμού και τα κόμματα αρχών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 44.

²⁵⁴ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 467.

εκπροσωπούσε ικανότητες, όπως υποστήριζε ο Τρικούπης αλλά συμφέροντα και αρχές.²⁵⁵

Ο Ασπρέας γράφει πως ο Τρικούπης επέμενε στην ευρεία εκλογική περιφέρεια και την παρουσίαζε σαν αρχή της διοικητικής αποκέντρωσης. Συνεχίζει λέγοντας πως ο Τρικούπης πίστευε ότι όταν ο λαός ψήφιζε για τους αντιπροσώπους του στο κοινοβούλιο, όφειλε να εκλέξει όχι πρόσωπα αλλά ιδέες, όχι δηλαδή υπηρέτες των τοπικών και των προσωπικών τους συμφερόντων αλλά αυτούς που υπηρετούν μία πολιτική ιδέα. Επίσης γράφει πως ο Τρικούπης πίστευε πως ο στενός κύκλος της επαρχίας από τον οποίο εκλέγεται ο βουλευτής, συνέβαλε στη δημιουργία αμοιβαίων δεσμών «ανήθικων συμφερόντων» που προάγουν τη δωροδοκία με όφελος την ψήφο και τη δημιουργία αμοιβαίας τυραννίας μεταξύ κομματάρχη και βουλευτή.²⁵⁶ Η συνεργασία των βουλευτών για την εξυπηρέτηση των επαρχιακών αλλά και των δικών τους συμφερόντων, δημιουργούσε εκβιαστικές ομάδες που μεταφέρονταν και στο κοινοβούλιο με αποτέλεσμα την ανατροπή κυβερνήσεων. Οι ομάδες αυτές εναντιώνονταν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, σε κάθε νομοσχέδιο γενικής ωφέλειας που ερχόταν σε αντίθεση με τα τοπικά συμφέροντα του κομματάρχη, του οποίου η δύναμη στο στενό κύκλο της επαρχιακής περιφέρειας ήταν ασυναγώνιστη. Αλλά, συνεχίζει ο Ασπρέας, όταν η εκλογή του βουλευτή εξαρτάται από τον ευρύτερο νομό, θα καταστρεφόταν ή τουλάχιστον θα μειωνόταν η τυραννία του επαρχιακού κομματάρχη και θα επικρατούσε η πολιτική ιδέα η οποία θα μείωνε και την προσωπική δύναμη του βουλευτή, γιατί η επιτυχία του δεν θα εξαρτιόταν αποκλειστικά από το συνδυασμό ύποπτων συμφερόντων αλλά κατά ένα μεγάλο μέρος από την πολιτική ιδέα στο όνομα της οποίας θα ζητούσε την ψήφο του λαού. Κλείνοντας ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο θα εξασθενούσαν οι τοπικές επιρροές, θα ενισχύνονταν οι πολιτικοί αρχηγοί και θα δημιουργούνταν κόμματα αρχών.²⁵⁷

Ο Hering κάνει μία εμπειρισταωμένη καταγραφή για την κατάργηση του εκλογικού νόμου από τον Δηλιγιάννη. Ξεκινά λέγοντας πως η κατάργηση του νόμου για τις εκλογικές περιφέρειες και τον αριθμό των εδρών βρισκόταν στα κεντρικά σημεία του προγράμματος του δηλιγιαννικού κόμματος. Επισημαίνει πως το Εθνικό Κόμμα είχε απορρίψει την ευρεία εκλογική περιφέρεια ως αντισυνταγματική γιατί σύμφωνα με το σύνταγμα ως εκλογική περιφέρεια οριζόταν η επαρχία.²⁵⁸ Σύμφωνα με τον Hering, το τρικουπικό κόμμα (όπως και πολλοί συνταγματολόγοι αργότερα) υπεράσπιζε τη δική του πρόταση λέγοντας ότι ο όρος “επαρχία” στο σύνταγμα αποτελούσε ασαφή χαρακτηρισμό της διοικητικής μονάδας και δεν είχε τη σημασία υποδιαίρεσης του νομού. Ο Hering τονίζει πως το επιχείρημα των δηλιγιαννικών δεν αποτελεί πρόφαση και αυτό γιατί το κόμμα αυτό διακρινόταν πάντα για την ευλάβειά του απέναντι στους θεσμούς και για την εξαιρετικά προσεκτική συμπεριφορά του στις συνταγματικές διατάξεις. Ο συγγραφέας θεωρεί πως οι δηλιγιαννικοί το έκαναν για να προστατεύσουν τις γεωγραφικές ενότητες που είχαν αναπτυχθεί ιστορικά και συνέπιπταν περισσότερο με την επαρχία παρά με το νομό. Βέβαια, συνεχίζει ο Hering, η συγκεκριμένη νομική σκέψη συνέπιπτε και με το κομματικό συμφέρον γιατί τα

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 468.

²⁵⁶ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 176.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 177.

²⁵⁸ Άρθρο 62, πρβλ. άρθρα 67,70.

τοπικά στελέχη με την ευρεία εκλογική περιφέρεια είχαν χάσει ένα μέρος της επιρροής τους. Το επιχείρημα των δηλιγιαννικών εναντίον της ευρείας ήταν ότι οδηγεί στο τέλος της προσωπικής σχέσης μεταξύ εκλογέων και βουλευτών γιατί μεγάλωνε τις αποστάσεις μεταξύ τους και η έλλειψη συγκοινωνίας έκανε την κατάσταση ακόμα πιο δύσκολη. Θεωρούσαν ότι η ευρεία εκλογική περιφέρεια ενέχει τον κίνδυνο αποξένωσης με τους ψηφοφόρους και την μεταβολή της άγνοιας των πολιτικών προσώπων σε αδιαφορία για τις έγνοιες των απλών ανθρώπων. Επίσης μειωνόταν η σημασία των τοπικών προβλημάτων και γινόταν δυσκολότερο να συνυπολογίσεις τα τοπικά συμφέροντα στη διάρκεια της ανάδειξης των υποψηφίων. Τέλος ο Hering τονίζει ότι οι συντηρητικοί του δηλιγιαννικού κόμματος, ισχυρίζονταν ότι όταν συνασπιστούν πολλές μικρές επαρχίες, μπορούν να αποτελέσουν αντίβαρο απέναντι στην εκτελεστική εξουσία.²⁵⁹

2.9 Ο νόμος για τη συμμετοχή των στρατιωτικών στις εκλογές

Τον Απρίλιο του 1891, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα προχωρήσει στη ψήφιση του Νόμου ΑΠΞΕ με τον οποίο καταργούσε τους τρικουπικούς Νόμους ΑΤΠΘ και ΑΤΗ΄ που είχαν ψηφιστεί από την κυβέρνηση Τρικούπη το 1886 και αφορούσαν τους αξιωματικούς. Σύμφωνα με το άρθρο 71 του συντάγματος του 1864, οι αξιωματικοί μπορούσαν να θέσουν υποψηφιότητα να εκλεχθούν στη Βουλή αλλά σε περίπτωση που εκλέγονταν, αυτόματα θα έμπαιναν σε διαθεσιμότητα. Επίσης σύμφωνα με το ίδιο άρθρο τους δινόταν η δυνατότητα να τους χορηγηθεί πεντέμισι μήνες άδεια ένα μήνα πριν τις εκλογές. Με το νόμο ΑΤΠΘ του Τρικούπη, έπαυε να προσμετράται στην αρχαιότητα των αξιωματικών αυτό το διάστημα των πεντέμισι μηνών που οι αξιωματικοί βρίσκονταν σε άδεια και με τον τρικουπικό νόμο ΑΤΗ΄ θα έπρεπε ο απαραίτητος χρόνος που χρειαζόταν για να προβιβαστούν, να είχε υπηρετηθεί από τους αξιωματικούς σε οργανικές θέσεις των σωμάτων, άρα όχι όσο ήταν εκλεγμένοι βουλευτές. Ο Δηλιγιάννης με το νόμο ΑΠΞΕ καταργούσε τις διατάξεις των δύο τρικουπικών νόμων και προσμετρούσε στην αρχαιότητα των αξιωματικών τους πεντέμισι μήνες άδειας που λάμβαναν για να θέσουν υποψηφιότητα στις εκλογές αλλά και το διάστημα που βρίσκονταν σε διαθεσιμότητα.

Ας δούμε τώρα πώς κατέγραψαν ιστορικοί και συγγραφείς αυτή τη νομοθετική αλλαγή που έκανε αυτή η κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Ο Ιωάννης Πικρός γράφει πως ο Τρικούπης με τον Νόμο ΑΤΠΘ του 1886 έκλεισε το δρόμο στους στρατιωτικούς για την πολιτική και τους απαγόρευσε να πολιτευτούν και ο Δηλιγιάννης με το νόμο ΑΠΞΕ του 1891 κατήργησε τον τρικουπικό νόμο και άνοιξε πάλι το δρόμο για όσους επιθυμούσαν να πολιτευτούν.²⁶⁰ Ο Κώστας Κωστής γράφει πως ο Τρικούπης επειδή δεν ήταν σε θέση να αλλάξει το άρθρο του συντάγματος που χορηγούσε πεντέμισι μήνες άδεια στους αξιωματικούς προκειμένου να συμμετάσχουν στις εκλογές, αποφάσισε να προχωρήσει σε νομοθετική ρύθμιση,²⁶¹ με την οποία ο χρόνος της άδειας των αξιωματικών για να λάβουν μέρος στις εκλογές δεν λαμβάνονταν υπόψη στην

²⁵⁹ G. Hering, *Ta πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 594, 596-597.

²⁶⁰ Ιωάννης Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη και η πολιτική της», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 89.

²⁶¹ Ο νόμος ΑΤΠΘ που προαναφέρθηκε.

αρχαιότητά τους και οι υποψήφιοι αξιωματικοί έμπαιναν σε διαθεσιμότητα. Ο νόμος αυτός σύμφωνα με τον συγγραφέα λειτούργησε αποτρεπτικά για τις υποψηφιότητες των αξιωματικών²⁶² αλλά σίγουρα δεν τους απαγόρευε να πολιτευτούν όπως αναφέρει ο Ιωάννης Πικρός. Σύμφωνα με τον Hering, οι περισσότεροι αξιωματικοί που έθεταν υποψηφιότητα στις εκλογές, το έκαναν όχι γιατί έπαιρναν στα σοβαρά την υποψηφιότητα αυτή αλλά για να λάβουν τη συγκεκριμένη άδεια των πεντέμισι μηνών και να απαλλαγθούν από τις υπηρεσίες κατά την προεκλογική περίοδο.²⁶³

Αντίστοιχα και ο Βεργόπουλος γράφει πως ο Τρικούπης με το νόμο αυτό του 1886, απαγόρευσε στους κατώτερους αξιωματικούς να εκλέγονται βουλευτές, είτε γιατί δεν είχε συμπάθειες στο χώρο των στρατιωτικών, είτε γιατί η πολιτικοποίησή τους ήταν επιζήμια για το στρατό. Αναφέρει μάλιστα πως ο Τρικούπης είχε συστήσει στο βασιλιά να φυλάξει το νόμο αυτό ως κόρη οφθαλμού αλλά όταν ο Δηλιγιάννης επανήλθε στην εξουσία τον κατήργησε κερδίζοντας τη συμπάθεια των αξιωματικών.²⁶⁴ Ο Κώστας Κωστής αναλύοντας τον λόγο για τον οποίο ο Τρικούπης επιθυμούσε με τον νόμο αυτό να ρυθμίσει το ζήτημα της συμμετοχής των αξιωματικών στις εκλογές, κάνει μία μικρή ιστορική αναδρομή η οποία βοηθά στη κατανόηση του ζητήματος. Ο αριθμός των αξιωματικών που διεκδικούσαν μία θέση στη Βουλή ήταν μεγάλος και αρχικά όλοι αυτοί ανήκαν στις πολιτικές ελίτ που δημιουργήθηκαν στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης και συνέχισαν να διατηρούν τα ηνία της πολιτικής και στρατιωτικής ζωής της χώρας. Το πρόβλημα σύμφωνα με τον συγγραφέα υπήρχε στη συμμετοχή των αξιωματικών στην εκλογική διαδικασία γιατί είχε σαν αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση του στρατού. Το ένα πρόβλημα ήταν ότι κατώτεροι αξιωματικοί με την εκλογή τους αποκτούσαν πολιτική ισχύ την οποία έστρεφαν εναντίον των ανωτέρων τους αλλά το σημαντικότερο ήταν ότι οι υποψήφιοι αξιωματικοί χρησιμοποιούσαν τη θέση τους στο στρατό ως μέσο και μοχλό πίεσης στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου με στόχο την εκλογή τους.²⁶⁵

Ο Ιωάννης Πικρός τονίζει ότι επικρατεί η πεποίθηση ότι ο Δηλιγιάννης με το νόμο ΑΠΞΕ που καταργούσε τον τρικουπικό νόμο ΑΤΠΘ θα προσεταιριζόταν την τάξη των αξιωματικών.²⁶⁶ Για παράδειγμα ο Θάνος Βερέμης γράφει ότι ο Δηλιγιάννης κατάργησε τον τρικουπικό νόμο που έθετε φραγμούς στην εκλογή των αξιωματικών στη Βουλή, με σκοπό να ευνοήσει αξιωματικούς φιλικά διακείμενους προς αυτόν.²⁶⁷ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Πικό όμως αυτό δεν ισχύει γιατί με το νόμο ΑΠΞΕ θα ικανοποιούνταν μόνο λίγοι φιλόδοξοι αξιωματικοί με έλλειψη επαγγελματικής συνείδησης. Το πρόβλημα με τον νόμο αυτόν σύμφωνα με τον συγγραφέα ήταν ότι δημιουργούσε εξαιρέσεις και ανισότητες μέσα στο στράτευμα εις βάρος των αξιωματικών που παρέμεναν ευσυνείδητοι. Κερδισμένοι ήταν οι αξιωματικοί που με τη διπλή ιδιότητα του βουλευτή και του στρατιωτικού, εξακολουθούσαν να παίρνουν

²⁶² Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 469.

²⁶³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 568-569.

²⁶⁴ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Οι εκλογές του 1895. Ήττα του Τρικούπη και αποχώρηση του από την πολιτική», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 37.

²⁶⁵ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 468.

²⁶⁶ Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 89.

²⁶⁷ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 294.

προαγωγές εις βάρος άλλων στελεχών και εις βάρος της ιεραρχίας γενικότερα.²⁶⁸ Τέλος σύμφωνα με τον Χατζηγιαννάκογλου ο νόμος του Τρικούπη δημιουργούσε πολιτικούς κινδύνους γιατί απομονώνοντας τους στρατιωτικούς από την πολιτική, υπήρχε πιθανότητα να συγκρουστούν τα συμφέροντά τους με αυτά των πολιτικών αρχηγών και να οδηγηθεί η χώρα σε στρατοκρατία.²⁶⁹

2.10 Η διαχείριση του οικονομικού ζητήματος

Το δυσκολότερο ζήτημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ήταν το οικονομικό και συγκεκριμένα το αδιέξοδο που είχε προκύψει από τη δανειακή πολιτική του Τρικούπη και τη δυσκολία πληρωμής των τοκοχρεολυσίων.²⁷⁰ Το δημόσιο χρέος της Ελλάδας υπερέβαινε ήδη τα 700 εκατομμύρια δραχμές.²⁷¹ Ο Δηλιγιάννης όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση κατηγορούσε το οικονομικό σύστημα του Τρικούπη, το οποίο θεωρούσε ότι θα οδηγήσει τη χώρα στην χρεωκοπία και την οικονομική καταστροφή. Οι κατηγορίες αυτές σύμφωνα με τον Καρολίδη κλόνισαν την πίστη των Ευρωπαίων για την ελληνική οικονομία. Τα ελλείμματα ήταν μεγάλα και οι πόροι της χώρας πολύ περιορισμένοι και τελικά ανεπαρκείς για την εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών. Η απόφασή του να πληρώσει τα τοκομερίδια με τα τακτικά έσοδα του κράτους, θα αποβεί μοιραία σύμφωνα με την Τρίχα, γιατί θα αυξήσει την τιμή του εξωτερικού συναλλάγματος.²⁷² Η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με τη σταφιδική κρίση που είχε αρχίσει να μεγαλώνει, είχαν επιπτώσεις στο εξαγωγικό εμπόριο και την εσωτερική κατανάλωση, με απώτερο αποτέλεσμα τη μείωση των εσόδων από τους άμεσους και έμμεσους φόρους αλλά και τα έσοδα από τους δασμούς.²⁷³ Η αναγκαστική κυκλοφορία είχε σαν αποτέλεσμα την πτώση της αξίας της δραχμής και τη μείωση στην εμπορική κίνηση. Η νομισματική κρίση αν και έδειχνε πως ενισχύει την εγχώρια βιομηχανία, τελικά είχε σαν επίπτωση την φτωχοποίηση των μικροαστικών τάξεων και την εξάπλωση της κρίσης πέρα από τις πόλεις και στα χωριά.²⁷⁴

Ο Δηλιγιάννης θα εξαγγείλει δρακόντεια μέτρα λιτότητας²⁷⁵ όπως αυξήσεις στην τιμή του πετρελαίου και στα εισαγωγικά τέλη²⁷⁶ και θα καταθέσει τον προϋπολογισμό του 1891, ο οποίος στηριζόταν σε αυτόν του Τρικούπη με τη δικαιολογία της έλλειψης χρόνου.²⁷⁷ Η Τρίχα γράφει πως ο Δηλιγιάννης προεκλογικά υποσχόταν κατάργηση των φόρων²⁷⁸ ενώ ο Hering αντίθετα παραθέτει προεκλογική του ομιλία του 1890 στην οποία δηλώνει πως με το υπάρχον τρομακτικό δημόσιο χρέος δεν θα μπορούσε κανείς να υποσχεθεί μείωση φόρων και συνεχίζει ο συγγραφέας

²⁶⁸ Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΑ, σ. 89.

²⁶⁹ Γ. Χατζηγιαννάκογλου, *Ο πολιτικός βίος*, ό.π., τ.2, σ. 153

²⁷⁰ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 310.

²⁷¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 680.

²⁷² Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 502.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 503.

²⁷⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 508.

²⁷⁵ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΑ, σ. 32' Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 63.

²⁷⁶ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 503.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 500' Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 690.

²⁷⁸ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 500.

λέγοντας πως οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη ήταν αναγκασμένες να συνεχίσουν να εκτελούν τους προϋπολογισμούς των κυβερνήσεων του Τρικούπη.²⁷⁹ Σύμφωνα με τον Hering, οι οικονομικές υποχρεώσεις της χώρας για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους είχαν αφαιρέσει σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα στις κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη να μπορέσουν να πραγματοποιήσουν εναλλακτικές πολιτικές.²⁸⁰

Τον Ιούνιο του 1891, εξαιτίας διαφωνίας του με τον υπουργό Οικονομικών Κ. Καραπάνο, ο τελευταίος θα παραιτηθεί και θα αναλάβει το υπουργείο ο ίδιος ο Δηλιγιάννης και το υπουργείο Εσωτερικών θα το αναλάβει ο Αλ. Ζαΐμης.²⁸¹ Ο Καραπάνος είχε προτείνει την ίδρυση μονοπωλίου του καπνού και να μπει φόρος στα διαβατήρια.²⁸² Σύμφωνα με τον Καρολίδη, όταν ο Δηλιγιάννης υποχρεώθηκε λόγω της οικονομικής κατάστασης να ζητήσει νέα δάνεια, ο Καραπάνος έκρινε τη συνέχιση της δανειακής πολιτικής του Τρικούπη από τον Δηλιγιάννη ως ηθικά ολέθρια γιατί εξαπατούσε τους ξένους δανειστές και οδηγούσε τη χώρα σε αδιέξοδο και στην χρεωκοπία. Ο Καραπάνος είχε προτείνει να δοθεί στους δανειστές μία ειλικρινής εξήγηση έτσι ώστε να επιτευχθεί ένας έγκαιρος συμβιβασμός με αυτούς αλλά ο Δηλιγιάννης διαφώνησε και ο υπουργός παραιτήθηκε. Σύμφωνα με τον Καρολίδη όλα αυτά έγιναν γνωστά στο εξωτερικό από δηλώσεις που έκανε ο Καραπάνος μετά την παραίτησή του και όπως ήταν φυσικό επηρέασαν τη προσπάθεια της κυβέρνησης να συνάψει νέο δάνειο.²⁸³

2.11 Η ρήξη του Δηλιγιάννη με τους κεφαλαιούχους

Το 1891 ο Δηλιγιάννης θα αποφασίσει να κάνει χρήση ενός δικαιώματος που είχε αναγνωριστεί στο κράτος ήδη από το 1880, δηλαδή επί Κουμουνδούρου και ο Τρικούπης δεν το είχε χρησιμοποιήσει. Το κράτος είχε δικαίωμα να εισπράξει το 25% από το κέρδος που αποκόμιζε η Εθνική Τράπεζα από την έκδοση νομισμάτων και τραπεζογραμματίων.²⁸⁴ Σύμφωνα με τον Βεργόπουλο, ο Δηλιγιάννης θα είναι ο πρώτος πρωθυπουργός που θα επιβάλει στην Εθνική Τράπεζα το φθινόπωρο του 1891 να προκαταβάλει τις προβλεπόμενες εισπράξεις για μία εικοσιπενταετία αλλά θα ευνοηθούν η Ιονική Τράπεζα και η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, οι οποίες ενώ διατηρούσαν και αυτές εκδοτικό δικαίωμα δεν κλήθηκαν να καταβάλουν τίποτα. Η κίνηση αυτή του Δηλιγιάννη θα είναι σύμφωνα με τον συγγραφέα η αρχή της ρήξης του με τους κεφαλαιούχους. Η επιδείνωση των σχέσεών τους όμως θα συνεχιστεί όταν ο Δηλιγιάννης θα αξιώσει και θα επιβάλει να περιέλθουν στο δημόσιο τα ποσά που είχαν δοθεί ως εγγύηση από δύο εταιρείες στις οποίες είχε ανατεθεί συγκεκριμένο έργο και αυτές δεν το είχαν φέρει εις πέρας. Πρόκειται για την Εταιρεία Μεσημβρινών

²⁷⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 610.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 609.

²⁸¹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 500.

²⁸² Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 680' Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 508' Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.2, σ. 645.

²⁸³ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.9, σ. 311.

²⁸⁴ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 610' Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 32' Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 63.

Σιδηροδρόμων Ελλάδος η οποία είχε πτωχεύσει και για την Εταιρεία Κωπαΐδας, η οποία βρισκόταν σε αδράνεια και δεν είχε προχωρήσει στην αποξήρανση της λίμνης.²⁸⁵

Αποτέλεσμα αυτών των κινήσεων του Δηλιγιάννη που στόχο είχαν να συγκεντρώσει πόρους για το κράτος ήταν να κηρύξουν πόλεμο οι χρηματιστικοί κύκλοι στην κυβέρνησή του.²⁸⁶ Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, οι κεφαλαιούχοι οι οποίοι είχαν μεγάλη δύναμη, δεν θα ανεχτούν τις κινήσεις του Δηλιγιάννη και θα υψώσουν την τιμή του συναλλάγματος σε τόσο μεγάλο επίπεδο που είχε σαν αποτέλεσμα να παραλύσει το εμπόριο.²⁸⁷ Στους κύκλους του κεφαλαίου θα βρουν αλληλεγγύη και συμπαράσταση οι εταιρείες αυτές των οποίων τα συμφέροντα θίχτηκαν από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη σύμφωνα με τον Βεργόπουλο. Η νέα κερδοσκοπία εναντίον του εθνικού νομίσματος από τους κεφαλαιούχους, θα έχει δεινά αποτελέσματα για την οικονομία. Η υποτίμηση της δραχμής απέναντι στο χρυσό και η πτώση του εξωτερικού εμπορίου θα κάνει ακόμα πιο αδύνατη την πληρωμή των τοκομεριδίων για τα εξωτερικά δάνεια.²⁸⁸

Το τελειωτικό χτύπημα στην οικονομία αλλά και η οριστική καταδίκη της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, τονίζει ο Βεργόπουλος, θα δοθεί από τους Γάλλους δανειστές των οποίων επικεφαλής ήταν ο Αντώνιος Βλαστός, αντιπρόεδρος της Τράπεζας Προεξοφλήσεων του Παρισιού και φίλος του Ανδρέα Συγγρού.²⁸⁹ Θα προτείνουν λοιπόν την ίδρυση της Τράπεζας του Κράτους, με αρχικό κεφάλαιο 50 εκατομμύρια δραχμές, με σκοπό να αποπληρώσει το δημόσιο χρέος, εφόσον της δοθεί το δικαίωμα να εισπράττει τα έσοδα ορισμένων δημοσίων προσόδων. Ο Βλαστός και ο Συγγρός, οι οποίοι διαχειρίζονταν τα συμφέροντα του γαλλικού ομίλου, ήλπιζαν εκτός των άλλων πως η Τράπεζα του Κράτους θα καταφέρει να απορροφήσει και τα υπόλοιπα πιστωτικά ιδρύματα της χώρας.²⁹⁰ Η άρνηση του Δηλιγιάννη να υποκύψει στον εκβιασμό για την ίδρυση αυτής της τράπεζας θα έχει οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις. Οι κεφαλαιούχοι αυτή τη φορά θα αναπτύξουν κερδοσκοπία όχι μόνο εις βάρος της δραχμής αλλά και διεθνώς, εις βάρος των ελληνικών χρεογράφων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού, των οποίων η αξία μειώθηκε σε διάστημα 2-3 μηνών κατά 10%-12%. Με πρωτοβουλία του Ανδρέα Συγγρού θα ιδρυθεί το Τρίτο Κόμμα, στο οποίο εκτός από τον ίδιο συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο Δ. Ράλλης ως κυβερνητικός εκπρόσωπος, ο Κ. Κωνσταντόπουλος και ο Σ. Σωτηρόπουλος. Η γαλλική μερίδα πίστευε πως μέσω αυτού του πολιτικού σχήματος και με τη βοήθεια του δραστήριου ρόλου του Ανδρέα Συγγρού και της επιρροής που ασκούσε στα Ανάκτορα, θα κατάφερνε να της παραχωρηθεί το προνόμιο για την ίδρυση της Τράπεζας του Κράτους.²⁹¹

²⁸⁵ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 32· Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, *ό.π.*, σ. 64· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, *ό.π.*, σ. 610· Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, *ό.π.*, σ. 681.

²⁸⁶ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 32· Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, *ό.π.*, σ. 64.

²⁸⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, *ό.π.*, σ. 682.

²⁸⁸ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 32.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 32.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 32· Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, *ό.π.*, τ.9, σ. 311.

²⁹¹ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 32· Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, *ό.π.*, τ.9, σ. 311.

2.12 Η παραπομπή του Τρικούπη στο Ειδικό Δικαστήριο

Πριν όμως δούμε την τελευταία πράξη αυτής της κυβέρνησης, θα εξετάσουμε το ζήτημα της προσπάθειας παραπομπής του Χαρίλαου Τρικούπη στο Ειδικό Δικαστήριο, όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Μαρκεζίνη και την Τρίχα και την ερμηνεία που δίνουν οι δύο συγγραφείς. Σύμφωνα με την Τρίχα, ο Δηλιγιάννης δεν αρκέστηκε στην πανηγυρική του νίκη στις εκλογές του 1890 και εξαιτίας του πάθους του κατά του Τρικούπη, θα μεθοδεύσει την παραπομπή του στο Ειδικό Δικαστήριο, χωρίς να τον ενδιαφέρει στην ουσία η δικαστική του καταδίκη αλλά η πολιτική και ηθική σπίλωση της εικόνας του.²⁹² Αντίστοιχα ο Μαρκεζίνης, γράφει πως σε μία κρίσιμη στιγμή του έθνους εξαιτίας των οικονομικών προβλημάτων, η Βουλή απασχολούταν όλο το 1891 με αυτή την παραπομπή η οποία είχε άδοξο τέλος.²⁹³

Στις 14 Μαρτίου 1891 λοιπόν θα γίνει ανάγνωση του κατηγορητηρίου, το οποίο απαρτιζόταν από 10 κατηγορίες, με μόνη ουσιαστική σύμφωνα με την Τρίχα την παράνομη διάθεση μέρους ενός δανείου το οποίο είχε συναφθεί για να καλύψει διαφορετικούς σκοπούς.²⁹⁴ Συγκατηγορούμενοι του Τρικούπη ήταν και οι πρώην υπουργοί Γ. Θεοτόκης, Στ. Δραγούμης, Ν. Τσαμαδός και Δ. Βουλπιώτης.²⁹⁵ Ο Τρικούπης θα αρνηθεί τις κατηγορίες και θα ζητήσει να παραπεμφθεί άμεσα στο δικαστήριο γιατί ήταν σίγουρος πως η απόφασή του θα απάλλαζε αυτόν και τους υπουργούς του από τις κατηγορίες. Στις 21 Μαρτίου 1891 θα αποφασιστεί η παραπομπή του Τρικούπη και των πρώην υπουργών με 64 ψήφους υπέρ και 27 κατά αλλά θα αναβληθεί η εκλογή μελών ανακριτικής επιτροπής λόγω λήξης των εργασιών της Βουλής, αφήνοντας το όλο ζήτημα εκκρεμές.²⁹⁶

Στις 18 Νοεμβρίου 1891 θα εκλεγεί τελικά η 12μελής προανακριτική επιτροπή και μετά από πολλές αναβολές θα καταθέσει την έκθεσή της στις 6 Φεβρουαρίου 1892.²⁹⁷ Στις 10 Φεβρουαρίου θα ακολουθήσει η ψηφοφορία για την παραπομπή ή μη του Τρικούπη και των υπουργών του, σύμφωνα με την έκθεση που είχε υποβάλει η προανακριτική επιτροπή.²⁹⁸ Στην αγόρευσή του ο Δηλιγιάννης θα αποδεχτεί το πόρισμα της επιτροπής αλλά θα παρακαλέσει την πλειοψηφία να δώσει αθωωτική ψήφο για να σώσει τα πολιτικά συμφέροντα του κράτους από τη ζημιά που υπήρχε ενδεχόμενο να επέλθει.²⁹⁹ Σύμφωνα με την Τρίχα, η ανησυχία του Δηλιγιάννη ότι η παραπομπή του Τρικούπη θα προκαλούσε πρόωρες εκλογές ήταν αυτή που τον έκανε να υπαναχωρήσει. Η ψηφοφορία που ακολούθησε απάλλαξε τον Τρικούπη και τους συγκατηγορούμενούς του από όλες τις κατηγορίες με 95 ψήφους υπέρ και 20 κατά.³⁰⁰

Στην κριτική που κάνει ο Μαρκεζίνης για την προσπάθεια παραπομπής του Τρικούπη, γράφει πως έδωσε έκταση στην περιγραφή του γεγονότος γιατί αποτελούσε προϊόν πολιτικής εκμετάλλευσης γιατί η κύρια κατηγορία, μιας και όλες οι άλλες ήταν

²⁹² Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 500.

²⁹³ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 205.

²⁹⁴ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 500.

²⁹⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 206.

²⁹⁶ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 501-502.

²⁹⁷ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 211-212.

²⁹⁸ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 503.

²⁹⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 213.

³⁰⁰ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 504.

ασήμαντες, ενέπιπτε σε θέματα πολιτικού ελέγχου και δεν χρειαζόταν να εφαρμοστεί ο νόμος περί ευθύνης υπουργών. Συνεχίζει λέγοντας πως ο πολιτικός κόσμος της εποχής απέδειξε για άλλη μία φορά ότι δεν μπορούσε να εκτιμήσει τα προβλήματα της εποχής και στηλιτεύει τον Δηλιγιάννη πως έδειξε ανοχή στο να τεθεί σε εφαρμογή ο μηχανισμός του Ειδικού Δικαστηρίου, ουσιαστικά εναντίον μιας ολόκληρης παράταξης, με όσους κινδύνους μπορεί να έχει κάτι τέτοιο. Ο συγγραφέας κλείνει λέγοντας πως ο Δηλιγιάννης είχε υποχρέωση να σταματήσει την όλη διαδικασία από την αρχή και όχι να την σταματά τελευταία στιγμή, επικαλούμενος το εθνικό συμφέρον.³⁰¹

2.13 Η παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη από τον βασιλιά και ο ρόλος του Α. Συγγρού

Μία εβδομάδα μετά από αυτή την ψηφοφορία, και συγκεκριμένα στις 17 Φεβρουαρίου 1892, ο βασιλιάς θα ενημερώσει μέσω του γραμματέα του Καλλίνσκη τον Δηλιγιάννη ότι δεν ισχύει πλέον η εμπιστοσύνη του προς την κυβέρνησή του και ότι επιθυμεί την παραίτησή του. Ο Δηλιγιάννης θα συγκαλέσει υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο αποφασίστηκε να σταλεί επιστολή στον βασιλιά, με την οποία τον ενημέρωναν πως σύμφωνα με το άρθρο 31 του συντάγματος έχει δικαίωμα να τους παύσει αλλά αυτοί δεν έχουν το δικαίωμα να παραιτηθούν εφόσον απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου. Την επόμενη μέρα ο Δηλιγιάννης θα καλέσει τη Βουλή προς συνεδρίαση στην οποία η κυβέρνησή του θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης.³⁰² Ο βασιλιάς πριν ακόμα λάβει την επιστολή του υπουργικού συμβουλίου, είχε καλέσει τον Τρικούπη να σχηματίσει κυβέρνηση αλλά αυτός αρνήθηκε και συνέστησε στον βασιλιά να σχηματίσει άχρωμη κυβέρνηση η οποία θα διέλυε τη Βουλή και θα διενεργούσε εκλογές. Έτσι κλήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση ο πρώην δηλιγιαννικός υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Κωνσταντόπουλος, όπου μετά την ορκωμοσία της εξέδωσε βασιλικό διάταγμα με το οποίο ανακοινωνόταν η παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Στις 12 Μαρτίου 1892 δημοσιεύτηκε το διάταγμα διάλυσης της Βουλής και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 3 Μαΐου 1892.³⁰³

Ας εξετάσουμε όμως τους λόγους για τους οποίους ο βασιλιάς αποφάσισε να προχωρήσει σε αυτή την παύση. Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, η αιτία βρισκόταν στην αδυναμία του Δηλιγιάννη να αντιμετωπίσει την συνεχώς επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση αλλά και την αυξανόμενη ανησυχία της κοινής γνώμης, συνοδευόμενη και από δριμύτατη επίθεση από τον Τύπο.³⁰⁴ Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο βασιλιάς δεν θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία να παύσει την κυβέρνηση, αν παράλληλα με την οικονομική επιδείνωση δεν συνέτρεχε η όλη αυτή «αηδία», όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί, για όλη αυτή τη διένεξη που προκλήθηκε από την άνευ αποτελέσματος προσπάθεια αποπομπής του Τρικούπη.³⁰⁵ Η Τρίχα συμφωνεί πως το γεγονός της αποπομπής συνετέλεσε σημαντικά στην απόφαση του Γεωργίου Α' και συνεχίζει

³⁰¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, τ.2, ό.π., σ. 213.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 222-224' Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 9.

³⁰³ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 224' Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 10.

³⁰⁴ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 222.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 213.

λέγοντας πως ο βασιλιάς δεν συμπαθούσε τον Δηλιγιάννη και έβλεπε με σκεπτικισμό την αδυναμία της κυβερνητικής πολιτικής του και γι' αυτό το λόγο αποφάσισε να καταστρατηγήσει την αρχή της δεδηλωμένης.³⁰⁶ Σύμφωνα με την Νίκη Μαρωνίτη, η εθνική πολιτική αλλά κυρίως οι πρακτικές που υιοθετούσε η κυβέρνηση Δηλιγιάννη για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση ήταν αυτές που οδήγησαν τον βασιλιά σε αυτή την κίνηση.³⁰⁷

Θα πρέπει να εξετάσουμε όμως και ποιος ήταν ο ρόλος του Ανδρέα Συγγρού στην παύση του Δηλιγιάννη. Σύμφωνα με τον Βεργόπουλο, τον Ιανουάριο του 1892 ο Ανδρέας Συγγρός είχε θεωρήσει ότι είχε έρθει η στιγμή για να δράσει έτσι ώστε να προχωρήσει το αίτημά του για την ίδρυση της Τράπεζας του Κράτους. Θα υποβάλει λοιπόν υπόμνημα στον βασιλιά, όπου θα του επισημαίνει ότι η διατήρηση του Δηλιγιάννη στην εξουσία θα οδηγήσει την Ελλάδα σε οικονομική καταστροφή και σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Γεώργιος Α΄ θα πειστεί και θα προχωρήσει σε αυτή την παύση.³⁰⁸ Ο Καρολίδης από την άλλη γράφει ότι οι οπαδοί του Δηλιγιάννη απέδιδαν την πράξη του βασιλιά στον Ανδρέα Συγγρό και εξιστορεί την πορεία αυτής της κίνησης. Στις επαναληπτικές εκλογές που είχαν διενεργηθεί, ο Ανδρέας Συγγρός είχε εκλεγεί βουλευτής Αττικής. Παραμονές των εκλογών αυτών, ο βασιλιάς είχε έρθει σε ρήξη με τον Δηλιγιάννη επειδή ο τελευταίος προσπαθούσε να τον πείσει να μην παραβρεθεί σε χοροεσπερίδα στο σπίτι του Συγγρού γιατί όφειλε να κρατήσει αποστάσεις ως βασιλιάς πριν από τις εκλογές. Ο βασιλιάς θα αρνηθεί με την δικαιολογία ότι πρόκειται για εθνικό ευεργέτη. Σύμφωνα με τον Καρολίδη, στον δηλιγιαννικό τύπο γράφτηκε ότι την προηγούμενη μέρα από την παύση του Δηλιγιάννη, ο βασιλιάς είχε βρεθεί στο κτήμα του Συγγρού όπου και αποφασίστηκε η έξωση του Δηλιγιάννη μετά από τις συκοφαντίες του Συγγρού. Ο συγγραφέας συνεχίζει λέγοντας πως δεν ξέρουμε αν είναι αλήθεια αλλά σίγουρα το απροσδόκητο της πράξης την αμέσως επόμενη μέρα, δίνει αφορμή για τέτοιους θρύλους.³⁰⁹ Σύμφωνα τέλος με το ημερολόγιο του πρίγκιπα Νικολάου με ημερομηνία 17 Φεβρουαρίου 1892, το οποίο χρησιμοποιεί στο σύγγραμμά του ο Μαρκεζίνης, ο βασιλιάς είχε αποφασίσει να θέσει τέλος στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη προ πολλού.³¹⁰ Το ζήτημα είναι πως τελικά μετά την άρνηση του Τρικούπη να σχηματίσει κυβέρνηση, η εντολή δόθηκε στον Κ. Κωνσταντόπουλο του Τρίτου Κόμματος, μέσω του οποίου ευελπιστούσε ο Συγγρός να ευοδωθεί η επιθυμία του για την ίδρυση της Τράπεζας του Κράτους.

2.14 Η κριτική για την παύση του Δηλιγιάννη

Ας δούμε όμως τώρα πώς έκρινε η βιβλιογραφία την κίνηση αυτή του Γεωργίου Α΄ να προχωρήσει στην παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Ο Ευαγγελίδης γράφει ότι ο βασιλιάς έκανε χρήση του συνταγματικού του δικαιώματος, παύοντας τον Δηλιγιάννη

³⁰⁶ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 505.

³⁰⁷ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα" στην Ελλάδα: 1880-1990*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 122.

³⁰⁸ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ.32' Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 66.

³⁰⁹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 11.

³¹⁰ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 222.

ως ανάκανο να κυβερνήσει.³¹¹ Ο Ασπρέας ότι το Στέμμα έκανε χρήση του προνομίου που του έδινε το πολίτευμα όταν ζήτησε από τον Δηλιγιάννη την παραίτηση της κυβέρνησής του με την πεποίθηση πως έτσι εξυπηρετούσε τα εθνικά συμφέροντα.³¹² Ο Μαρκεζίνης στην ίδια λογική γράφει ότι η τολμηρή πρωτοβουλία του βασιλιά ήταν σύμφωνη με το γράμμα του συντάγματος αλλά επικίνδυνη για αυτόν, αφού κάθε αποφασιστικότερος ρόλος του βασιλιά έρχεται σε αντίθεση με το ανεύθυνό του.³¹³ Παίρνοντας ερέθισμα από τα τρία αυτά σχόλια, θα προστεθεί το σχόλιο του Γιάνη Κορδάτου ο οποίος γράφει πως ο βασιλιάς με την απόφασή του να «ξεφορτωθεί» τον Δηλιγιάννη, παραβιάζει τα κοινοβουλευτικά έθιμα.³¹⁴ Ο Γρηγόριος Δαφνής σχολιάζοντας το Λόγο του Θρόνου που έγραψε ο Χαρίλαος Τρικούπης, τον οποίο ανέγνωσε ο βασιλιάς στις 11 Αυγούστου 1875 και αφορούσε την Αρχή της Δεδηλωμένης, γράφει ότι με αυτή τη δημόσια δήλωσή του ο βασιλιάς δεσμευόταν ηθικά και όχι συνταγματικά αλλά ουσιαστικά η δήλωση του αυτή αποτελούσε κατάργηση του άρθρου 31 του συντάγματος, το οποίο έδινε το δικαίωμα στο βασιλιά να διορίζει και να παύει τους υπουργούς του αλλά και του άρθρου 37, το οποίο του έδινε το δικαίωμα να διαλύει τη Βουλή.³¹⁵ Οπότε με βάση αυτό το σχόλιο, ο βασιλιάς με την παύση του Δηλιγιάννη παραβίαζε την ηθική του δέσμευση.

Η Μαρωνίτη γράφει ότι ο Δηλιγιάννης εγκατέλειψε το πρωθυπουργικό αξίωμα βίαια όταν ο Γεώργιος Α΄ με ανορθόδοξο και αδικαιολόγητο τρόπο έπαυσε την κυβέρνησή του. Η συγγραφέας συνεχίζει λέγοντας πως η απόφαση αυτή του βασιλιά να κινηθεί με αυτόν τον τρόπο, κρίθηκε από τους περισσότερους αναλυτές ως η πιο καθαρά αντισυνταγματική ενέργεια της περιόδου ακόμα και από τους νομικούς αναλυτές, οι οποίοι κρίνουν με νομικό παρά με πολιτικό κριτήριο τις βασιλικές παρεμβάσεις και το κάνουν με αυστηρότερο και σχολαστικότερο τρόπο.³¹⁶ Προσθέτει επίσης ότι η αποπομπή αυτή του Δηλιγιάννη δείχνει με ξεκάθαρο τρόπο τη δραστική παρέμβαση του βασιλιά στην πολιτική διαδικασία, βάζοντας τέρμα στην περίοδο υποταγής του στέμματος στα συνταγματικά ήθη που είχε εγκαινιάσει ο Τρικούπης το 1875.³¹⁷ Σε μία αντίστοιχη κριτική προχωρά και ο Κωστής γράφοντας πως ο βασιλιάς εκείνη την περίοδο αισθανόταν ισχυρός πολιτικά και ίσως να ένιωθε απελπισμένος από τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα, ώστε να τον κάνουν να προβεί τελικά σε πρωτοβουλίες, οι οποίες τον ανέδειξαν σε ρυθμιστή της ελληνικής πολιτικής ζωής.³¹⁸

Τέλος ο Καρολίδης εκφράζει τη σκέψη πως πρέπει να εξεταστεί αν η πράξη αυτή του βασιλιά αποτελεί πολιτικό τόλμημα ή πραξικόπημα. Βγάζει το συμπέρασμα ότι δεν ήταν τόλμημα γιατί με βάση το σύνταγμα είχε το δικαίωμα της παύσης των υπουργών του. Συνεχίζει λέγοντας πως αν όμως εξεταστεί το ζήτημα από ηθική άποψη και όχι μόνο με βάση το αυστηρό πνεύμα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, θα

³¹¹ Γ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 682-683.

³¹² Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 194.

³¹³ Μαρκεζίνης σ. 220 Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 220.

³¹⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 510.

³¹⁵ Γρηγόριος Δαφνής, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», «Η Βουλή του 1875», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΓ, σ. 295.

³¹⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 122.

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 124.

³¹⁸ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 478.

δούμε ότι ο βασιλιάς έπαυσε μία κυβέρνηση που α) είχε πλειοψηφία στη Βουλή, β) είχε ανέβει στην εξουσία πριν ενάμιση χρόνο με τεράστια εκλογική νίκη και γ) δεν είχε υποστεί καμία κοινοβουλευτική ήττα. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η πράξη αυτή του βασιλιά σαν άσκηση συνταγματικού δικαιώματος δεν ήταν μία τυπική πράξη που πραγματοποιήθηκε μέσα στα περιθώρια που του έδινε το πολίτευμα και προσθέτει πως η διάλυση της Βουλής και μετέπειτα η διενέργεια εκλογών πρέπει να γίνονται μόνο όταν πρέπει να αποφευχθούν μεγάλοι κίνδυνοι, δηλαδή σπάνια και όχι επανειλημμένα. Τονίζει πως η συχνή διάλυση της Βουλής με το ηθικό πρόσχημα ότι καλείται ο κυρίαρχος λαός να αποφασίσει, καταντά άσκοπη και τελικά επιζήμια για την ομαλή πορεία και την εξέλιξη της πολιτικής ζωής. Κλείνοντας αναφέρει πως μία τέτοια κατάσταση καταργεί επί της ουσίας το πολίτευμα, αποθαρρύνει τον πολιτικό κόσμο και ενισχύει τον ανεύθυνο παράγοντα δηλαδή τον βασιλιά, να ενεργεί με τρόπο ρυθμιστικό από τα παρασκήνια.³¹⁹

Ερέθισμα του Καρολίδη για αυτή την κριτική υπήρξε ο προεκλογικός λόγος του Τρικούπη στον οποίο ανέφερε πως η διάλυση της Βουλής και η διενέργεια εκλογών έγιναν σύμφωνα με το γράμμα του συντάγματος και ότι το κάλεσμα προς τον λαό να ψηφίζει αποτελεί την ανώτερη καθιέρωση των συνταγματικών του δικαιωμάτων αλλά και της ίδιας της λαϊκής κυριαρχίας. Ο συγγραφέας αναφέρει στη συνέχεια πως ο Τρικούπης σε ιδιωτική του συνομιλία του είπε πως η παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη δεν ήταν «άψογη» από συνταγματική άποψη αλλά ο ίδιος την αποδέχτηκε για να προλάβει την ηθική ζημιά του Στέμματος που προερχόταν από την πολιτική αντιπαλότητα του βασιλιά με τον Δηλιγιάννη.³²⁰ Σε αυτή την προεκλογική συγκέντρωση του Τρικούπη η οποία πραγματοποιήθηκε στις 2 Μαΐου 1892 αναφέρεται και ο Κορδάτος, ο οποίος αναφέρει ότι όταν ο Τρικούπης υποστήριζε ότι ο βασιλιάς δεν παραβίασε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς με την αποπομπή του Δηλιγιάννη, δεν πρέπει να πιστεuede αυτά που έλεγε γιατί ήταν αντίθετα με τα όσα υποστήριζε το 1874-1875. Ο Κορδάτος ισχυρίζεται ότι στήριξε τον βασιλιά για να γίνει ευνοούμενος του παλατιού αλλά και εξαιτίας του μένους του εναντίον του Δηλιγιάννη.³²¹

2.15 Τα εκπαιδευτικά τέλη της κυβέρνησης Τρικούπη και η αγνόηση της Δεδηλωμένης από το βασιλιά

Στις εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892 το τρικουπικό κόμμα θα κερδίσει πανηγυρικά και θα εξασφαλίσει 160 έδρες στη Βουλή από τις 207.³²² Σύμφωνα με τον Βεργόπουλο, η αποδοκιμασία του Δηλιγιάννη από το εκλογικό σώμα μπόρεσε να δικαιολογήσει την αποπομπή του από το βασιλιά.³²³ Η κυβέρνηση Τρικούπη θα ψηφίσει το νόμο ΒΝΔ'1892, με τον οποίο για πρώτη φορά στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους επιβάλλονται βαρύτατα δίδακτρα και εκπαιδευτικά τέλη σε όλες τις βαθμίδες της παιδείας, από το δημοτικό ως το πανεπιστήμιο. Η αντιπολίτευση θα καταγγείλει πως με αυτό τον τρόπο εγκαθιδρύεται πλουτοκρατικό σύστημα παιδείας και ότι παραδίδεται

³¹⁹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 12.

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 12-13.

³²¹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 517.

³²² Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Της πταίει;"*, ό.π., σ. 507-508.

³²³ Κ. Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 33.

με αυτό τον τρόπο η πολιτεία στα χέρια των πλουσίων, αφού το 90% του πληθυσμού αποκλείεται από την ανώτατη παιδεία.³²⁴ Ο Κορδάτος γράφει πως δίκαια αυτός ο νόμος χαρακτηρίστηκε ως «φωτοσβεστικός» δηλαδή μοιάζει σαν μία προσπάθεια φραγμού της προόδου.³²⁵ Σίγουρα δεν μπορεί κανείς παρά να συνδέσει τα αποτελέσματα που μπορούσε να έχει ο αποκλεισμός αυτός από τις θέσεις του δημοσίου εξαιτίας των αντίστοιχων διοικητικών νόμων του Τρικούπη περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων. Η κυβέρνηση Τρικούπη θα παραιτηθεί μετά την άρνηση του Γεωργίου Α' να υπογράψει το απαραίτητο βασιλικό διάταγμα για τη σύναψη νέου δανείου με Άγγλους χρηματοδότες, εξαιτίας των υπερβολικών τους αξιώσεων και κυρίως γιατί δεν χρειαζόταν η επικύρωσή του από τη Βουλή, αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο εκτεθειμένο το βασιλιά μετά την υπογραφή ενός τέτοιου βασιλικού διατάγματος.³²⁶

Μετά την παραίτηση του Τρικούπη, ο βασιλιάς θα αγνοήσει για άλλη μία φορά τη δεδηλωμένη σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή και θα δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σωτήριο Σωτηρόπουλο αντί να δοθεί στον αρχηγό της αντιπολίτευσης δηλαδή στον Δηλιγιάννη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο ο βασιλιάς αποσκοπούσε στη διάσπαση της υπό τον Δηλιγιάννη αντιπολίτευσης.³²⁷ Έτσι στις 3 Μαΐου 1893 θα διοριστεί πρωθυπουργός ο ανεξάρτητος και ούτε καν βουλευτής Σωτηρόπουλος, με υπουργό Εσωτερικών τον Δημήτριο Ράλλη, σε μία προσπάθεια του Γεωργίου Α' να αναδείξει για άλλη μία φορά το Τρίτο Κόμμα σύμφωνα με τον Βεργόπουλο.³²⁸ Στις 28 Οκτωβρίου 1893 θα καταψηφιστεί ο υποψήφιος του Σωτηρόπουλου για την προεδρία της Βουλής και θα εκλεγεί ο τρικουπικός υποψήφιος. Στις 30 Οκτωβρίου 1893 ο Τρικούπης θα σχηματίσει την τελευταία του κυβέρνηση και ο Δηλιγιάννης αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα της κατάστασης, όπως χαρακτηριστικά γράφει η Τρίχα, θα επικροτήσει την επιστροφή του στην Αρχή.³²⁹

2.16 Η προσήλωση του Δηλιγιάννη στους θεσμούς και η ρήξη του βασιλιά με τον Τρικούπη

Ο Μαρκεζίνης παραθέτει το διάλογο μεταξύ του Θ. Δηλιγιάννη και του Δ. Ράλλη στη Βουλή, οποίος έλαβε χώρα στις 9 Νοεμβρίου 1893, λέγοντας πως η συγκεκριμένη στιχομυθία εμπεριέχει την πεμπτουσία της δηλιγιαννικής θεωρίας για την προσήλωση του Δηλιγιάννη στους θεσμούς. Συγκεκριμένα, όταν ο Ράλλης κατηγόρησε τον Δηλιγιάννη ότι χειροκρότησε την επιστροφή του Τρικούπη στην κυβέρνηση, ο Δηλιγιάννης του απάντησε ότι χειροκρότησε την επικράτηση των θεσμών γιατί το μόνο πολίτευμα που αρμόζει στην Ελλάδα είναι το κοινοβουλευτικό και δεν θα χειροκροτήσει μία κυβέρνηση η οποία κυβερνά επί έξι μήνες χωρίς να συγκαλέσει τη

³²⁴ Στο ίδιο, σ. 33-34.

³²⁵ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 518.

³²⁶ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 35· Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 70.

³²⁷ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 279.

³²⁸ Κ. Βεργόπουλος, «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 35· Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική*, ό.π., σ. 70.

³²⁹ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 524.

Βουλή ή χωρίς να κάνει εκλογές. Συνέχισε λέγοντας ότι όποιοι θεσμοί υπάρχουν πρέπει να εφαρμόζονται γιατί περισσότερο βλάπτουν οι θεσμοί και οι νόμοι οι οποίοι παραποιούνται απ' ότι βλάπτουν οι θεσμοί και οι νόμοι που είναι κακοί. Στη συνέχεια ο Δηλιγιάννης τόνισε στον Ράλλη, ότι αν οι νόμοι είναι κακοί τότε να τους αλλάξετε αλλά εφόσον λειτουργούν να υποταχθείτε σε αυτούς. Έκλεισε λέγοντας του ότι αν οι θεσμοί είναι κακοί να κάνετε επίκληση στο έθνος να τους μεταβάλει ή αν έχετε τη δύναμη να τους μεταβάλλετε εσείς αλλά μην συντελείτε στην παραποίησή τους επειδή αυτή έτυχε να ωφελεί τα πολιτικά σας συμφέροντα.³³⁰

Στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης και συγκεκριμένα στις 10 Δεκεμβρίου 1893, ο Τρικούπης θα κηρύξει την πτώχευση της Ελλάδας. Η κυβέρνηση Τρικούπη θα παραιτηθεί τελικά με αφορμή ένα νομοσχέδιο για την κατάργηση των εξώσεων.³³¹ Ο βασιλιάς θα στηρίξει την παρέμβαση που έκανε ο διάδοχος Κωνσταντίνος στη διάρκεια ενός συλλαλητηρίου εναντίον του νομοσχεδίου και ο Τρικούπης για να μην θεωρηθεί ότι η αποχώρησή του προερχόταν από έλλειψη εμπιστοσύνης της Βουλής, συγκάλεσε τη Βουλή και αφού έλαβε την εμπιστοσύνη της, παραιτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 1895.³³² Ο Γεώργιος Α΄ συνεχίζοντας τη ρυθμιστική τακτική του, όπως γράφει η Μαρωνίτη,³³³ θα δώσει την εντολή σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης στον Νικόλαο Δελιγιάννη, ξάδερφο του Θεόδωρου, πρώην πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι και διευθυντή των μεταλλουργείων Λαυρίου, για να διενεργήσει εκλογές.³³⁴ Ο Καρολίδης γράφει ότι το Στέμμα είχε έρθει σε δύσκολη θέση, αφού πλέον είχε έρθει σε ρήξη και με τους δύο αρχηγούς των δύο μεγαλύτερων κομμάτων.³³⁵ Ο Κωστής στο ίδιο ύφος γράφει πως ο βασιλιάς με όλες αυτές τις ενέργειες, είχε βάλει στο στόχαστρο και τα δύο μεγάλα κόμματα είτε για να αποδυναμώσει το κοινοβουλευτικό σύστημα, είτε για να ενισχύσει τη δική του θέση.³³⁶

³³⁰ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 251-252.

³³¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 696.

³³² Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ. 25· Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 21.

³³³ Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ. 25.

³³⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 697.

³³⁵ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 21.

³³⁶ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 487.

Κεφάλαιο τρίτο: Η τρίτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη

3.1 Η τρίτη μεγάλη εκλογική νίκη. Η προσπάθεια συμβιβασμού με τους δανειστές

Οι εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895 ανέδειξαν νικητή τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, του οποίου το κόμμα κατάφερε να συγκεντρώσει 150 έδρες ενώ το κόμμα του Τρικούπη μόλις 20.³³⁷ Ο Τρικούπης δεν κατάφερε καν να εκλεγεί βουλευτής για μόλις 3 ψήφους.³³⁸ Σύμφωνα με την Τρίχα η καταψήφισή του πιθανόν να μην οφειλόταν μόνο στη δημαγωγία του Δηλιγιάννη αλλά να είχε και κοινωνικό-οικονομικό χαρακτήρα εναντίον της πλουτοκρατίας την οποία όπως τον κατηγορούσαν ευνοούσε.³³⁹ Για τον Ασπρέα, το μεγάλο σφάλμα του Τρικούπη ήταν ότι εξέλαβε την πρώτη κοινοβουλευτική πρωθυπουργία του Δηλιγιάννη ως διάλειμμα και ως επεισόδιο χωρίς βαθύτερες συνέπειες. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Τρικούπης πίστεψε ότι ήταν δυνατόν να εξακολουθήσει να εφαρμόζει το ίδιο πολιτικό και οικονομικό σύστημα και δεν υπολόγισε τον αντίπαλό του ο οποίος υπέθαλπε δημοκοπικά τα πάθη του όχλου, στοχεύοντας περισσότερο στο συναίσθημα παρά στη λογική.³⁴⁰ Ο Τρικούπης μετά την ήττα του θα αποχωρήσει από την πολιτική και την Ελλάδα και θα αποδεσμεύσει τους λίγους βουλευτές του.³⁴¹ Για τις εκλογές αυτές ο Hering γράφει ότι τα δύο μεγάλα κόμματα μπόρεσαν να συγκρατήσουν τους ψηφοφόρους παρά την αυξανόμενη απογοήτευση που υπήρχε και τονίζει ότι το μεγάλο ρεύμα του δηλιγιαννικού κόμματος είχε σαν αποτέλεσμα να ενσωματώσει γύρω του πολιτικούς με τοπική επιρροή.³⁴²

Το πρώτο ζήτημα με το οποίο ασχολήθηκε η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ήταν η αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυψαν από την πτώχευση του 1893 και πιο συγκεκριμένα με τον συμβιβασμό με τους δανειστές και κατόχους ελληνικών χρεογράφων.³⁴³ Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, ο Δηλιγιάννης είχε αντιληφθεί ορθώς ότι αυτή η εκκρεμότητα λειτουργούσε εις βάρος της Ελλάδας και ήταν πρόθυμος να κάνει κάποιες παραχωρήσεις.³⁴⁴ Θα ιδρύσει λοιπόν με νόμο στις 24 Ιουνίου 1895 μία αυτόνομη Οικονομική Αρχή με την ονομασία “Διοικητικό Συμβούλιο της Υπηρεσίας του Δημοσίου Χρέους”, χωρίς να της δώσει όμως από την αρχή τη δυνατότητα διαχείρισης ορισμένων πόρων αλλά είχε υποσχεθεί ότι θα το ρύθμιζε αργότερα με

³³⁷ Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ.26' Στο βιβλίο του ο Hering αναφέρει 156 έδρες στο Εθνικό Κόμμα και 21 στο Νεωτερικό, βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ.704' Ο Μαρκεζίνης γράφει ότι από τις 217 έδρες ο Δηλιγιάννης συγκέντρωσε 140 και ο Τρικούπης 18, βλ. Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 261.

³³⁸ Α. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του “Τις πταίει;”*, ό.π., σ. 540.

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 543.

³⁴⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 207.

³⁴¹ Κ. Βεργόπουλος, «Οι εκλογές του 1895», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 38.

³⁴² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 705.

³⁴³ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 29.

³⁴⁴ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 275.

ειδικό νόμο.³⁴⁵ Ο Ιωάννης Πικρός χαρακτηρίζει τη λύση αυτή ως ημίμετρο με ξεκάθαρα προφανή τον πόθο του Δηλιγιάννη να καθησυχάσει τους δανειστές αλλά το βασικό μειονέκτημα του Συμβουλίου αυτού σύμφωνα με τον συγγραφέα ήταν ότι δεν πρόσφερε κατάλληλο έδαφος για έμπρακτη συνεργασία με τους ξένους, οι οποίοι ζητούσαν συμμετοχή στη διανομή των πλεονασμάτων των υπεγγύων προσόδων.³⁴⁶ Ο Μαρκεζίνης τονίζει την αδυναμία του Δηλιγιάννη να αντιδράσει απέναντι στην αδιάλλακτη κοινή γνώμη να δεχτεί τη διανομή αυτών των πλεονασμάτων, η οποία αδιαλλαξία ενισχυόταν από πολιτικούς, οικονομολόγους αλλά και τον Τύπο, με αποτέλεσμα οι διαπραγματεύσεις να διακοπούν.³⁴⁷ Ο Θάνος Βερέμης επίσης γράφει ότι ο Δηλιγιάννης ανέβαλλε συνεχώς να αποφασίσει και αντιμετώπισε τους ομολογιούχους με ημίμετρα γιατί ήθελε να αποφύγει το πολιτικό κόστος.³⁴⁸

Τον Οκτώβριο του 1896 θα αναλάβει μυστικά τις διαπραγματεύσεις εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Στέφανος Στρέιτ, ο οποίος θα καταφέρει να φέρει καλύτερα αποτελέσματα στον τόκο και τα πλεονάσματα από τα μονοπώλια που ζητούσαν οι δανειστές. Επίσης δεν προβλεπόταν συμμετοχή των αντιπροσώπων των ομολογιούχων στο συμβούλιο της εταιρείας των μονοπωλίων. Ενώ λοιπόν το ζήτημα ήταν έτοιμο να λυθεί, όπως γράφει ο Ιωάννης Πικρός, υπήρξε «θύμα» της νέας εξέγερσης στην Κρήτη, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Θάνος Βερέμης, για την οποία θα γίνει εκτενής αναφορά αργότερα.³⁴⁹

3.2 Οι Ολυμπιακοί αγώνες και η μεταθανάτια αντιπολίτευση

Στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης θα διεξαχθούν και οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες μεταξύ 25 Μαρτίου και 3 Απριλίου 1896. Η αναβίωσή τους οφείλεται σε πρωτοβουλία του Γάλλου Πιερ ντε Κουμπερτέν,³⁵⁰ με τη συμβολή πολλών άλλων, μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Αβέρωφ που πρόσφερε ένα μεγάλο ποσό για την αναμαρμάρωση του Παναθηναϊκού Σταδίου στο οποίο διεξήχθησαν οι αγώνες.³⁵¹ Επίσης η ενεργός ανάμιξη του Στέμματος μέσω του διαδόχου Κωνσταντίνου ο οποίος υπήρξε «προστάτης και πρωτεργάτης» αυτής της αναβίωσης, αποτέλεσε απόπειρα ανάκτησης του κύρους της δυναστείας μετά τις πρόσφατες εθνικές ταπεινώσεις, όπως αυτή της πτώχευσης.³⁵² Το αθλητικό γεγονός είχε προκαλέσει συρροή εστεμμένων στην Αθήνα αλλά και πλήθος ξένων επισήμων. Σύμφωνα με τον Ασπρέα οι πανηγυρικές γιορτές στη διάρκεια των αγώνων αποτέλεσαν εξαιρετική εκδήλωση

³⁴⁵ Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 88· Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, *ό.π.*, σ. 293.

³⁴⁶ αφορούσε κυρίως κρατικές εισπράξεις από μονοπώλια όπως το αλάτι, τα σπύρτα, το πετρέλαιο και τα τσιγαρόχαρτα, βλ. Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 88.

³⁴⁷ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, τ.2, σ. 275.

³⁴⁸ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, *ό.π.*, σ. 292.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 294· Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 89.

³⁵⁰ Γενικός Γραμματέας της Διεθνούς Επιτροπής των Ολυμπιακών αγώνων, βλ. Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, τ.2, σ. 271.

³⁵¹ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», «Η φορολογική πολιτική», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 73.

³⁵² Λίνα Λούβη, «Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες», Χριστίνα Κουλούρη (επιμ), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα, 2004.

εκπολιτιστικής προόδου για την τάξη και την κοσμιότητα με την οποία διεξήχθησαν³⁵³ και ο Ιωάννης Πικρός αντίστοιχα γράφει πως η μικρή Ελλάδα αναδείχθηκε ως άξια οργανώτρια του πραγματοποιημένου ονείρου.³⁵⁴ Η είδηση του θανάτου όμως του Χαρίλαου Τρικούπη θα διακόψει το εύθυμο κλίμα των αγώνων και θα βυθίσει σε πένθος, σύμφωνα με τον Καρολίδη, την κοινή γνώμη.³⁵⁵ Ο Τρικούπης πέθανε στις Κάννες στις 30 Μαρτίου 1896 και η ταφή του έγινε μετά από τριήμερο λαϊκό προσκύνημα στις 11 Απριλίου 1896.³⁵⁶ Η Τρίχα γράφει πως την ημέρα που έγινε γνωστός ο θάνατος του Τρικούπη, ήταν προγραμματισμένος ένας χορός στην αυστριακή πρεσβεία και όταν ο πρέσβης πρότεινε την αναβολή του, ο Δηλιγιάννης του απάντησε πως δεν έβλεπε το λόγο να γίνει κάτι τέτοιο.³⁵⁷

Είναι αλήθεια πως οι Ολυμπιακοί αγώνες υπήρξαν μάλλον το μόνο ευχάριστο γεγονός που συνέβη σε διάρκεια κυβερνητικής θητείας του Δηλιγιάννη, στο οποίο ο κόσμος να έχει τη δυνατότητα να νιώσει χαρά, είτε με την πετυχημένη οργάνωση και τις διάφορες γιορτές που προσέφεραν οι αγώνες αυτοί, είτε με τις ελληνικές νίκες, με σπουδαιότερη του μαραθωνοδρόμου Σπύρου Λούη.³⁵⁸ Είναι χαρακτηριστική η αναφορά που κάνει ο Μαρκεζίνης στο ημερολόγιο του πρίγκιπα Νικολάου, ο οποίος έγραφε για τον Δηλιγιάννη ότι είναι περίεργο πράγμα πώς μεταβάλλονται τα πράγματα στο χειρότερο όταν αυτός γίνεται πρωθυπουργός.³⁵⁹ Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε το ευχάριστο κλίμα που έχτιζε ο Τρικούπης στη διάρκεια κάθε κυβερνητικής του θητείας, ειδικά πριν από την πτώχευση, με συνεχόμενες γιορτές σε όποια ευκαιρία έβρισκε. Ο Βεργόπουλος γράφει χαρακτηριστικά πως ο Τρικούπης προσέφερε στο λαό, αν όχι άρτο, σίγουρα άφθονα και μεγαλοπρεπή θεάματα. Κάποια από αυτά ήταν η γιορτή για τα 50 χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Μάιο του 1887, ο εορτασμός για τα 25 χρόνια βασιλείας του Γεωργίου Α' τον Οκτώβριο του 1888, ο τριήμερος εορτασμός για τον γάμο του διαδόχου Κωνσταντίνου και της Σοφίας τον Οκτώβριο του 1889 και άλλες πολλές εορταστικές εκδηλώσεις.³⁶⁰ Δεν αναφέρονται όλα αυτά προς δικαιολόγηση της συμπεριφοράς του Δηλιγιάννη στο γεγονός που αναφέρει η Τρίχα. Είναι κάτι βαθύτερο. Το σίγουρο είναι πως οι δύο πολιτικοί βρίσκονταν σε κόντρα ακόμα και μετά το θάνατο του ενός με ένα μεταφυσικό τρόπο. Ο Τρικούπης με τον θάνατό του μοιάζει να αντιπολιτεύτηκε την μοναδική ευκαιρία για ευχάριστο κλίμα στη διάρκεια της θητείας του πολιτικού του αντιπάλου.

3.3 Η διαχείριση του θεσσαλικού και του σταφιδικού ζητήματος

Αυτή η κυβέρνηση προσπάθησε να αντιμετωπίσει δύο πολύ σημαντικά προβλήματα που ταλαιπωρούσαν την ελληνική κοινωνία, το θεσσαλικό και το σταφιδικό ζήτημα.

³⁵³ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 215.

³⁵⁴ Ιωάννης Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», «Η Εθνική Εταιρία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 93.

³⁵⁵ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 30.

³⁵⁶ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 215.

³⁵⁷ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 552.

³⁵⁸ Ι. Πικρός, «Η Εθνική Εταιρία», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 93.

³⁵⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 219.

³⁶⁰ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Η κυβέρνηση Τρικούπη από το 1886 ως το 1890», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 30.

Το αγροτικό ζήτημα θα κάνει την εμφάνισή του το 1881 μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας.³⁶¹ Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς ήταν αυτοί που έσπευσαν να αγοράσουν τα τσιφλίκια από τους Οθωμανούς λίγο πριν την προσάρτηση των περιοχών αυτών σε τιμές ευκαιρίας. Η σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας για την προσάρτηση των νέων περιοχών προστάτευε τα δικαιώματα των νέων γαιοκτημόνων και δεν όριζε με ακρίβεια τα δικαιώματα των καλλιεργητών δηλαδή των κολίγων,³⁶² υποβαθμίζοντας με τον τρόπο αυτόν την κατάστασή τους.³⁶³ Ο Χαρίλαος Τρικούπης θα υποστηρίξει τα συμφέροντα των νέων κεφαλαιούχων της ομογένειας και θα ανεχτεί την ύπαρξη ενός παρωχημένου θεσμού όπως ήταν αυτός των τσιφλικιών που ερχόταν σε αντίθεση με τον εκσυγχρονισμό που επιθυμούσε και αυτό γιατί ήλπιζε να προσελκύσει τα κεφάλαια των νέων αγοραστών σε αναπτυξιακές επενδύσεις. Ο ίδιος από το βήμα της Βουλής έλεγε ότι δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα και ότι το θέμα είναι καθαρά νομικό και υπάγεται στις αρμοδιότητες των δικαστηρίων.³⁶⁴

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη τον Ιανουάριο του 1896 θα καταθέσει 5 νομοσχέδια για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία. Σύμφωνα με την Καίτη Αρώνη-Τσίχλη η κίνηση αυτή αποτελούσε την πρώτη προσπάθεια αντιμετώπισης του θεσσαλικού ζητήματος ως κοινωνικό ζήτημα³⁶⁵ και σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο ήταν η πρώτη επίσημη αναγνώριση από το ελληνικό κράτος του θεσσαλικού ζητήματος δηλαδή ότι υπάρχει πρόβλημα μεγάλης ιδιοκτησίας στη συγκεκριμένη περιοχή.³⁶⁶ Οι λύσεις που προτεινόταν στα νομοσχέδια αυτά αφορούσαν την αναγκαστική απαλλοτρίωση μέρους των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και την παραχώρησή τους σε κολίγους, σύσταση Ειδικού Γεωργικού Ταμείου για την ανάπτυξη της παραγωγής, ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών κ.α.³⁶⁷ Τα νομοσχέδια αυτά τελικά καταψηφίστηκαν και από τους τρικουπικούς αλλά και από τους δηλιγιαννικούς σύμφωνα με τον Βεργόπουλο,³⁶⁸ ενώ ο Hering αναφέρει ότι προσέκρουσαν στα συμφέροντα των γαιοκτημόνων βουλευτών.³⁶⁹ Ο Δηλιγιάννης θα προχωρήσει και στη σύσταση επιτροπής για τη μελέτη του θεσσαλικού ζητήματος, η οποία θα περιοδεύσει στη Θεσσαλία για να μελετήσει τις συνθήκες στην περιοχή αυτή και θα καταθέσει την έκθεσή της στο υπουργείο Οικονομικών. Ο πόλεμος όμως του 1897 θα ματαιώσει και αυτή τη λύση.³⁷⁰

Ένα άλλο ζήτημα με το οποίο ήρθε αντιμέτωπη η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ήταν το σταφιδικό. Η σταφίδα που ευδοκίμωσε στη βορειοδυτική Πελοπόννησο ήταν το

³⁶¹ Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.5, σ. 85.

³⁶² Έχχαναν το εμπράγματο και κληρονομικό δικαίωμα που είχαν ως Οθωμανοί υπήκοοι, βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα», *ό.π.*, τ. 5, σ. 86.

³⁶³ Στο ίδιο, σ. 86.

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 87· Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», *ό.π.*, τ. 5, σ. 23.

³⁶⁵ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό Ζήτημα», *ό.π.*, τ. 5, σ. 88.

³⁶⁶ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», «Το θεσσαλικό πρόβλημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 72.

³⁶⁷ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό Ζήτημα», *ό.π.*, τ. 5, σ. 88· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, *ό.π.*, σ. 604.

³⁶⁸ Κ. Βεργόπουλος, «Το θεσσαλικό πρόβλημα», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 72.

³⁶⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, *ό.π.*, σ. 604.

³⁷⁰ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό Ζήτημα», *ό.π.*, τ. 5, σ. 88· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, *ό.π.*, σ. 604.

κύριο εξαγωγίμο προϊόν της χώρας, γι' αυτό και οι διακυμάνσεις στη ζήτησή της και στην τιμή της, είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία της Ελλάδας.³⁷¹ Κύριος αγοραστής της μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1870 ήταν η Αγγλία αλλά μετά το 1878 προστέθηκε και η Γαλλία όταν καταστράφηκαν τα αμπέλια της από φυλλοξήρα. Η περίοδος της ευημερίας όμως θα λήξει με τη θεραπεία των γαλλικών αμπελιών από το 1893 κι έπειτα. Η σταφιδική κρίση που θα προκύψει τα επόμενα χρόνια αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα για την ελληνική οικονομία και την ελληνική κοινωνία γενικότερα σύμφωνα με την Αρώνη-Τσίχλη.³⁷²

Στη βορειοδυτική Πελοπόννησο θα εκδηλωθούν συλλαλητήρια και ταραχές εξαιτίας της κρίσης και η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα ψηφίσει το 1895 τον σταφιδικό νόμο ΒΤΘ', τον λεγόμενο νόμο του παρακρατήματος, με σκοπό να εκτονώσει μέρος της κρίσης και να ανακουφίσει όσους πλήττονται από αυτήν. Με το νόμο αυτό θεσπιζόταν το παρακράτημα 15% της ποσότητας του προϊόντος που θα εξήγαγε κάθε εξαγωγέας σταφίδας. Το κράτος πουλούσε έπειτα το προϊόν αυτό σε οινεμπόρους, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να το εξαγάγουν μόνο σε μορφή οينوπνεύματος. Το κράτος συγκέντρωνε τα έσοδα από αυτές τις πωλήσεις, με σκοπό να ιδρύσει αγροτική τράπεζα για την υποστήριξη των σταφιδοπαραγωγών.³⁷³ Άλλο ένα μέτρο της κυβέρνησης ήταν η ίδρυση Γενικών Αποθηκών έτσι ώστε να περιοριστεί η εκμετάλλευση των σταφιδοπαραγωγών από αυτούς που διέθεταν αποθήκες.³⁷⁴ Για 3 χρόνια εξαιτίας των μέτρων αυτών θα συγκρατηθούν οι τιμές αλλά έπειτα θα πέσουν πάλι. Σύμφωνα με την Ελένη Χουρμούζη ο πρώτος λόγος ήταν ότι μέρος του παρακρατήματος τελικά διέρρευε στο εξωτερικό παράνομα και ο άλλος λόγος ήταν ότι ο νόμος θα έπρεπε να μεταβάλλει το ποσοστό του παρακρατήματος ανάλογα με την ετήσια παραγωγή.³⁷⁵ Η Νίκη Μαρωνίτη αντίστοιχα γράφει ότι οι ρυθμίσεις που έφερε αυτή η κυβέρνηση, κατάφεραν μεν να φέρουν κάποιες βελτιώσεις αλλά δεν έλυσαν σημαντικά προβλήματα της σταφιδικής κρίσης, με σημαντικότερο την έλλειψη αγροτικής τράπεζας.³⁷⁶

3.4 Το ζήτημα της Στρατιωτικής Αστυνομίας

Μία ακόμα αλλαγή που έφερε αυτή η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ήταν η κατάργηση του θεσμού της Στρατιωτικής Αστυνομίας που είχε εισαγάγει ο Τρικούπης με το Νόμο ΒΡΠΑ' του 1893.³⁷⁷ Την καλύτερη ανάλυση του ζητήματος αυτού την κάνει ο Hering. Από το 1894 η λεγόμενη Στρατιωτική Αστυνομία είχε ενισχυθεί με αξιωματικούς του στρατού και υπαγόταν σε ένα αυτόνομο σε μεγάλο βαθμό επιτελείο, το οποίο υπαγόταν τόσο στο υπουργείο Εσωτερικών όσο και στο υπουργείο Στρατιωτικών ενώ πριν η αστυνομία υπαγόταν στις διοικήσεις των δήμων. Σύμφωνα με τον Hering, στόχος του τρικουπικού κόμματος με αυτή την κίνηση ήταν η απαλλαγή της αστυνομίας από

³⁷¹ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», «Το σταφιδικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 170.

³⁷² Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα», *ό.π.*, τ. 5, σ. 82.

³⁷³ Ε. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 171.

³⁷⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, *ό.π.*, σ. 294.

³⁷⁵ Ε. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 171.

³⁷⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, *ό.π.*, σ. 294.

³⁷⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, *ό.π.*, σ. 698.

κομματικές επιρροές ενώ αντίθετα το δηλιγιαννικό κόμμα θεωρούσε ότι ακόμα και η μερική αρμοδιότητα του υπουργείου Στρατιωτικών σε ζητήματα του υπουργείου Εσωτερικών, έθετε σε κίνδυνο το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Εκτός αυτού, συνεχίζει ο συγγραφέας, οι δηλιγιαννικοί έβλεπαν με δυσπιστία την υπαγωγή της Στρατιωτικής Αστυνομίας στο κέντρο ενός συστήματος εξουσίας και γι' αυτό την αντικατέστησαν με την τοπική αστυνομία των δήμων και την κρατική αστυνομία που βρισκόταν υπό τις διαταγές του υπουργείου Εσωτερικών για τους δήμους, με πληθυσμό μεγαλύτερο των 10.000 κατοίκων. Ο Hering κλείνοντας το θέμα τονίζει ότι οι δηλιγιαννικοί αρχικά δεν είχαν αντίρρηση να χρησιμοποιηθούν αξιωματικοί σε ζητήματα που άπτονται του υπουργείου Εσωτερικών αλλά η θέση τους αυτή άλλαξε όταν παρατήρησαν ότι οι αξιωματικοί ήταν συνηθισμένοι στο να διατάζουν για να καταφέρουν να πετύχουν την ορθή συμπεριφορά των πολιτών. Ο συγγραφέας τονίζει επίσης ότι αναγνωρίστηκε γενικά πως η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δεν επηρέαζε την αστυνομία ανάλογα με τα κομματικά της συμφέροντα.³⁷⁸

Αναφορά στην κατάργηση της Στρατιωτικής Αστυνομίας κάνει και ο Χατζηγιαννάκογλου. Συγκεκριμένα γράφει πως ο Δηλιγιάννης πολέμησε «λυσσωδώς» τον θεσμό της Στρατιωτικής Αστυνομίας τον οποίο είχε θεσπίσει ο Τρικούπης γιατί πίστευε ότι νόθευε την πορεία του πολιτεύματος. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Δηλιγιάννης θεωρούσε το θεσμό ως αντισυνταγματικό γιατί η υπαγωγή του στην κεντρική κυβέρνηση ενείχε τον κίνδυνο να περιοριστούν οι ελευθερίες των πολιτών και αυτό θα ήταν η αρχή της απολυταρχίας. Συνεχίζει ο Χατζηγιαννάκογλου λέγοντας πως ο Δηλιγιάννης στο έργο της αστυνομίας δεν περιελάμβανε την καταδίωξη των εγκλημάτων γιατί αυτά τα είχε αναθέσει στη χωροφυλακή. Επίσης ο Δηλιγιάννης μεριμνώντας και ως προς τον περιορισμό της αυθάδειας των δημοτικών αστυνόμων, η θέση του ήταν πως αν υπάρχει επιβεβαιωμένη ανικανότητα της δημοτικής αστυνομίας, αυτή θα αντικατασταθεί προσωρινά από τη διοικητική και όχι από στρατιωτική αστυνομία και αργότερα θα επανερχόταν πάλι η δημοτική. Κλείνει με τα λόγια του Δηλιγιάννη ότι ο αστυφύλακας δεν πρέπει να έχει ξίφος αλλά γλώσσα, σύνεση, ηρεμία, χαρακτήρα που μπορεί να φέρει το συμβιβασμό και οξύτητα στην αντίληψη έτσι ώστε να προλαμβάνει τα εγκλήματα.³⁷⁹

3.5 Ο νόμος περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως

Στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης Δηλιγιάννη ψηφίστηκε ένας πολύ σημαντικός νόμος για τον οποίο όμως δεν γίνεται παρά ελάχιστη αναφορά από τους συγγραφείς που έχουν γράψει για αυτήν την περίοδο. Πρόκειται για το νόμο ΒΤΜΘ' "Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως" που ψηφίστηκε το 1895. Ο Γεώργιος Ασπρέας χαρακτηρίζει το νόμο αυτό φωτεινό και γράφει πως οφείλεται στον υπουργό Παιδείας Δημήτριο Πετρίδη, ο οποίος πέτυχε με το νόμο αυτό την χειραφέτηση των διδασκάλων μέσω της μονιμοποίησής τους, θέτοντας υγιέστερες βάσεις για το λαϊκό σχολείο στην Ελλάδα.³⁸⁰ Ο Αλέξης Δημαράς, στον οποίο την έρευνα θα σταθούμε περισσότερο γιατί είναι η πιο ολοκληρωμένη, χαρακτηρίζει το νόμο ως σημαντικό

³⁷⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 597-598.

³⁷⁹ Γ. Χατζηγιαννάκογλου, *Ο πολιτικός βίος*, ό.π., τ.2, σ. 149-150.

³⁸⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 212.

σταθμό στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τον Δημαρά, η αξιολόγηση αυτή οφείλεται τόσο στο περιεχόμενο του νόμου αυτού, όσο και στην αποδοχή του από το διδασκαλικό κλάδο. Σημαντικότερες είναι οι ρυθμίσεις του που καθιέρωσαν το θεσμό των νομαρχιακών επιθεωρητών που συνδύαζε τη σύσταση τοπικών Εποπτικών Συμβουλίων με συμμετοχή στα πειθαρχικά θέματα του διδακτικού προσωπικού. Το μεγαλύτερο επίτευγμα για τους εκπαιδευτικούς ήταν ότι από τα Συμβούλια ορίζονταν οι μεταθέσεις και οι απολύσεις τους, αν και οι διορισμοί εξακολουθούσαν να ανήκουν στις δημοτικές αρχές. Ανατράπηκε όμως με αυτόν τον τρόπο η προηγούμενη συνθήκη, που επέτρεπε στο υπουργείο να τους παύει και να τους μεταθέτει χωρίς αιτιολογία.³⁸¹ Ο Δημαράς παραθέτει μία κριτική από την Επετηρίδα, η οποία γράφει ότι προκαλεί πρόσθετο θαυμασμό ότι ο νόμος αυτός θεσμοθετήθηκε σε μία εποχή ακράτητης συναλλαγής και χαρακτηρίζει ηρωικό ότι ο Δηλιγιάννης και ο Πετρίδης το έπραξαν αδιαφορώντας για τα κομματικά τους συμφέροντα.³⁸²

Ο νόμος ΒΤΜΘ' χαρακτηρίστηκε σύμφωνα πάλι με τον Δημαρά, ως ο πρώτος αποκεντρωτικός υπαλληλικός νόμος της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα.³⁸³ Καθιέρωσε το δημοτικό στα 6 χρόνια, πρόνοησε για την εκπαίδευση των κοριτσιών, εισήγαγε τη διδασκαλία της νεοελληνικής στα «πλήρη σχολεία» και ενέταξε τα νηπιαγωγεία στο εκπαιδευτικό σύστημα. Κλείνοντας ο Δημαράς αναφέρει και τα προβλήματα που έμειναν άλυτα από το νόμο αυτό, με σημαντικότερο ότι δεν αφαίρεσε από τις δημοτικές αρχές τη δικαιοδοσία για θέματα μισθοδοσίας και διορισμών των δασκάλων, διαιωνίζοντας τις πελατειακές σχέσεις και προκαλώντας ανισότητες και αδικίες. Ο νόμος βέβαια εκτός από λύσεις έφερε και νέα προβλήματα σύμφωνα με τον Αντώνιο Μομφεράτο, μετέπειτα υπουργό Παιδείας, όπως την μετάθεση των ευθυνών από τους δημάρχους στους επιθεωρητές, κάτι που μεταφράστηκε σε «αλλαγή προσώπων στο ρόλο του τυράννου και όχι ως απαλλαγή από την τυραννία». Ο Νόμος αυτός της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, με λίγες τροποποιήσεις, εξυπηρέτησε το σύστημα ως την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911 και την προσπάθεια μεταρρύθμισης του 1913.³⁸⁴

3.6 Η Εθνική Εταιρεία και το βασιλικό διάγγελμα

Από τις 12 Νοεμβρίου 1894, είχε ιδρυθεί η σπουδαιότερη, όπως την ονομάζει ο Καρολίδης, από τις ανεύθυνες οργανώσεις, η Εθνική Εταιρεία, η οποία ήταν μυστική, αυστηρά στρατιωτική αρχικά και με εθνικό σκοπό.³⁸⁵ Κυριότερη αφορμή για τη σύστασή της υπήρξε σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, η αδιαφορία της εξουσίας για την πολεμική προετοιμασία του έθνους.³⁸⁶ Σκοπός της ήταν να οργανώσει αντάρτικα σώματα για να εμποδίσουν την τρομοκρατία των ελληνικών πληθυσμών της

³⁸¹ Αλέξης Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1871-1909», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.5, σ. 162.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 162.

³⁸³ Στο ίδιο, σ. 162.

³⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 163.

³⁸⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 33· Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 39.

³⁸⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 717.

Μακεδονίας από τα αντίστοιχα βουλγαρικά σώματα.³⁸⁷ Στην αρχή μέλη της υπήρξαν κυρίως δυσαρεστημένοι χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί του στρατεύματος, από την άνοιξη όμως του 1896 άρχισαν να στρατολογούνται και μέλη πέρα από στρατιωτικούς, όπως πολιτικοί, πανεπιστημιακοί, άνθρωποι της τέχνης και των γραμμάτων, δημοσιογράφοι και ανώτερα δημόσια στελέχη.³⁸⁸ Στις 31 Οκτωβρίου 1896 η Εθνική Εταιρεία θα δημοσιεύσει το πρόγραμμά της, χάνοντας έτσι και επίσημα το συνωμοτικό χαρακτήρα της.³⁸⁹

Στις 20 Νοεμβρίου 1896 θα σημειωθούν ομαδικές παραιτήσεις στρατιωτικών από τη Λέσχη των Αξιωματικών στην οποία πρόεδρος ήταν ο διάδοχος. Το ζήτημα προέκυψε ύστερα από κάποιους προβιβασμούς που έκανε η κυβέρνηση, ευνοώντας κάποιους κλάδους του στρατού εις βάρος ορισμένων άλλων.³⁹⁰ Η Εθνική Εταιρεία θα αρνηθεί τις κατηγορίες πως βρίσκεται πίσω από αυτές τις παραιτήσεις.³⁹¹ Υπήρχαν πληροφορίες πως θα ακολουθήσει στρατιωτικό κίνημα αντιδυναστικού χαρακτήρα, έτσι ο βασιλιάς αποφάσισε να δράσει στέλνοντας επιστολή σε μορφή διαγγέλματος στον Δηλιγιάννη, η οποία δημοσιεύτηκε και στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 22 Νοεμβρίου 1896.³⁹² Το διάγγελμα έκανε λόγο για σύσταση μόνιμου στρατοπέδου, αγορά στρατιωτικού υλικού και ετήσια γυμνάσια του στρατού. Σύμφωνα με τον Γιάννη Γιανουλόπουλο το διάγγελμα προέβλεπε χωρίς να το αναφέρει αλλά ήταν εις γνώση των ενδιαφερομένων, νέες οργανικές θέσεις και προαγωγές.³⁹³

Η κυβέρνηση μετά από μία εβδομάδα θα εισαγάγει τρία νομοσχέδια που αφορούσαν την κατανομή οργανικών θέσεων στο στρατό, την εξίσωση των μισθών των βαθμοφόρων των διαφόρων όπλων και το όριο ηλικίας για τον προβιβασμό όταν υπάρχουν κενές θέσεις.³⁹⁴ Παρόλα αυτά η αντιπολίτευση έκρινε το διάγγελμα ανεπαρκές και η Εθνική Εταιρεία με υπόμνημα που έστειλε στον βασιλιά, του γνωστοποιούσε πως δεν ανταποκρινόταν στους εθνικούς πόθους.³⁹⁵ Η Νίκη Μαρωνίτη γράφει πως το διάγγελμα του βασιλιά αποτελεί την πρώτη ενέργεια αυτονόμησης της πολιτικής του Στέμματος, παρά τις δηλώσεις του περί σύμπλευσης και αρμονικής συνεργασίας με την κυβέρνηση.³⁹⁶ Ο Hering γράφει πως η επιστολή ήταν σε ύφος εντολής προς την κυβέρνηση και δημιούργησε την εντύπωση πως ο βασιλιάς είχε τη δικαιοδοσία να εντέλλεται σε ζητήματα πρακτικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η κίνηση αυτή του βασιλιά τροφοδότησε τις προσδοκίες όσων ήθελαν να παρακάμψουν τους θεσμούς και τις διαδικασίες της δημοκρατικής διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης για να πετύχουν τους εθνικιστικούς τους στόχους.³⁹⁷

³⁸⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 40· Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 554.

³⁸⁸ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 105, 108.

³⁸⁹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 718-719· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 226·

Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 156-157.

³⁹⁰ Ι. Πικρός, «Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 89-90.

³⁹¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 719.

³⁹² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 546.

³⁹³ Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 163.

³⁹⁴ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 229.

³⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 230.

³⁹⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 144.

³⁹⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 713-714.

3.7 Οι ταραχές στην Κρήτη και η αποστολή ελληνικού στόλου

Το Κρητικό Ζήτημα για άλλη μία φορά θα βρεθεί στο προσκήνιο. Ήδη από τις 17 Νοεμβρίου 1889, με φερμάνι του σουλτάνου είχαν καταργηθεί τα προνόμια των χριστιανών Κρητών εξαιτίας της επανάστασης την ίδια χρονιά.³⁹⁸ Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι το 1895 όπου το αρμενικό ζήτημα και η αντιμετώπισή του από την Ευρώπη δημιούργησε θετικό κλίμα για μια ακόμα ενδεχόμενη εξέγερση στην Κρήτη αλλά συνάμα και η εμφάνιση της Εθνικής Εταιρείας αναζωπύρωσαν την κατάσταση στο κακοδιοικούμενο νησί.³⁹⁹ Μετά τις εχθροπραξίες στην περιοχή Βάμου Αποκορώνου το Μάιο του 1896, ο σουλτάνος θα αναγκαστεί να παραχωρήσει νέο οργανικό νόμο υπό την πίεση των Δυνάμεων στις 31 Ιουλίου 1896, με ευνοϊκές μεταρρυθμίσεις για τους χριστιανούς. Η αποδοχή αυτού του οργανικού νόμου έφερε μία πρόσκαιρη ηρεμία αλλά η υπονόμευση εφαρμογής του νέου καθεστώτος από τους μουσουλμάνους και την σκληροπυρηνική πτέρυγα της οθωμανικής κυβέρνησης θα φέρουν νέες εντάσεις.⁴⁰⁰ Οι πολιτειακές μεταβολές που λάμβαναν χώρα λοιπόν στην Κρήτη είχαν σαν αποτέλεσμα τον ξεσηκωμό των τουρκοκρητικών και τις σφαγές χριστιανών της Κρήτης στις 23 και 24 Ιανουαρίου 1897 στα Χανιά.⁴⁰¹

Για τελευταία φορά κατά τη συνεδρίαση της 23ης Ιανουαρίου 1897, όταν συζητιόταν και πάλι το Κρητικό Ζήτημα, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης προσπάθησε να κρατήσει μετριοπαθή γραμμή.⁴⁰² Η κυβέρνηση εξακολουθούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή να ελπίζει σε μία ειρηνική διευθέτηση του ζητήματος αλλά αυτό άλλαξε την επόμενη μέρα, μόλις έγιναν γνωστές οι σφαγές στην Κρήτη. Στις 24 Ιανουαρίου 1897 ο Ράλλης υψώνει το λάβαρο της επανάστασης στη Βουλή απειλώντας ότι θα σάρωνε την κυβέρνηση και τη δυναστεία αν δεν προχωρούσαν σε δυναμική εθνική πολιτική.⁴⁰³ Το σύνθημα της αντιπολίτευσης ήταν πόλεμος ή εσωτερική ανατροπή, νίκη ή εμφύλιος σπαραγμός.⁴⁰⁴ Ο Δηλιγιάννης στην ίδια συνεδρίαση ανακοινώνει πως έχει δοθεί εντολή από το μεσημέρι να αποπλεύσουν δύο πλοία του στόλου για την Κρήτη.⁴⁰⁵ Στις 29 Ιανουαρίου ο πρωθυπουργός πληροφορεί τη Βουλή ότι μοίρα τορπιλοβόλων του στόλου τελώντας υπό τις διαταγές του πρίγκιπα Γεωργίου είχε διαταχθεί να αποπλεύσει για την Κρήτη.⁴⁰⁶ Όταν οι εκπρόσωποι των Δυνάμεων ζήτησαν εξηγήσεις από την ελληνική κυβέρνηση για αυτήν την κίνηση, ο Δηλιγιάννης με διακοίνωσή του στις 31 Ιανουαρίου τους ενημέρωνε ότι προέβη σε αυτήν την κίνηση για να παρακωλύσει με

³⁹⁸ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871-1913», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ.5, σ. 331-333.

³⁹⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 278, 283· Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», ό.π., τ.5, σ. 26.

⁴⁰⁰ Λ. Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871-1913», ό.π., τ.5, σ. 334.

⁴⁰¹ Ιωάννης Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», «Οι εξελίξεις στην Κρήτη από τη σύμβαση της Χαλέπας (1878) ως τις αρχές του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 117.

⁴⁰² Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 303.

⁴⁰³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 716· Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 166.

⁴⁰⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 131.

⁴⁰⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 304.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 306.

τον στόλο κάθε νέα αποβίβαση τουρκικού στρατού στην Κρήτη.⁴⁰⁷ Η Πύλη θα αντιδράσει και θα ζητήσει την ανάκληση του ελληνικού στόλου. Μετά την αρνητική απάντηση της Ελλάδας θα ξεκινήσει συγκέντρωση στρατού στα σύνορα και από τις δύο χώρες.⁴⁰⁸

3.8 Η κριτική για την αποστολή στρατού κατοχής στην Κρήτη

Στις 3 Φεβρουαρίου 1897 ο Δηλιγιάννης αναγγέλλει από τη Βουλή την αποστολή ελληνικού στρατού στην Κρήτη και συγκεκριμένα 1500 ανδρών με επικεφαλής τον υπασπιστή του βασιλιά συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, στον οποίο δόθηκε η εντολή για στρατιωτική κατάληψη του νησιού την 1^η Φεβρουαρίου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 2 του μηνός.⁴⁰⁹ Θα πρέπει να σταθούμε σε αυτή την κίνηση της κυβέρνησης και στον τρόπο που κρίθηκε από τους συγγραφείς γιατί ήταν αυτή που έφερε τη χώρα ένα βήμα πιο κοντά στον πόλεμο. Ο Ασπρέας γράφει πως ο βασιλιάς ήταν αντίθετος με την αποστολή στρατού γιατί θα εξέθετε την Ελλάδα σε πόλεμο και ο Δηλιγιάννης του απάντησε πως αν δεν ενέκρινε την απόφαση αυτή, θα αναγκαζόταν να παραιτηθεί εξαιτίας της εξέγερσης της κοινής γνώμης. Όταν ο βασιλιάς του είτε πως είναι προτιμότερο να παραιτηθεί, ο Δηλιγιάννης του απάντησε πως θα το έκανε αλλά δεν βρίσκει κάποιον ικανό να τον αντικαταστήσει.

Ο Ασπρέας στη συνέχεια παραθέτει διάλογο του βασιλιά με τον υπασπιστή του Τ. Βάσσο που έλαβε χώρα την ημέρα που του ανατέθηκε η αρχηγία του στρατού κατοχής. Ο βασιλιάς απευθυνόμενος στον υπασπιστή του, θα του πει πως τον εκβιάζουν και τον καθιστούν συνένοχο πράξης που θα οδηγήσει τη χώρα στην καταστροφή. Όταν ο Τ. Βάσσος πρότεινε την παύση του Δηλιγιάννη, ο Γεώργιος Α΄ του απάντησε πως θα τον έπαυε αν είχε πού να στηριχθεί αλλά η αντιπολίτευση ήταν χειρότερη από την κυβέρνηση και όλοι θα στρέφονταν εναντίον του. Στο τέλος ο βασιλιάς του είπε πως «η Εθνική Εταιρεία μέθυσε τον λαό και μας σπρώχνει όλους στην καταστροφή». Για τις συνομιλίες αυτές ο Ασπρέας γράφει ότι μελέτησε αρχεία εξαιρετικής σπουδαιότητας, τα οποία όμως δεν παραθέτει.⁴¹⁰ Ο Μαρκεζίνης επαναλαμβάνει όλες αυτές τις πληροφορίες του Ασπρέα χωρίς να τις σχολιάσει, αναφέροντας μόνο πως ο τελευταίος δεν γράφει ποια είναι αυτά τα σημαντικά αρχεία που μελέτησε.⁴¹¹ Ο Γιάνης Κορδάτος χαρακτηρίζει τα όσα γράφει ο Ασπρέας για μη επιθυμία του βασιλιά αποστολής του στρατού στην Κρήτη και τα περί διαφωνίας του με τον Δηλιγιάννη σαν «πλάσματα της φαντασίας του» και συμπληρώνει γράφοντας πως εφόσον είχε απόρρητα έγγραφα ο Ασπρέας στα χέρια του όπως ισχυριζόταν, έπρεπε να τα δημοσιεύσει.⁴¹²

Ο Ευαγγελίδης θα γράψει ότι ο βασιλιάς και η κυβέρνηση με την απόφαση να αποσταλεί στρατός στην Κρήτη ανέλαβαν μεγάλη ευθύνη απέναντι στο έθνος και με

⁴⁰⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 730.

⁴⁰⁸ Ιωάννης Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», «Η αποστολή ελληνικού στρατού και στόλου στην Κρήτη. Η αντίδραση της Τουρκίας και των Μεγάλων Δυνάμεων και η απόφαση τους για αυτονομία της νήσου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 119.

⁴⁰⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 306.

⁴¹⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 234-235.

⁴¹¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 308-309.

⁴¹² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 550.

την κίνηση αυτή δεν επικράτησε το διπλωματικό πρακτικό πνεύμα και η «πολιτική περίνοια». Έπρεπε σύμφωνα με τον συγγραφέα να γίνει σαφές προς τις Δυνάμεις πως η αποστολή του στρατού δεν είχε σαν στόχο την κατάληψη τόπου που υπάγεται σε άλλη χώρα αλλά γίνεται προς σύμπραξη μαζί με τις Δυνάμεις του πολιτεύματος που θα προστατεύσει τους Έλληνες υπηκόους και θα σταματήσει την αιματοχυσία.⁴¹³

Ο Ιωάννης Πικρός χαρακτηρίζει ως άστοχο τον τρόπο αποστολής του ελληνικού στρατού στην Κρήτη, επειδή έγινε προσπάθεια αρχικά να κρατηθεί μυστική η συγκεκριμένη αποστολή από τις Δυνάμεις ενώ η κυβέρνηση έπρεπε να στείλει τακτικό στρατό όπως η Αγγλία στην Αίγυπτο. Στη συνέχεια ο Πικρός γράφει πως αν η δύναμη του στρατού ήταν τέτοια ώστε να μπορεί να εγγυηθεί την τάξη, θα γινόταν αποδεχτή η παρουσία του ελληνικού στρατού για την επίτευξη της ειρήνης από τις Δυνάμεις και αν πίεζαν την κυβέρνηση να αποσύρει το στράτευμα αυτό, θα μπορούσε να το κάνει με τη δικαιολογία ότι είχε εκτελέσει την αποστολή της, δηλαδή το να επιβάλει την ειρήνη στο νησί. Όσο για την απόφαση αποστολής στρατού στην Κρήτη ο συγγραφέας αναφέρει πως αποφασίστηκε από την κυβέρνηση και τον βασιλιά την 1^η Φεβρουαρίου, όταν έγινε γνωστή η απόφαση των Δυνάμεων, η οποία είχε και την έγκριση της Τουρκίας, για διεθνή κατοχή των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, χωρίς να γίνεται αναφορά για αντιγνωμία μεταξύ του βασιλιά και του Δηλιγιάννη για το ζήτημα αυτό.⁴¹⁴

Η Μαρωνίτη γράφει πως η αποστολή αυτού του εκστρατευτικού σώματος έγινε με τη συγκατάθεση του βασιλιά και ήταν μία ενέργεια που ανταποκρινόταν στην «τολμηρή πολιτική» που ζητούσε η αντιπολίτευση και την εξωθούσε η Εθνική Εταιρεία με την άτεγκτη στάση της. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση όφειλε να πείσει τις Δυνάμεις πως δεν ήταν στις προθέσεις της να προσβάλει τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου με αυτή την αποστολή αλλά ούτε και να ταράξει την ευρωπαϊκή ειρήνη.⁴¹⁵ Σύμφωνα τέλος με τον Γιάνη Κορδάτο ο βασιλιάς ήταν αυτός που αποφάσισε την αποστολή του στρατού και του στόλου στην Κρήτη α) εξαιτίας του φόβου του για την αντιβασιλική στάση των αξιωματικών της Εθνικής Εταιρείας, β) μετά τις απειλές του Ράλλη ότι θα σαρώσει το καθεστώς, απειλή που στρεφόταν κατά της δυναστείας όπως αναφέρει ο συγγραφέας και γ) επειδή του είχαν υποσχεθεί μυστικά οι Άγγλοι ότι η αυτονομία της Κρήτης ήταν εξασφαλισμένη, καθώς και ο διορισμός του πρίγκιπα Γεωργίου ως ηγεμόνα της Κρήτης.⁴¹⁶

Στις 9 Φεβρουαρίου 1897 το ελληνικό στρατόπεδο του Ακρωτηρίου της Κρήτης θα δεχθεί βομβαρδισμούς από τα πλοία των Δυνάμεων. Την ίδια μέρα ο Γεώργιος Α΄ θα διαμαρτυρηθεί στο Ρώσο πρεσβευτή και θα του ζητήσει να διαβιβάσει τις θέσεις του και στους συναδέλφους του των υπολοίπων Δυνάμεων. Στο κείμενο διαμαρτυρίας που δημοσιεύτηκε και στις εφημερίδες, ο βασιλιάς έκανε ξεκάθαρη τη θέση του πως είχε πια αποφασίσει να προσαρτήσει το νησί της Κρήτης. Ο Ιωάννης Πικρός χαρακτηρίζει σε αυτό το σημείο τον βασιλιά, πιο απόλυτο και αποφασισμένο από ποτέ.⁴¹⁷ Στις 18 Φεβρουαρίου 1897 οι Δυνάμεις με ταυτόσημη διακοίνωσή τους

⁴¹³ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 731.

⁴¹⁴ Ι. Πικρός, «Η αποστολή ελληνικού στρατού», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 120.

⁴¹⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 149.

⁴¹⁶ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 350, 353.

⁴¹⁷ Ι. Πικρός, «Η αποστολή ελληνικού στρατού», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 122-123.

προτείνουν σε Ελλάδα και Τουρκία την αυτονομία της Κρήτης υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου,⁴¹⁸ λύση που ταίριαζε με τον Οργανισμό που είχαν συντάξει οι Δυνάμεις τον Αύγουστο του 1896 για την Κρήτη αλλά έμεινε στα χαρτιά.⁴¹⁹ Η τουρκική κυβέρνηση απάντησε την επόμενη μέρα ότι δέχεται την πρόταση ενώ η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα προτείνει δημοψήφισμα του λαού της Κρήτης για να αποφασίσει αυτός από ποιον επιθυμεί να κυβερνάται.⁴²⁰ Οι Δυνάμεις σαν προϋπόθεση για την αυτονομία της Κρήτης έθεταν την απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων αλλά η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε τη διατήρηση του ελληνικού στρατού στο νησί ως ειρηνευτικό σώμα.⁴²¹ Αποτέλεσμα αυτής της αντιφατικής απάντησης στην πρόταση των Δυνάμεων θα είναι ο αποκλεισμός του νησιού της Κρήτης από αυτές στις 9 Μαρτίου 1897.⁴²²

3.9 Οι διπλωματικές προσπάθειες να αποτραπεί ο πόλεμος

Στη συνέχεια ο Δηλιγιάννης και ο βασιλιάς θα δράσουν ξεχωριστά, κάνοντας και οι δύο μία τελευταία προσπάθεια για να αποφευχθεί ο πόλεμος. Η Νίκη Μαρωνίτη παρουσιάζει τις διπλωματικές μεθόδους που χρησιμοποίησε ο Δηλιγιάννης, μέσω των οποίων φαίνονται και οι φιλειρηνικές του προθέσεις. Αυτές οι προσπάθειες αφορούν την απευθείας συνεννόηση με την Πύλη μέσω του Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Νικόλαου Μαυροκορδάτου αλλά και μία απόπειρα να υπάρξει κοινή πολιτική με τα βαλκανικά κράτη και ειδικά με τη Βουλγαρία. Η απόπειρα συνεννόησης με την Πύλη δεν ευοδώθηκε εξαιτίας των εσωτερικών αντιπάλων των δύο χωρών αλλά και λόγω απροθυμίας ή ακόμα και άρνησης κάποιων εκ των Δυνάμεων. Η μη συνεννόηση με τα βαλκανικά κράτη οφειλόταν στις κινήσεις των Δυνάμεων που δεν επιθυμούσαν την κοινή βαλκανική δράση αλλά και στη δυσκολία να γεφυρωθούν τα συμφέροντα των γειτονικών λαών.⁴²³

Από τη μεριά του ο Γεώργιος Α΄ θα έρθει κοντά στη λύση της αυτονομίας της Κρήτης μέσα από τις προτάσεις του τσάρου που του μετέφερε ο Ρώσος πρέσβης στην Αθήνα Ονού. Η διαρροή όμως της πληροφορίας για ενδεχόμενη αυτονομία της Κρήτης θα ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων στη Βουλή και τον Τύπο, με διακοινώσεις αποδοκιμασίας από την αντιπολίτευση και την Εθνική Εταιρεία. Ως απάντηση λοιπόν στην κατηγορία ότι η κυβέρνηση και ο βασιλιάς αποφεύγουν την προοπτική του πολέμου, θα αναχωρήσει στις 15 Μαρτίου 1897 ο διάδοχος για το Θεσσαλικό μέτωπο για να αναλάβει την αρχιστρατηγία των Ενόπλων Δυνάμεων.⁴²⁴ Στις 25 Μαρτίου οι Δυνάμεις ενημέρωσαν με διακοίνωσή τους μέσω των πρεσβευτών τους σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη ότι σε περίπτωση ένοπλης ενέργειας στα ελληνοτουρκικά σύνορα, την ευθύνη των συνεπειών ενός ενδεχόμενου πολέμου θα έχει όποιος δώσει την

⁴¹⁸ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 752-753· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 246.

⁴¹⁹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 556-557.

⁴²⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, τ.2, ό.π., σ. 247· Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 755.

⁴²¹ Ι. Πικρός, «Η αποστολή ελληνικού στρατού», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 123.

⁴²² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 154.

⁴²³ Στο ίδιο, σ. 155-160.

⁴²⁴ Στο ίδιο, σ.162-163.

αφορμή και δεν θα επιτραπεί κανένα όφελος σε καμία από τις αντιμαχόμενες δυνάμεις.⁴²⁵

3.10 Η αφορμή για την έναρξη του πολέμου

Η αφορμή που οδήγησε στην έναρξη του πολέμου θα δοθεί στις 27 και 28 Μαρτίου με την είσοδο αντάρτικων σωμάτων στη Μακεδονία, οργανωμένων από την Εθνική Εταιρεία.⁴²⁶ Ο Ευαγγελίδης γράφει ότι οι Τούρκοι στις 28 Μαρτίου επιτέθηκαν στον ελληνικό συνοριακό σταθμό του Προφήτη Ηλία και πλήγωσαν έναν λοχία, προκαλώντας αυτοί την έναρξη των εχθροπραξιών και έπειτα την ίδια μέρα 3.000 άνδρες από τα αντάρτικα σώματα της Εθνικής Εταιρείας εισέβαλαν στην Μακεδονία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα αντάρτικα σώματα έβλαψαν περίτρανα τον αγώνα.⁴²⁷ Το βασικό ερώτημα είναι αν ο Δηλιγιάννης γνώριζε για αυτή την εισβολή και αν έγινε με την έγκρισή του. Ο Ιωάννης Πικρός γράφει πως η εισβολή των σωμάτων αυτών «φαίνεται» πως είχε αποφασιστεί σε συνεννόηση με τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη.⁴²⁸ Προφανώς στη χρήση της λέξης «φαίνεται» δεν μπορεί να δοθεί η ανάλογη βεβαιότητα που χρειάζεται σε μία τόσο σημαντική απόφαση. Σύμφωνα με τον Ασπρέα, η Εθνική Εταιρεία συνεργάστηκε με την κυβέρνηση και μαζί είχαν σχεδιάσει ένα «αφελές» σχέδιο εισβολής των αντάρτικων σωμάτων στη Μακεδονία με την έγκριση του Δηλιγιάννη, με στόχο την ενίσχυση του Ελληνικού Στρατού. Η συγκατάθεση του Δηλιγιάννη για έξοδο των ανταρτών με τον όρο να συγκρουστούν στη γραμμή των συνόρων, δόθηκε έπειτα από «αχαρακτήριστο», όπως γράφει ο Ασπρέας, εκβιασμό και αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα σφάλματα αυτής της περιπέτειας γιατί υπήρξε θρασυτάτη πρόκληση και είχε σαν συνέπεια την κήρυξη του πολέμου.⁴²⁹

Σύμφωνα με τη Μαρωνίτη, όταν ο Δηλιγιάννης ρωτήθηκε από τον Άγγλο πρέσβη Egerton για το αν η εισβολή ήταν προγραμματισμένη και για το αν έγινε με τη συγκατάθεση της κυβέρνησης και την καθοδήγηση του διαδόχου, εκείνος ισχυρίστηκε ότι δεν έδωσε τη συγκατάθεσή του, ότι δεν γνώριζε για την εισβολή και ότι ο διάδοχος είχε οδηγίες να μην ενθαρρύνει τη δράση των αντάρτικων σωμάτων. Ο Δηλιγιάννης αργότερα, σύμφωνα με την συγγραφέα, εκμυστηρεύθηκε πως γνώριζε ήδη από τις 23 Μαρτίου για την πρόθεση των αντάρτικων σωμάτων να εισβάλουν στο τουρκικό έδαφος στις 26 Μαρτίου, από ένα τηλεγράφημα του Άδωνη Κύρου και έκανε προσπάθειες να αποτρέψει αυτή την κίνηση μέσω του καθηγητή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδωνα Λάμπρου, ο οποίος κατείχε επιτελική, αν όχι προεδρική θέση στην Εθνική Εταιρεία αλλά τελικά δεν τα κατάφερε. Οι υπόλοιπες μαρτυρίες, συνεχίζει η Μαρωνίτη, συνηγορούν σε αντίθετη εκδοχή, ότι δηλαδή γνώριζε το επιθετικό σχέδιο της Εθνικής Εταιρείας και έδωσε την έγκρισή του.⁴³⁰ Όπως και να έχει μιλάμε για μαρτυρίες και όχι για κάποια αδιάσειστη πηγή, όπως και

⁴²⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, τ.,2, ό.π., σ. 250· Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 764· D. Dakin, *Η ενοποίηση*, ό.π., σ. 233.

⁴²⁶ Ιωάννης Πικρός, «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 126-127.

⁴²⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα*, ό.π., σ. 765.

⁴²⁸ Ι. Πικρός, «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 123.

⁴²⁹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 253-254.

⁴³⁰ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 168-169.

στην περίπτωση του βασιλιά για τον αν ενέκρινε την αποστολή στρατού κατοχής στην Κρήτη ή όχι. Για τα δύο σημαντικότερα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτόν το πόλεμο υπάρχουν σίγουρα κενά αλλά δεν αποτελούν τεκμήριο αθωότητας για τον πρωθυπουργό και τον βασιλιά, οι οποίοι είχαν στα χέρια τους την εξουσία.

3.11 Η έναρξη του ελληνοτουρκικού πολέμου

Τη νύχτα της 4^{ης} προς την 5^η Απριλίου 1897, με απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης και εξαιτίας της εισβολής των ατάκτων της Εθνικής Εταιρείας στο τουρκικό έδαφος, θα διακοπούν οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και θα δοθεί διαταγή να προχωρήσει ο τουρκικός στρατός προς τη Λάρισα. Στις 6 Απριλίου ο Δηλιγιάννης από το βήμα της Βουλής θα αποδεχθεί την κήρυξη του πολέμου αλλά δεν θα αποδεχθεί ότι ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες από τον ελληνικό στρατό.⁴³¹ Τα τουρκικά στρατεύματα ήδη από τις πρώτες συγκρούσεις θα καταφέρουν την κατάρρευση του μετώπου και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία άναρχου τοπίου στην πρωτεύουσα, με το πλήθος να αρπάζει όπλα από τα οπλοπωλεία με στόχο τα ανάκτορα και τα κυβερνητικά κτίρια.⁴³²

Ο Δηλιγιάννης στις 14 Απριλίου 1897 θα συγκαλέσει υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο αποφασίστηκε η συνέχιση των εχθροπραξιών. Παρόλα αυτά, διαδηλωτές συνέχισαν να απειλούν ότι θα επιτεθούν στο παλάτι και ο βασιλιάς αποφάσισε να καλέσει τον Δηλιγιάννη να παραιτηθεί από την πρωθυπουργία με αιτιολογία τη δημόσια αναστάτωση. Όταν ο Δηλιγιάννης αρνήθηκε να παραιτηθεί, ισχυριζόμενος πως μία τέτοια πράξη θα ήταν δείγμα δειλίας και λιποταξίας εν ώρα πολέμου, ο βασιλιάς τον εκβίασε με παύση από τα καθήκοντά του, δικαίωμα που του έδινε το άρθρο 31 του συντάγματος, να παύσει δηλαδή τον πρωθυπουργό που δεν εκπροσωπεί το λαϊκό φρόνημα,⁴³³ “ξεχνώντας” όμως πως έπειτα έπρεπε να ακολουθήσει η διάλυση της Βουλής και η προκήρυξη εκλογών. Σύμφωνα με την Μαρωνίτη, μία τέτοια κίνηση από μέρους του βασιλιά, θα σήμαινε δεύτερη συνταγματική εκτροπή στο ίδιο πρόσωπο μετά από αυτή του 1892 και θα έδειχνε ξεκάθαρη εμπάθεια. Επίσης η νέα κυβέρνηση που θα σχηματιζόταν είχε ανάγκη από τη στήριξη της δηλιγιαννικής πλειοψηφίας.⁴³⁴

3.12 Οι διπλωματικές προσπάθειες του Δηλιγιάννη να σταματήσει τον πόλεμο

Στις 14 Απριλίου 1897, εκτός από τη σύγκληση του υπουργικού συμβουλίου, ο Δηλιγιάννης θα προβεί και σε μία τελευταία όπως θα φανεί προσπάθεια εξεύρεσης διπλωματικής λύσης για να προληφθεί η ολική συντριβή του στρατεύματος αλλά και της χώρας. Ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Σκουζές λοιπόν θα επισκεφτεί την ίδια μέρα τον Άγγλο πρέσβη Egerton για να του διαβιβάσει το μήνυμα του Δηλιγιάννη, το οποίο δεν ήταν άλλο από την ανάγκη δρομολόγησης της λήξης των εχθροπραξιών. Θα παρακαλέσει τον Egerton να έρθει ο συνάδελφός του στην Κωνσταντινούπολη σε επαφή με την Πύλη και να μεσολαβήσει ώστε να διακοπούν οι εχθροπραξίες για δύο

⁴³¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 321.

⁴³² Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 555.

⁴³³ Εξαιτίας της αναρχίας που επικρατούσε.

⁴³⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 177-178.

ή τρεις μέρες, έτσι ώστε σε αυτό το διάστημα να καταφέρει η ελληνική κυβέρνηση να κάμψει όσους είχαν αναστολές για την παύση των μαχών. Έπειτα, σύμφωνα με τον Α. Σκουζέ, θα γινόταν και επίσημο διάβημα προς τις Δυνάμεις για να διαπραγματευτούν αυτές την οριστική ειρήνη. Ο Egerton θα δεχθεί τελικά να βοηθήσει, λέγοντας ότι παρά την έλλειψη επίσημου διαβήματος, δεν θα μπορούσε να αγνοήσει την πρόθεση για ειρήνη που είχε το μήνυμα του Δηλιγιάννη. Ο Α. Σκουζέ θα τον καθησυχάσει λέγοντας πως θα ενημερώσει και τον Γάλλο και τον Ρώσο πρέσβη και σύντομα θα ακολουθήσει και το επίσημο διάβημα προς τις Δυνάμεις. Στις 17 Απριλίου 1897 ο Egerton θα συναντήσει τον Δηλιγιάννη και θα τον ενημερώσει ότι ο σουλτάνος είχε ενημερωθεί για το ελληνικό αίτημα και πως ο ίδιος ο πρέσβης περιμένει την ομοφωνία της κυβέρνησης για να δρομολογηθεί η επίσημη παρέμβαση των Δυνάμεων. Ο Δηλιγιάννης θα ζητήσει 48 ώρες, οι οποίες με κόπο θα του δοθούν για να πείσει τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου που διαφωνούν αλλά πλέον δεν θα έχει σημασία, από τη στιγμή που μετά τη συνάντησή του με τον βασιλιά την ίδια εκείνη ημέρα, παύει στην ουσία να είναι πρωθυπουργός.⁴³⁵

3.13 Η μυστική σύσκεψη του βασιλιά και η αντικατάσταση του Δηλιγιάννη

Ο βασιλιάς αφού κάλεσε τον Δηλιγιάννη να παραιτηθεί και αυτός αρνήθηκε, θα αναλάβει μία παράδοξη, όπως την χαρακτηρίζει ο Μαρκεζίνης, πρωτοβουλία. Θα καλέσει στα ανάκτορα τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης, ανάμεσα τους τον Δ. Ράλλη, τον Σ. Σωτηρόπουλο και τον Α. Δελιγιώργη, κρυφά από τον Δηλιγιάννη. Τη σύγκληση της σύσκεψης αυτής εν απουσία του πρωθυπουργού, ο Μαρκεζίνης την χαρακτηρίζει ως «φαινόμενο άηθες». Στη σύσκεψη αυτή ασχολήθηκαν με την ανάγκη επαναφοράς της τάξης εξαιτίας της αναρχίας που επικρατούσε αλλά και με το πώς θα λυθεί το κυβερνητικό ζήτημα. Αποφάσισαν ότι θα λυθεί μέσω της Βουλής και μόνο αν υπάρξει έσχατη ανάγκη μέσω του βασιλιά. Σε άλλη σύσκεψη αποφασίστηκε η πρωθυπουργία να δοθεί στον Δ. Ράλλη, με τον βασιλιά να συμφωνεί γιατί γνώριζε ότι σε εκείνη τη χρονική στιγμή μόνο εκείνος μπορούσε να καθησυχάσει το πλήθος. Οι αντιπολιτευόμενοι θα ζητήσουν σύγκληση της Βουλής στις 15 Απριλίου 1897 για να λυθεί το ζήτημα αλλά στη σύγκληση της Βουλής στις 16 Απριλίου δεν επιτεύχθηκε απαρτία, όπως και την επόμενη μέρα. Τελικά στις 18 Απριλίου θα βρεθεί μία πρωτότυπη συμβιβαστική λύση, όπως την ονομάζει ο Μαρκεζίνης. Αντί να δημοσιευτεί διάταγμα με την παραίτηση της κυβέρνησης, δημοσιεύτηκε διάταγμα στο οποίο αναφερόταν ότι διορίζεται πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου ο Δημήτριος Ράλλης αντί του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Οπότε ο Δηλιγιάννης δεν παραιτήθηκε, ούτε απολύθηκε αλλά αντικαταστάθηκε.⁴³⁶

Η Νίκη Μαρωνίτη χαρακτηρίζει ως ιδιότυπη και ασυνήθιστη τη νομική φόρμα που βρήκε ο βασιλιάς για να διορίσει τη νέα κυβέρνηση, αντικαθιστώντας την προηγούμενη. Συνεχίζει γράφοντας πως μία ανάγνωση της αντικατάστασης αυτής θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από τη λαϊκή δυσαρέσκεια και την αποδοκιμασία στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη η οποία ήταν εμφανής εξαιτίας της αναρχίας που επικρατούσε. Μία άλλη ανάγνωση όμως, σύμφωνα με την Μαρωνίτη, στη συγκεκριμένη βασιλική

⁴³⁵ Στο ίδιο., σ. 184-186.

⁴³⁶ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 325-327.

ενέργεια, θα μπορούσε να την τοποθετήσει σε πρόθεση του στέμματος να παρέμβει στην πολιτική διαδικασία προβαίνοντας σε διασταλτική ή και καταχρηστική ερμηνεία του άρθρου 31 του συντάγματος.⁴³⁷

Ο Δηλιγιάννης θα συμβάλει τελικά στις 18 Απριλίου 1897 στην απαρτία και θα υπογράψει το διάταγμα αντικατάστασής του, το οποίο χωρίς την υπογραφή του δεν θα είχε καμία ισχύ.⁴³⁸ Ο Δηλιγιάννης θα αιτιολογήσει την απόφασή του να στηρίξει τη νέα κυβέρνηση Ράλλη με το επιχείρημα της εμπόλεμης κατάστασης, δηλαδή ότι για το διάστημα που ο εχθρός βρίσκεται σε ελληνικό έδαφος δεν υπάρχει χώρος για αντιπολίτευση, αλλά απαιτείται από όλους εθνική ενότητα και ομοψυχία. Η Μαρωνίτη γράφει πως ο Δηλιγιάννης με αυτή την τοποθέτησή του προκρίνει την ατομική υπαναχώρηση μπροστά στη στήριξη του κοινοβουλευτικού θεσμού καθώς και την τόνωση της εθνικής αλληλεγγύης.⁴³⁹

Στις 5 Μαΐου 1897 θα παρέμβει ο τσάρος με τηλεγράφημά του προς τον σουλτάνο και θα του ζητήσει την αναστολή των εχθροπραξιών. Ο Μαρκεζίνης εξιστορώντας όλο το παρασκήνιο μέχρι αυτό το τηλεγράφημα, γράφει πως αν δεν είχε ικετεύσει ο Γεώργιος Α΄ την επέμβαση του Κάιζερ μέσω της πριγκίπισσας Σοφίας και δεν είχε αποδεχθεί ανεπιφύλακτα ο Έλληνας βασιλιάς τους όρους του, δεν θα έδινε ο Κάιζερ την έγκρισή του για την ανακωχή αυτή.⁴⁴⁰ Είχε προηγηθεί η απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων από την Κρήτη από την κυβέρνηση Ράλλη στις 29 Απριλίου.⁴⁴¹ Στις 8 Μαΐου 1897 υπογράφεται η ανακωχή έξω από την Λαμία και ξεκινάνε οι διαπραγματεύσεις στις οποίες η Ελλάδα δεν πήρε καθόλου μέρος αφού ανατέθηκαν εξολοκλήρου στις κυβερνήσεις των Δυνάμεων.⁴⁴² Οι όροι της προκαταρκτικής ειρήνης περιλάμβαναν πολεμική αποζημίωση 4 εκατομμυρίων λιρών για να αποχωρήσουν τα τουρκικά στρατεύματα από τη Θεσσαλία, αναγκάζοντας την Ελλάδα να λάβει από τις Δυνάμεις δάνειο 170 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων.⁴⁴³ Για να δρομολογηθεί όμως αυτό το δάνειο θα έπρεπε να ικανοποιηθούν και οι ομολογιούχοι του παλαιότερου χρέους της Ελλάδας. Με πρόταση της Γερμανίας, προϋπόθεση ήταν να επιβληθεί διεθνής οικονομικός έλεγχος στα δημοσιονομικά της Ελλάδας.⁴⁴⁴

3.14 Οι ευθύνες για τον πόλεμο του 1897

Πριν συνεχίσουμε θα ήταν χρήσιμο να δούμε σε ποιους αποδίδουν ευθύνες για αυτόν τον πόλεμο ορισμένοι συγγραφείς. Η καλύτερη εισαγωγή στο ζήτημα αυτό γίνεται από την Νίκη Μαρωνίτη, η οποία γράφει πως η χρήση του όρου “ατυχής” για τον πόλεμο του 1897, μοιάζει σαν να μοιράζει την ενοχή εξίσου σε ηγετικό καθώς και σε επίπεδο βάσης, ενώ για την συγγραφέα υπήρχαν συγκεκριμένα στοιχεία που μπορούσαν να αποδείξουν συγκεκριμένους ενόχους και να αναδυθούν συγκεκριμένα

⁴³⁷ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 186.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 186.

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 188.

⁴⁴⁰ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 339.

⁴⁴¹ D. Dakin, *Η ενοποίηση*, ό.π., σ. 234.

⁴⁴² Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 556.

⁴⁴³ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 304-305.

⁴⁴⁴ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 493-494.

συμπεράσματα.⁴⁴⁵ Σύμφωνα με τη Μαρωνίτη η συγκρατημένη και ειρηνόφιλη (αρχικά) και ευέλικτη στάση του Δηλιγιάννη, μεταβλήθηκε σε σπασμωδική, διστακτική και απρόσωπη υιοθέτηση επιθετικών επιλογών. Η δικαιολογία του δηλιγιαννικού κόμματος πως ο πρωθυπουργός και η κυβέρνησή του «ερυμουλκύθη» στον πόλεμο δεν τον απάλλαξε, σύμφωνα με την συγγραφέα, από την κατηγορία του βασικότερου ενόχου.⁴⁴⁶

Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, η ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας οφειλόταν σε αγαθές προθέσεις των πρωταγωνιστών της κίνησης αυτής αλλά στην ουσία η συμβολή της υπήρξε ασήμαντη, αν όχι μηδαμινή, σε σχέση με τη μεγάλη ζημιά που προκάλεσε η ανευθυνότητά της. Η επίδρασή της στην επιδείνωση της κακής κατάστασης που υπήρχε ήδη για την Ελλάδα και η ευθύνη της για τις άκρως δυσάρεστες εξελίξεις για την χώρα, υπήρξε αποφασιστική σύμφωνα με τον συγγραφέα. Συνεχίζει τονίζοντας πως όταν η πολιτική ηγεσία είναι αφάνταστα κατώτερη των συνθηκών,⁴⁴⁷ αυτός που δημιουργεί ψυχολογικό παράγοντα, δημιουργώντας στην κοινή γνώμη την ψευδαίσθηση ανύπαρκτης δύναμης,⁴⁴⁸ επωμίζεται και το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης, χωρίς αυτό να σημαίνει μεταφορά της ευθύνης από τους μεν προς τους δε.⁴⁴⁹ Επίσης σημειώνει πως είναι προφανές ότι η κυβέρνηση Δηλιγιάννη απέτυχε να κυριαρχήσει της κατάστασης και η αντιπολίτευση εξέφρασε το κοινό αίσθημα, το οποίο είχε ερεθιστεί από την Εθνική Εταιρεία.⁴⁵⁰

Ο Γεώργιος Ασπρέας γράφει ότι η Εθνική Εταιρεία υπήρξε μία ισχυρότατη ανεύθυνη οργάνωση, η οποία σαν κακοποιός πολύποδας στραγγάλισε πολιτικά, κοινωνικά και στρατιωτικά την Ελλάδα, ξεφτίλισε την κυβέρνηση, έκανε δέσμιά της το στέμμα, και με την πλάνη ότι επιτελεί εθνικό έργο, έσυρε το κράτος βίαια στον οικτρό πόλεμο της ήττας, των συμφορών και της ταπείνωσης του 1897.⁴⁵¹ Στη συνέχεια γράφει πως η Εθνική Εταιρεία με το νοσηρό πατριωτισμό και την απερισκεψία της, κατάφερε σε σύντομο χρονικό διάστημα να αποκτήσει κολοσσιαία δύναμη ώστε να καταστήσει την κυβέρνηση υποχείριο της θέλησής της και το στέμμα αιχμάλωτο της νοσηρότητας των πατριωτικών σκοπών της.⁴⁵² Δεν αμφισβητεί ο συγγραφέας τις καλές προθέσεις της Εταιρείας αλλά πιστεύει ότι η ψυχραιμη κρίση και η ευσυνείδητη αναζήτηση της αλήθειας οφείλει να καταλογίσει στους ανθρώπους της οργάνωσης αυτής, το μέγεθος της ευθύνης που πηγάζει από τις πεπλανημένες αντιλήψεις της για τις υλικές και ηθικές δυνάμεις της χώρας.⁴⁵³ Η ανοχή της κυβέρνησης προς την Εθνική Εταιρεία σύμφωνα με τον Ασπρέα, μεγάλωσε το θράσος της και την άφησε ελεύθερη να δημαγωγεί το λαό.⁴⁵⁴ Στη συνέχεια χαρακτηρίζει την Εθνική Εταιρεία ως μία ανεύθυνη, ισχυρή και τολμηρή οργάνωση που εκμεταλλεύτηκε τον φιλοπόλεμο ελληνικό λαό, ο οποίος με τη σειρά του είχε κάκιστη πολιτική διαπαιδαγώγηση,

⁴⁴⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 17.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 138.

⁴⁴⁷ Κριτική για τον Δηλιγιάννη.

⁴⁴⁸ Δηλαδή η Εθνική Εταιρεία.

⁴⁴⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 282.

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 297.

⁴⁵¹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 141.

⁴⁵² Στο ίδιο, σ. 216.

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 219.

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 220.

εξωθώντας το κράτος σε μεγάλες συμφορές.⁴⁵⁵ Όταν ο Δηλιγιάννης επιχείρησε με συγκεκριμένες πράξεις να θέσει την Εθνική Εταιρεία υπό τον κυβερνητικό έλεγχο, οι υπεύθυνοι της οργάνωσης, γνωρίζοντας τη δύναμή τους, απάντησαν υπερφίαλα πως αυτοί είχαν την αρμοδιότητα για τις εθνικές υποθέσεις και την πολεμική σύνταξη του έθνους. Ο Δηλιγιάννης τότε αντί να παραιτηθεί ή να προβεί σε αποτελεσματικότερη μάχη εναντίον της, άφησε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στην μοίρα τους τις εξελίξεις, με καταστροφικά αποτελέσματα.⁴⁵⁶ Τέλος, τόσο για τον λαό, όσο και για τις ιθύνουσες τάξεις, ο Ασπρέας πιστεύει ότι είχαν χάσει την αίσθηση της πραγματικότητας γιατί ήταν θαμπωμένες από το «νοσηρό πατριωτισμό», στην ένταση του οποίου συνέβαλε σημαντικά και η επιπόλαια δημοσιογραφία αλλά και η άβουλη και άτολμη κυβέρνηση.⁴⁵⁷

Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη, δεν ήταν και δεν είναι κατανοητή η απόφαση των στρατιωτικών συμβούλων της Εθνικής Εταιρείας να προκαλέσουν αυτόν τον πόλεμο. Η πιθανότερη εξήγηση που δίνει είναι ότι κατέστησαν όμηροι η Εθνική Εταιρεία και η κυβέρνηση της ίδιας της κοινής γνώμης, την οποία όμως η ίδια η οργάνωση την είχε διαμορφώσει και εξάψει για τουλάχιστον έναν χρόνο. Η κυβέρνηση και η Εθνική Εταιρεία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, φοβόντουσαν την λεγόμενη κοινή γνώμη, η οποία είχε αναδειχθεί σε ρυθμιστή του εθνικού συμφέροντος, με κριτήριο τους ευσεβείς μύθους και οδηγό το θυμικό.⁴⁵⁸ Η λαϊκή οργή δεν περιορίστηκε σε εκδηλώσεις εναντίον της κυβέρνησης Δηλιγιάννη αλλά στράφηκε και εναντίον του βασιλιά, κάτι που χαρακτηρίζει παράδοξο ο Βερέμης, αφού σύμφωνα με τον ίδιο, η μόνη του ευθύνη ήταν ότι δεν απέπεμψε τον «κλαοπρόβλητο, λαοπλάνο και ανεύθυνο» πολιτικό ηγέτη για να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη να αποτραπεί ο πόλεμος, παραβαίνοντας όμως με αυτόν τον τρόπο το σύνταγμα.⁴⁵⁹

Ο Τάσος Βουρνάς γράφει πως η κυβέρνηση Δηλιγιάννη γνώριζε πως η σύγκρουση με την Τουρκία θα απέβαινε εις βάρος της χώρας αλλά προχώρησε σε αυτήν εξαιτίας της πίεσης που δεχόταν από τα μαχητικά στελέχη της Εθνικής Εταιρείας.⁴⁶⁰ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, όλοι οι Έλληνες και οι ξένοι ιστορικοί που μελέτησαν τον 19^ο νεοελληνικό αιώνα, εκφράζουν σαφώς και κατηγορηματικώς την υποψία ότι ο πόλεμος του 1897 αποτελεί ένα «κολοσσιαίας έκτασης χρηματιστηριακό κόλπο» που υποκίνησαν οι ξένοι χρηματιστηριακοί κύκλοι, με σκοπό να επιτευχθεί διεθνής έλεγχος στην οικονομία της Ελλάδας. Υποστηρίζει ότι υπάρχουν και κάποιοι που επεκτείνουν αυτές τις υποψίες και στο Στέμμα, βασιζόμενοι στο γεγονός ότι η Εθνική Εταιρεία ελεγχόταν από τα Ανάκτορα.⁴⁶¹ Συνεχίζει πως η δήλωση που έκανε αργότερα ο Δηλιγιάννης ότι δεν φέρει ευθύνη για τον πόλεμο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «παραδοξολογία» αν δεν έκρυβε σαφή και κατηγορηματικό υπαινιγμό εναντίον του Στέμματος και του πολιτικού οργάνου του Παλατιού, της Εθνικής Εταιρείας, την οποία κατήγγειλε ο τύπος της εποχής για το σοβινιστικό της ρόλο ενώ οι πιο υπεύθυνοι

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 226.

⁴⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 228.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 250.

⁴⁵⁸ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 298-299.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 299.

⁴⁶⁰ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 555.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 557.

πολιτικοί παράγοντες δεν δίστασαν, συνεχίζει ο Βουρνάς, να την χαρακτηρίσουν ως πρακτορείο του διεθνούς κεφαλαίου ντυμένο με το ελληνικό εθνικό ένδυμα.⁴⁶²

Ο Douglas Dakin και ο Ιωάννης Πικρός θέλοντας να περιγράψουν την ισχύ της Εθνικής Εταιρείας γράφουν και οι δύο πως η Εταιρεία είχε μετατραπεί σε κράτος εν κράτει, βοηθώντας μας με αυτόν τον τρόπο να κατανοήσουμε την τεράστια επιρροή της.⁴⁶³ Σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή, το βασικότερο ρόλο στις εξελίξεις που οδήγησαν στον ελληνοτουρκικό πόλεμο τον είχε η Εθνική Εταιρεία.⁴⁶⁴ Ο Γρηγόριος Δαφνής γράφει πως ο πόλεμος του 1897 υπήρξε έργο της Εθνικής Εταιρείας, η οποία εξέφραζε αδιάλλακτες εθνικιστικές τάσεις.⁴⁶⁵ Ο Καρολίδης με τη σειρά του θα γράψει ότι η Εθνική Εταιρεία κατάφερε να αποκτήσει «κολοσσιαία δύναμη⁴⁶⁶ στα σπλάχνα του κράτους και στη ψυχή του έθνους» και μπόρεσε να κάνει την κυβέρνηση και το στέμμα υποχείρια των εθνικών σκοπών της αλλά και των τολμηρών της ονείρων.⁴⁶⁷ Ο Hering επίσης γράφει ότι η κυβέρνηση ήταν πολύ αδύναμη ώστε να ανακόψει τις επικίνδυνες εξελίξεις που προκαλούσε η Εθνική Εταιρεία στην εξωτερική πολιτική⁴⁶⁸ και πως η Εθνική Εταιρεία κατόρθωσε να στριμώξει την κυβέρνηση παρά η κυβέρνηση να χαλιναγωγήσει την Εταιρεία.⁴⁶⁹

Σύμφωνα με τον Κορδάτο η κυβέρνηση Δηλιγιάννη έκανε ό,τι ήθελε η Εθνική Εταιρεία, η οποία είχε τον κρατικό μηχανισμό στα χέρια της και με τις φανερές φιλοπόλεμες ενέργειές της έδειχνε ότι δεν λογάριάζε κανέναν. Ο συγγραφέας τονίζει ότι οι ευθύνες βαραινούν εξίσου την κυβέρνηση και τον βασιλιά καθώς έπρεπε να διαλύσουν εξ αρχής την Εθνική Εταιρεία.⁴⁷⁰ Τονίζει ότι αν υπήρχαν ηγέτες με ρεαλιστική αντίληψη της κατάστασης θα άνοιγαν τα μάτια του κόσμου για τις επιπτώσεις που θα είχε μία τέτοια πολεμική περιπέτεια.⁴⁷¹ Δεν αφήνει βέβαια εκτός κριτικής την Αγγλία και τη Γερμανία όπου η μεν Αγγλία επιθυμούσε να βρεθεί η Τουρκία ξανά στο άρμα της γι' αυτό και την εκβίαζε με παραχώρηση της Κρήτης στην Ελλάδα αλλά έταζε και την ηγεμονία της Κρήτης στον πρίγκιπα Γεώργιο σε περίπτωση που ο Γεώργιος Α΄ κρατούσε αδιάλλακτη στάση.⁴⁷² Η δε Γερμανία η οποία επιθυμούσε τη διεύρυνση της επιρροής της στην Τουρκία και τη διείδυση του γερμανικού κεφαλαίου στην Ανατολή γενικότερα, βοήθησε την οργάνωση του τουρκικού στρατού με την αποστολή Γερμανών στρατηγών. Επίσης επιζητούσε την ήττα του ελληνικού στρατού σε έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο έτσι ώστε να τιμωρηθεί ο αγγλόφιλος βασιλιάς Γεώργιος Α΄ αλλά και εξαιτίας της απώλειας της παρουσίας Γερμανών που είχαν αγοράσει ελληνικά χρεόγραφα της χρεοκοπημένης Ελλάδας.⁴⁷³

Σύμφωνα με τον Γιάννη Γιανουλόπουλο ο Δηλιγιάννης γνώριζε πως η χώρα ήταν ανέτοιμη για πόλεμο, προσπάθησε μάταια να αντιμετωπίσει το εθνικό ρητορικό

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 559.

⁴⁶³ D. Dakin, *Η ενοποίηση*, ό.π., σ. 229. Ι. Πικρός, «Η Εθνική Εταιρεία», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 97.

⁴⁶⁴ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 488.

⁴⁶⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961, σ. 101.

⁴⁶⁶ Ίδιο χαρακτηρισμό είχε δώσει και ο Ασπρέας.

⁴⁶⁷ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 39.

⁴⁶⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 709.

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 714.

⁴⁷⁰ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 541, 563.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σ. 560.

⁴⁷² Στο ίδιο, σ. 562.

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ. 560-562.

πάθος με διώξεις κρατικών λειτουργών που είχαν προβεί σε αντιπειθαρχικές πράξεις, όπως σε εισαγγελείς που είχαν γίνει μέλη της Εθνικής Εταιρείας και αντιστάθηκε με κάθε τρόπο στο να αποσταλεί ο στόλος στην Κρήτη αλλά δεχόταν συνεχόμενη και έντονη πίεση από την αντιπολίτευση για δυναμικότερη πολιτική στα εθνικά ζητήματα. Ο Δηλιγιάννης σε συνεδρίαση της 13ης Μαρτίου 1902 δήλωσε ότι είχαν αρπάξει από τα χέρια της κυβέρνησης την εξωτερική πολιτική. Στην ίδια συνεδρίαση δήλωσε ότι δεν παραιτήθηκε παρά το ότι είχε κάνει αυτή τη διαπίστωση για να μην καταστραφεί εντελώς η χώρα. Το έκανε δηλαδή για πατριωτικούς λόγους περιμένοντας “ουρανόπεμπτη” λύση και όχι γιατί ήθελε να κρατηθεί όσο γίνεται περισσότερο στην εξουσία γράφει χαρακτηριστικά και λογικά ειρωνικά ο Γιανουλόπουλος. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Δηλιγιάννης ήλπιζε μάλλον σε έναν ευρωπαϊκό ναυτικό αποκλεισμό, ο οποίος θα τον λύτρωνε από τον επικείμενο πόλεμο. Ήλπιζε δηλαδή να επαναληφθεί η ιστορία του αποκλεισμού που υπέστη η χώρα κατά την πρώτη του πρωθυπουργική θητεία για να μπορέσει μετά να καταγγείλει τις Δυνάμεις όπως έκανε το 1886, πως του αφαιρέσαν τη δυνατότητα να εφαρμόσει την εθνική του αποστολή. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε σωτήρια διαφυγή για τον Δηλιγιάννη γράφει ο Γιανουλόπουλος και θα του εξασφάλιζε πολιτικά οφέλη.⁴⁷⁴ Αυτή η άποψη βέβαια χωρά ερωτηματικό γιατί μόνο πολιτικά οφέλη δεν του προσέφερε ο ναυτικός αποκλεισμός του 1886.

Στη συνέχεια ο Γιανουλόπουλος γράφει ότι ο βασιλιάς έκανε προσπάθειες να σταματήσει την πορεία προς τον πόλεμο αλλά όταν διαπίστωνε ότι έθετε με αυτόν τον τρόπο σε κίνδυνο τη δυναστεία του, δεν δίσταζε να αλλάξει πορεία και να συμπλέει με το ρεύμα αφήνοντας εκτεθειμένο τον Δηλιγιάννη. Ο συγγραφέας παραθέτει 4 χαρακτηριστικές κινήσεις του βασιλιά προς αυτή την κατεύθυνση: α) Το διάγγελμά του τον Οκτώβριο του 1896, το οποίο είχε μορφή επιστολής μέσω του Τύπου προς τον Δηλιγιάννη, β) τις δηλώσεις του στις 21 και 22 Μαρτίου 1897 όπου δήλωσε θιασώτης της εθνικής πολιτικής και έτοιμος να τεθεί επικεφαλής των Ελλήνων ενόπλων στο μέτωπο της Μακεδονίας, δίνοντας την εντύπωση στο λαό ότι ο βασιλιάς πρωτοστατεί στα εθνικά ζητήματα σε αντίθεση με τον επιφυλακτικό πρωθυπουργό του, γ) την προσπάθειά του να χρεωθεί στον Δηλιγιάννη η εντολή να εκκενώσει ο διάδοχος την Λάρισα και δ) η αντικατάσταση του Δηλιγιάννη με τον Δημήτριο Ράλλη. Ο Γιανουλόπουλος μάλιστα παραθέτει ως αντιπροσωπευτική τη γελοιογραφία στο μηνιαίο σατιρικό έντυπο της Βιέννης *Der Floh* όπου ο βασιλιάς ταΐζει το θηρίο της κοινής γνώμης με τον Δηλιγιάννη ενώ παράλληλα αναρωτιέται τι θα κάνει όταν η τροφή αυτή τελειώσει.⁴⁷⁵

Ο Γιανουλόπουλος παρουσιάζει και παράλληλα κρίνει τρεις απόψεις αποτίμησης του πολέμου τις οποίες εξέφρασαν ο Θεοτόκης, ο Δηλιγιάννης και οι υπερασπιστές της Εθνικής Εταιρείας. Αρχικά παραθέτει την άποψη του Θεοτόκη ο οποίος θεωρούσε πως οι πολιτικές ευθύνες του Δηλιγιάννη θα αποτιμηθούν στις επερχόμενες εκλογές και τις ηθικές ευθύνες θα τις κρίνει η ιστορία. Για τις αξιόποινες πράξεις των ηγετικών μελών της Εθνικής Εταιρείας θεώρησε ότι αρμόδια είναι τα δικαστήρια. Ο Θεοτόκης δήλωσε ότι μερίδιο ευθύνης καταλογίζεται σε όλους και δεν θα πρέπει στο μέλλον να τους συμπαρασύρει ο ενθουσιασμός. Συνέχισε λέγοντας πως οι μονομερείς και εμπαιθείς ερμηνείες (εννοώντας τις ευθύνες που αποδίδονταν αμέσως

⁴⁷⁴ Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 159-161.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 163-165.

μετά τον πόλεμο στο Θρόνο) δεν βοηθάνε την εθνική ομοψυχία. Σύμφωνα με τον Γιανουλόπουλο, η κρίση αυτή του Θεοτόκη ενώ έμοιαζε ανιδιοτελής, στην πραγματικότητα δεν ήταν γιατί προσπαθούσε να ανασκευάσει τις ευθύνες που ήδη αποδίδονταν στην Εθνική Εταιρεία, τον Δηλιγιάννη και το Στέμμα. Στόχος του Θεοτόκη για τον συγγραφέα ήταν να βγάλει με έναν μη θορυβώδη τρόπο τον βασιλιά από το κάδρο των ευθυνών και να αφήσει έκθετους μόνο τον Δηλιγιάννη και την Εθνική Εταιρεία προς όφελος της παράταξής του. Ενώ ο Θεοτόκης για παράδειγμα δήλωνε ότι οι πολιτικές ευθύνες του Δηλιγιάννη θα αποδοθούν στις εκλογές, συγχρόνως δήλωνε πως η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα πρέπει επιτέλους να αναλάβει τις δικές της ευθύνες.⁴⁷⁶

Ο Δηλιγιάννης, γράφει ο Γιανουλόπουλος, δεν είχε μεγάλα περιθώρια να δώσει πειστικές απαντήσεις για τον πόλεμο και δεν παρουσίασε τους λόγους που η Εθνική Εταιρεία κατάφερε να εκβιάσει το κράτος και να οδηγήσει τη χώρα σε πόλεμο γιατί ήταν και ο ίδιος χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικού που χρησιμοποιούσε τα εθνικά θέματα για να διεκδικήσει και να διατηρήσει την πολιτική εξουσία, οπότε αν το έκανε θα εξέθετε με αυτό τον τρόπο την ίδια του την πολιτική. Ο Δηλιγιάννης λοιπόν από την πλευρά του καταλόγισε ευθύνες στο θεοτοκικό κόμμα ότι καθοδηγούσε την Εθνική Εταιρεία προς μία πολιτική συνωμοσία εναντίον του για να του αφαιρέσουν την εξουσία. Η άποψη αυτή του Δηλιγιάννη βέβαια αποδομήθηκε όταν έγινε γνωστό ότι πρόσωπα του δηλιγιαννικού κόμματος βρίσκονταν ανάμεσα στα μέλη που αποτελούσαν το διοικητικό συμβούλιο της Εθνικής Εταιρείας.⁴⁷⁷

Την τρίτη άποψη για τον πόλεμο εξέφρασαν οι ελάχιστοι που υποστήριξαν δημόσια την Εθνική Εταιρεία μετά τον πόλεμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος Τύπος που πριν φιλοξενούσε τον παραληρηματικό της λόγο, μετά τον πόλεμο στράφηκε εναντίον της. Όσοι υποστήριζαν την Εθνική Εταιρεία δήλωναν πως δεν μπορεί να της καταλογίζουν πρόθεση ανατροπής του Δηλιγιάννη γιατί την απάρτιζαν μέλη από όλο τον πολιτικό χώρο και με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο Γιανουλόπουλος. Επίσης δήλωναν ότι οι αξιωματικοί που την στελέχωσαν το έκαναν από αγνό πατριωτισμό. Τέλος προσπάθησαν να πείσουν ότι δεν εξώθησαν την πολιτεία προς τον πόλεμο αλλά ήθελαν να συνεργαστούν μαζί της και πως η κυβέρνηση είχε την ευθύνη για όλες τις κρίσιμες αποφάσεις αλλά σύμφωνα με τον Γιανουλόπουλο ακόμα και οι πιο αφελείς δύσκολα πείθονταν για την άποψη αυτή.⁴⁷⁸

Όπως παρατηρούμε οι συγγραφείς δεν αποδίδουν μονομερώς την ευθύνη αυτού του καταστροφικού πολέμου αλλά βάζουν στο κάδρο των υπαιτίων εκτός από τον Δηλιγιάννη και τον βασιλιά, την Εθνική Εταιρεία, το λαό, τον Τύπο της εποχής αλλά και ορισμένες από τις Δυνάμεις και κυρίως τη Γερμανία. Όποιος έχει στα χέρια του την εξουσία, έχει πάντα τη μεγαλύτερη ευθύνη αλλά τα κέντρα εξουσίας διαχρονικά δεν περιορίζονται μόνο στην Αρχή του κράτους. Θα πρέπει όμως να απαντηθούν και κάποια άλλα ερωτήματα, όπως είναι οι προθέσεις της εξουσίας για αυτόν τον πόλεμο, οι διπλωματικές κινήσεις που έκανε για να μην ξεκινήσει αλλά και οι αντίστοιχες για να σταματήσει. Όπως είδαμε και ο Δηλιγιάννης και ο βασιλιάς ήταν αντίθετοι σε μία

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 171-174.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 174-176.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 175-178.

πολεμική σύγκρουση και η στάση τους άλλαξε σταδιακά ύστερα από αφόρητη πίεση που δέχθηκαν από την Εθνική Εταιρεία και την αντιπολίτευση. Ο Δηλιγιάννης έκανε διπλωματικές προσπάθειες να συνεννοηθεί απευθείας με την Πύλη για να μην γίνει αυτός ο πόλεμος αλλά και στη συνέχεια μέσω του Άγγλου πρέσβη για να σταματήσει, η αντικατάσταση του όμως από τον Ράλλη έβαλε τέλος σε αυτή την προσπάθεια.

Για τα δύο σημαντικότερα γεγονότα που οδήγησαν τελικά σε αυτόν τον πόλεμο είδαμε πως δεν υπάρχουν σαφείς απαντήσεις. Μιλάμε για την αποστολή στρατού κατοχής στην Κρήτη όπου δεν υπάρχει σαφήνεια για το αν ο βασιλιάς ήταν τελικά υπέρ ή όχι για αυτή την κίνηση αλλά και για τα αντάρτικα σώματα της Εθνικής Εταιρείας που εισέβαλαν στη Μακεδονία και υπήρξαν η αφορμή για την κήρυξη του πολέμου, όπου δεν υπάρχει μία συγκεκριμένη πηγή που να πιστοποιεί πως η εντολή αυτή δόθηκε από τον Δηλιγιάννη. Αυτό δεν σημαίνει πως μειώνονται οι ευθύνες της εξουσίας αλλά αναδεικνύεται και ένα άλλο ερώτημα, για το ποιες ευθύνες βαραίνουν τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους σε αυτήν την υπόθεση. Όπως είδαμε η Εθνική Εταιρεία χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας ως κράτος εν κράτει και αναφέρεται ότι μία προσπάθεια εξουδετέρωσής της από το κράτος, υπήρχε περίπτωση να οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο. Όταν ο Ράλλης μιλάει για επανάσταση μέσα στη Βουλή και η αντιπολίτευση εκβιάζει με συνθήματα πόλεμος ή εμφύλιος σπαραγμός, θα πρέπει να σκεφτούμε τι είναι χειρότερο για ένα κράτος, ένας εμφύλιος πόλεμος ή ένας καταστροφικός πόλεμος με μία άλλη χώρα. Φαίνεται πως ο Δηλιγιάννης επέλεξε το δεύτερο για να αποτραπεί ένας εμφύλιος αλλά και ο βασιλιάς επέλεξε να ανατρέψει τον Δηλιγιάννη για να τερματίσει την εσωτερική αναρχία αλλά και τον κίνδυνο ανατροπής της δυναστείας του.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ατυχής από τη μεριά των ευθυνών γιατί ευθύνες υπήρξαν και αποδίδονται σε πολλούς. Η μεγαλύτερη τιμωρία που μπορεί να αποδοθεί σε όποιον έχει την εξουσία και προβαίνει σε καταστροφικές για τη χώρα και τους πολίτες της κινήσεις είναι να χάσει αυτή την εξουσία, όπως και έγινε. Μοιάζει ο πόλεμος αυτός να ήταν όχι ατυχής αλλά αναπότρεπτος, αναπόφευκτος, αναπόδραστος και αναγκαστικός. Όταν η ανάγκη για έναν πόλεμο είναι ισχυρότερη από τη λογική, τίποτα δεν τη σταματά, καμία εξουσία. Μοιάζει σαν να είχε χτιστεί με τα χρόνια μία ανάγκη στον ελληνικό λαό για πόλεμο, χωρίς την σκέψη για τα καταστροφικά αποτελέσματά του. Ίσως να ήταν ένα αίσθημα αδικίας για τη μη ολοκληρωμένη επανάσταση, μία περιέργεια για το πού θα καταλήξει ένας πόλεμος που τόσα χρόνια ήθελαν να κάνουν οι Έλληνες, μία ανάγκη να φτάσουν στα όριά τους και να τα ξεπεράσουν.

3.15 Τα θετικά αποτελέσματα που έφερε ο πόλεμος του 1897

Θα πρέπει να κάνουμε ένα μικρό άλμα στον χρόνο για να καταγράψουμε και ένα θετικό αποτέλεσμα αυτού του πολέμου το οποίο αναφέρουν πολλοί συγγραφείς. Ο Κώστας Κωστής θα γράψει πως η δημοσιονομική πειθαρχία που επιβλήθηκε από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, περιόρισε μεν τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους αλλά δημιούργησε και τις κατάλληλες προϋποθέσεις για συγκροτημένη και ορθολογική αντιμετώπιση των δημόσιων δαπανών. Την καλύτερευση των δημοσιονομικών αναγνώρισε σύμφωνα με τον συγγραφέα και ο ίδιος ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

όταν διαπίστωσε πως τα ελληνικά δημόσια έσοδα είχαν ξεπεράσει τις εκτιμήσεις του, με βάση τα σχέδια που είχε κάνει για την εξυπηρέτηση του ελληνικού δημοσίου χρέους.⁴⁷⁹ Στην άνοδο της οικονομίας και στο ότι ξεπέρασε τις προβλέψεις του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου αναφέρεται και ο Μαρκεζίνης.⁴⁸⁰ Ο Douglas Dakin αναφέρει πως λίγα χρόνια μετά τον πόλεμο, ο οποίος στοίχισε 52 εκατομμύρια δραχμές, η εθνική οικονομία έφτασε σε τόσο καλά επίπεδα, όσο δεν υπήρξε ποτέ σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, και αποδίδει αυτή τη δημοσιονομική ανάκαμψη στη βελτιωμένη οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και στο έργο της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής.⁴⁸¹

Η Νίκη Μαρωνίτη θα γράψει πως ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος μπορεί να χαρακτηρίστηκε ως ταπεινωτικός για την εθνική κυριαρχία της Ελλάδας αλλά ήταν όπως φάνηκε αναγκαίος. Εξαιτίας της πειθαρχίας που επέβαλε στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών στα έσοδα αλλά και στις δαπάνες του κράτους, κατάφερε να ξεπεραστεί η χρεοκοπία και να ανυψωθεί η αξιοπιστία της χώρας, δίνοντάς της, σύμφωνα με την συγγραφέα, τη δυνατότητα να μειώσει το δημόσιο χρέος της και να ανακτήσει την πιστοληπτική της ικανότητα.⁴⁸² Τέλος και ο Καρολίδης αναφέρει πως ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος κατάφερε να υψώσει ηθικά τη δημόσια πίστη της χώρας και με αυτόν τον τρόπο να αναχαιτιστεί η πτώση των ελληνικών χρεογράφων.⁴⁸³

Ευνοϊκή για την Ελλάδα υπήρξε και η διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος μετά τον πόλεμο. Οι Δυνάμεις προκειμένου να ανυψώσουν το κύρος της δυναστείας θα αποφασίσουν να δοθεί καθεστώς αυτονομίας στην Κρήτη υπό την προστασία των Δυνάμεων και υπό την υψηλή κυριαρχία του Σουλτάνου αλλά και ως αντιστάθμισμα για την αποδοχή του οικονομικού ελέγχου, με πρόταση της Ρωσίας θα διοριστεί Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά, πρίγκιπας Γεώργιος.⁴⁸⁴ Τα οθωμανικά στρατεύματα θα υποχρεωθούν να αποσυρθούν από το νησί ύστερα από μία τυχαία σύγκρουση Τούρκων και Άγγλων στρατιωτών στο τελωνείο του Ηρακλείου τον Αύγουστο του 1898, στην οποία συμπλοκή σκοτώθηκε και ο Άγγλος υποπρόξενος.⁴⁸⁵ Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 θα εγκατασταθεί τελικά στην Κρήτη ο πρίγκιπας Γεώργιος ως ύπατος αρμοστής των τεσσάρων Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Ιταλίας.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 505.

⁴⁸⁰ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 368.

⁴⁸¹ D. Dakin, *Η ενοποίηση*, ό.π., σ. 236.

⁴⁸² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 292.

⁴⁸³ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 61.

⁴⁸⁴ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 494' Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 202' Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 305.

⁴⁸⁵ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 64-65.

⁴⁸⁶ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 283.

Κεφάλαιο τέταρτο: **Η κατάρρευση του δικομματισμού και οι συγκρούσεις του Δηλιγιάννη με τον βασιλιά**

4.1 Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης ως ρυθμιστικός παράγοντας και η υπονόμηση του δικομματισμού από τον βασιλιά

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1897 θα γίνουν δεκτοί από την ελληνική Βουλή οι όροι της προκαταρκτικής ειρήνης που είχαν συμφωνηθεί μεταξύ των πρεσβευτών των Δυνάμεων (εκ μέρους της Ελλάδας) και της Πύλης. Την ίδια μέρα όμως θα ανατραπεί η κυβέρνηση Ράλλη όταν ο Δηλιγιάννης θα αρνηθεί να της δώσει ψήφο εμπιστοσύνης.⁴⁸⁷ Η κυβέρνηση Ράλλη θα καταθέσει την αρχή και ο Δηλιγιάννης θα κάνει φανερή την επιθυμία του να επιστρέψει στην πρωθυπουργική θέση.⁴⁸⁸ Ο βασιλιάς όμως αντί να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό της πλειοψηφίας δηλαδή στον Δηλιγιάννη, θα τη δώσει στο νέο αδοκίμαστο πολιτικό Αλέξανδρο Ζαΐμη. Ο Α. Ζαΐμης ήταν γιος του πρώην πρωθυπουργού Θρασύβουλου Ζαΐμη και ανιψιός του Δηλιγιάννη. Είχε ξεκινήσει την πολιτική του καριέρα στο δηλιγιαννικό κόμμα και υπήρξε Πρόεδρος της Βουλής στην τελευταία κυβέρνηση του Δηλιγιάννη.⁴⁸⁹ Ο Γεώργιος Α' επιλέγει πρωθυπουργό με τρόπο αυθαίρετο σύμφωνα με τη Μαρωνίτη αλλά σύμφωνο με τα συμφέροντα του θρόνου.⁴⁹⁰ Η Μαρωνίτη υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς αναβαθμίζοντας τον Ζαΐμη σε ηγεμονικό πολιτικό παράγοντα, ουσιαστικά τον χρίζει και ρυθμιστικό παράγοντα υπονόμησης του ίδιου του δικομματισμού, ξεκινώντας μία περίοδο που οι πλειοψηφίες θα εξαρτώνται από μειοψηφίες φιλικά προσκείμενες στο Στέμμα.⁴⁹¹

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1897 λοιπόν θα σχηματιστεί η κυβέρνηση Ζαΐμη, την οποία θα στηρίζει ο Δηλιγιάννης και το κόμμα του.⁴⁹² Η νέα κυβέρνηση θα ενημερώσει με διακοίνωσή της τους πρεσβευτές των Δυνάμεων πως αποδέχεται τους όρους της προκαταρκτικής ειρήνης και θα στείλει στην Κωνσταντινούπολη πληρεξούσιους αντιπροσώπους για να διαπραγματευθούν τους όρους για τη συμφωνία οριστικής ειρήνης, η οποία θα υπογραφεί στις 22 Νοεμβρίου 1897.⁴⁹³ Ο βασιλιάς θα επιδιώξει να μεταστρέψει την αρνητική εικόνα που είχε δημιουργηθεί μετά τον πόλεμο για τον βασιλικό θεσμό. Σε αυτό θα συμβάλει η αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας εναντίον του στις 14 Φεβρουαρίου 1898.⁴⁹⁴ Όπως αναφέρει η Νίκη Μαρωνίτη, με έναν σχεδόν «μεταφυσικό τρόπο» αυτή η δολοφονική ενέργεια εναντίον του, βοήθησε στο να

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 277. Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 304.

⁴⁸⁸ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 277.

⁴⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 277. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 205.

⁴⁹⁰ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 205.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, σ. 213-214.

⁴⁹² Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 277.

⁴⁹³ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», «Η απόπειρα κατά του Γεωργίου. Απολυταρχικές τάσεις του Θρόνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 161.

⁴⁹⁴ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 497. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 224.

εξαγνιστεί και να αντιμετωπίζονται οι πράξεις και οι δηλώσεις που θα κάνει στο εξής, με μεγαλύτερη ελαστικότητα.⁴⁹⁵

Στο ίδιο πλαίσιο αντιστροφής του κλίματος, τον Απρίλιο του 1898 ο Γεώργιος Α΄ θα πραγματοποιήσει μία περιοδεία στην Πελοπόννησο. Εκεί θα εκφωνήσει πολιτικούς λόγους, με τρόπο αντισυνταγματικό, όπως τονίζει η Ελένη Χουρμούζη και ο Τάσος Βουρνάς.⁴⁹⁶ Ο βασιλιάς θα τονίσει το δικό του ανεύθυνο και την αγάπη του για το λαό και θα αποδώσει ευθύνες στους πολιτευόμενους αλλά και στο λαό που τους επέλεξε.⁴⁹⁷ Εκφράστηκε, σύμφωνα με τον Καρολίδη, κατά του αρρωστημένου κοινοβουλευτισμού που κυβερνούσε τη χώρα φεουδαρχικά, διαφθείροντας τη διοίκηση και καταστρέφοντας κάθε προσπάθεια για ανόρθωση.⁴⁹⁸ Ο Μαρκεζίνης γράφει με τη σειρά του πως όταν ο Γεώργιος Α΄ στην περιοδεία αυτή καυτηριάζει την κομματική συναλλαγή και συνιστά στο λαό να εκλέγει χρηστούς και ηθικούς πολίτες για να διοικείται σωστά, προφανώς το κάνει υπερβαίνοντας τα όρια των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων επειδή επιθυμεί να υπερασπιστεί τα δίκαια της δυναστείας του.⁴⁹⁹ Σύμφωνα τέλος με τον Hering, ο βασιλιάς κατάφερε να ενισχύσει τη θέση του έναντι της Βουλής και σε αυτό τον βοήθησε η κατάρρευση της αξιοπιστίας των κομμάτων στα μάτια του λαού.⁵⁰⁰ Αυτό μοιάζει λογικό μπροστά στις καταστροφές της τελευταίας πενταετίας 1893-1897, όταν από τη μία ο λαός ήρθε αντιμέτωπος με τη χρεωκοπία και από την άλλη με τον “ατυχή” πόλεμο.

4.2 Οι εκλογές του 1899 και η συντριβή του Εθνικού Κόμματος

Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 θα δημοσιευτεί το διάταγμα διάλυσης της Βουλής και θα προκηρυχθούν εκλογές για τις 9 Φεβρουαρίου 1899.⁵⁰¹ Είχε προηγηθεί στις 18 Νοεμβρίου 1898 η αναγνώριση του Γεωργίου Θεοτόκη ως αρχηγού του Νεωτεριστικού Κόμματος από 34 βουλευτές στο σπίτι του βουλευτή Ηλία Ζέγγελη.⁵⁰² Νικητής της εκλογικής αναμέτρησης θα είναι ο Θεοτόκης και το νεοτρικουπικό κόμμα ενώ μεγάλη συντριβή θα υποστεί το Εθνικό Κόμμα του Δηλιγιάννη.⁵⁰³ Ο Μαρκεζίνης χαρακτηρίζει το αποτέλεσμα των εκλογών συγκεκριμένο, με κύρια χαρακτηριστικά τον μεγάλο αριθμό ανεξάρτητων βουλευτών και των πολλών κομμάτων.⁵⁰⁴ Οι δύο αυτοί παράγοντες, η πολυκομματική κοινοβουλευτική εικόνα και ο αυξημένος αριθμός ανεξάρτητων βουλευτών, έβαλαν εμπόδια στο να μπορούν να σχηματιστούν ισχυρές πλειοψηφίες στη Βουλή σύμφωνα με τη Μαρωνίτη. Αυτό το πολυσυλλεκτικό

⁴⁹⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 225.

⁴⁹⁶ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», «Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 163· Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 560.

⁴⁹⁷ Ε. Χουρμούζη, «Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 163.

⁴⁹⁸ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 63.

⁴⁹⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 372.

⁵⁰⁰ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 722.

⁵⁰¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 242-243· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 286.

⁵⁰² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 242· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 286.

⁵⁰³ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 257-258· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 287.

⁵⁰⁴ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 355.

κοινοβουλευτικό αποτέλεσμα, τονίζει η συγγραφέας, ήταν κάτι που είχε ευνοήσει ο βασιλιάς, τον οποίο καθυσύχασε η νίκη του Θεοτόκη και η συντριβή του Δηλιγιάννη.⁵⁰⁵

4.3 Η τιμητική σύνταξη της αδερφής του Τρικούπη. Ο νεκρός δεν δεδικαίωται

Η κυβέρνηση Θεοτόκη σχηματίστηκε στις 2 Απριλίου 1899.⁵⁰⁶ Ένα μήνα σχεδόν αργότερα και συγκεκριμένα στη συνεδρίαση της 17^{ης} Μαΐου 1899, θα εισαχθεί προς συζήτηση νομοσχέδιο για τη χορήγηση τιμητικής σύνταξης στη Σοφία Τρικούπη, αδερφή του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα δεχθεί να ψηφίσει υπέρ αυτής της σύνταξης αλλά θα τονίσει ότι δεν το κάνει υπό την έννοια τιμής, γιατί θεωρεί ότι δεν είχε παρέλθει ακόμα ο κατάλληλος χρόνος για να αποφασίσει το έθνος σε ποιον πολιτικό χρωστά ευγνωμοσύνη. Θα δηλώσει ότι ψηφίζει υπέρ γιατί η ελληνική Βουλή οφείλει να βοηθήσει στο να έχουν έναν αξιοπρεπή βίο οι οικείοι πολιτικών που αφιέρωσαν τη ζωή τους στα κοινά αλλά θα συνεχίσει να εκφράζει την αντίθεσή του με τις πολιτικές του εκλιπόντος πολιτικού τις οποίες συνεχίζει να κρίνει αντίθετες προς τα συμφέροντα του κράτους. Όταν έλαβε το λόγο ο Θεοτόκης θα του απαντήσει ότι δεν περίμενε να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς τον Τρικούπη αλλά νόμιζε πως θα επαινέσει τις αρετές του. Ο Δηλιγιάννης θα του ανταπαντήσει πως δεν αξιώνει ούτε ελπίζει ότι ο Θεοτόκης θα εκφράσει στη Βουλή την ευγνωμοσύνη του προς αυτόν όταν ο ίδιος πεθάνει και θα συμπληρώσει πως άλλο είναι η παροχή των μέσων για να ζήσει με άνεση η αδερφή του Τρικούπη και άλλο η έκφραση ευγνωμοσύνης για την πολιτική του.⁵⁰⁷

Ο Μαρκεζίνης αναφερόμενος σε αυτή τη συνεδρίαση θα γράψει πως ο τρόπος που μίλησε ο Δηλιγιάννης δίνει την εντύπωση μικρότητας ενώ θα μπορούσε να μη δώσει τόση έκταση στο θέμα και να το προσπεράσει. Παρόλα αυτά ο συγγραφέας θα τονίσει ότι η συνέπεια της ομιλίας του Δηλιγιάννη με τις πράξεις του, είναι κάτι που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και πως όσο και αν ενοχλεί αυτή η μικρότητα, από την άλλη πλευρά προσφέρει και μία ικανοποίηση. Αυτό γιατί σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, αποτελεί εξαίρεση στο γελοίο φαινόμενο της μεταθανάτιας υμνολογίας όπου το “ο νεκρός δεδικαίωται” έχει καταντήσει να ερμηνεύεται από τους νεότερους Έλληνες σαν οφειλή εξύμνησης του αποθανόντα, ακόμα και αν όσο ζούσε τον βρίζαμε.⁵⁰⁸ Σε αυτό το σημείο μας παρουσιάζει δηλαδή ο Μαρκεζίνης τη σταθερότητα που είχε ο Δηλιγιάννης στις απόψεις του, ο οποίος προτιμούσε να χαρακτηριστεί αρνητικά παρά να εκφραστεί ενάντια στις πεποιθήσεις του.

4.4 Ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης

Το νομοσχέδιο που προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης Θεοτόκη και συνέβαλε στη συσπείρωση της αντιπολίτευσης, αφορούσε το θεσμό της Γενικής Διοίκησης του στρατεύματος. Σύμφωνα με το θεσμό αυτό, ο διάδοχος Κωνσταντίνος αναλάμβανε τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή καθώς και

⁵⁰⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 258.

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 260. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 287.

⁵⁰⁷ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 368-371.

⁵⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 371.

του Επιθεωρητή του στρατού, αφαιρώντας κάθε διοικητική αρμοδιότητα από το υπουργείο Στρατιωτικών.⁵⁰⁹ Το νομοσχέδιο αυτό είχε καταρτιστεί από το Επιτελείο του Στρατού χωρίς αυτό να έχει τέτοια αρμοδιότητα, την ώρα που ο υπουργός Στρατιωτικών Κ. Κουμουνδούρος ετοίμαζε από τη μεριά του και ο ίδιος νομοσχέδιο για τη διοίκηση του στρατού. Ο υπουργός θα παραιτηθεί τελικά τον Δεκέμβριο του 1899 μετά την απόφαση του Θεοτόκη να αποδεχτεί το θεσμό της Γενικής Διοίκησης του Επιτελείου, θυσιάζοντας όπως γράφει η Ελένη Χουρμούζη τον υπουργό του είτε από πεποίθηση, είτε από επιθυμία να μην συγκρουστεί με τα ανάκτορα.⁵¹⁰

Ο Δηλιγιάννης στις 10 Μαρτίου 1900, στην αγόρευσή του στη Βουλή για το θεσμό αυτό, θα ξεκινήσει υπερασπίζοντας το πολίτευμα και τους θεσμούς λέγοντας πως η ρύθμιση αυτή αντιβαίνει στις διατάξεις του συντάγματος, αφού με το νομοσχέδιο αυτό γίνεται μεταφορά ευθυνών από τον υπουργό Στρατιωτικών στον διάδοχο Κωνσταντίνο, προσφέροντάς του το σύνολο των εσωτερικών και εξωτερικών λειτουργιών του στρατεύματος. Αφού ανέλυσε και τις υπόλοιπες ρυθμίσεις του προτεινόμενου νόμου, κατέληξε πως είναι αντισυνταγματικός και προκαλεί σύγχυση στα όρια της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας και διαμήνυσε πως θα εισηγηθεί να ανασκευαστεί και να διορθωθεί.⁵¹¹ Ο νόμος τελικά θα ψηφιστεί από τη Βουλή στις 25 Μαρτίου 1900.⁵¹² Σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή, ο Θεοτόκης με αυτό το νομοσχέδιο πίστευε πως απομάκρυνε τον στρατό από τις κομματικές παρεμβάσεις, οι οποίες θεωρούνταν υπεύθυνες για την ήττα του 1897 αλλά αύξανε την εξουσία του διαδόχου στο στρατεύμα έναντι της εκλεγμένης κυβέρνησης.⁵¹³

4.5 Τα Ευαγγελικά και η αγνόηση του Δηλιγιάννη από τον βασιλιά

Η κυβέρνηση Θεοτόκη θα παραιτηθεί ύστερα από τις αιματηρές συγκρούσεις που προκλήθηκαν εξαιτίας της μετάφρασης του Ευαγγελίου, αρχικά μετά από πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας και μετέπειτα από τον δημοτικιστή Α. Πάλλη. Πρόκειται για τα περιβόητα Ευαγγελικά.⁵¹⁴ Αποτέλεσμα αυτών των συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στις 8 Νοεμβρίου 1901 ήταν 11 νεκροί και πάνω από 80 τραυματίες.⁵¹⁵ Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Νοεμβρίου ο Γ. Θεοτόκης ενώ θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, τελικά θα παραιτηθεί για λόγους πολιτικής ευθιξίας σύμφωνα με τον Ασπρέα, ύστερα από τους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στην κυβέρνησή του από την αντιπολίτευση ως κυβέρνηση δολοφόνων αλλά και για να επανέλθει η ηρεμία στην πόλη.⁵¹⁶ Μετά την παραίτηση του Θεοτόκη, ο βασιλιάς αντί να καλέσει τον Θ. Δηλιγιάννη να σχηματίσει κυβέρνηση εφόσον διέθετε 49 βουλευτές, θα δώσει την εντολή σχηματισμού στον Α. Ζαΐμη ο οποίος διέθετε μόλις 14.⁵¹⁷ Αυτό σύμφωνα με τον Ασπρέα έγινε διότι ο Θεοτόκης που διέθετε την πλειοψηφία της Βουλής, αρνήθηκε να υποστηρίξει μία

⁵⁰⁹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 497· Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ. 33· Ε. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΑ, σ. 170.

⁵¹⁰ Ε. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΑ, σ. 170.

⁵¹¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 285.

⁵¹² Στο ίδιο, σ. 287.

⁵¹³ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 497.

⁵¹⁴ Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ. 33.

⁵¹⁵ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 374.

⁵¹⁶ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 26-27.

⁵¹⁷ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 377.

κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Δηλιγιάννη⁵¹⁸ αλλά και γιατί στον Ζαΐμη στρεφόταν και η προτίμηση του βασιλιά σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη.⁵¹⁹ Ο Γιάνης Κορδάτος γράφει ότι ο βασιλιάς παραβίασε την αρχή της δεδηλωμένης γιατί υπήρχαν πληροφορίες ότι ο Δηλιγιάννης ήταν εμπλεκόμενος στα επεισόδια των Ευαγγελικών.⁵²⁰ Έτσι στις 12 Νοεμβρίου 1901 σχηματίστηκε η κυβέρνηση Α. Ζαΐμη.⁵²¹

Την περίοδο που λάμβαναν χώρα τα Ευαγγελικά, είχε αρχίσει να επανέρχεται η δημοτικότητα του Δηλιγιάννη και να διαγράφει ξανά ανοδική πορεία. Αυτό γίνεται εμφανές από τις ένθερμες εκδηλώσεις του πλήθους κάθε φορά που προσερχόταν στη Βουλή.⁵²² Σύμφωνα με τη Μαρωνίτη, αυτό το ζωτικό διάστημα αποχής από την εξουσία ήταν προς όφελος του Δηλιγιάννη, ο οποίος θα χρησιμοποιούσε τις αντισυνταγματικές κινήσεις του βασιλιά για να χτίσει την αντιπολιτευτική πολεμική του ενάντια στην κυβέρνηση Ζαΐμη.⁵²³ Στις 21 Ιανουαρίου 1902 ο Δηλιγιάννης σε αγόρευση του στη Βουλή θα χαρακτηρίσει αντισυνταγματική την κυβέρνηση Ζαΐμη γιατί όπως είπε ήταν άλλος ο Πρωθυπουργός της και άλλος ο αρχηγός του κόμματος της πραγματικής πλειοψηφίας που την στηρίζει. Έπειτα θα αναφέρει πως ο βασιλιάς σίγουρα γνωρίζει τις συνέπειες που είχαν ανάλογες βασιλικές αυθαιρεσίες στο παρελθόν, όπως το 1871-75 ή και το 1862, εννοώντας ότι μπορεί να οδηγήσουν σε επανάσταση ή και έξωση.⁵²⁴

Η κυβέρνηση Ζαΐμη θα παραμείνει για περίπου ένα χρόνο στην εξουσία αλλά εκτός από τις επιθέσεις που δέχτηκε από το δηλιγιαννικό κόμμα θα συγκρουστεί και με τους θεοτοκικούς επειδή δεν πήραν τα υπουργεία που περίμεναν από τον Ζαΐμη,⁵²⁵ αφαιρώντας τους έτσι τη δυνατότητα να προσελκύσουν οπαδούς στις εκλογές που αργά ή γρήγορα θα γίνονταν.⁵²⁶ Την δυσαρέσκειά τους εξέφραζαν και οι ίδιοι οι υποστηρικτές του θεοτοκικού κόμματος, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν το κόμμα τους να υποστηρίζει το ζαϊμικό, δίνοντάς του μάλιστα τη δυνατότητα να επωφελείται στην επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση.⁵²⁷ Όλη αυτή η πίεση προς την κυβέρνηση αλλά και το γεγονός ότι ο Ζαΐμης δεχόταν πυρά και από την πλευρά των ανακτόρων εξαιτίας δυσαρεστημένων αυλικών, θα τον κάνει να εισηγηθεί στο βασιλιά τη διάλυση της Βουλής στις 8 Απριλίου 1902 και την προκήρυξη εκλογών για τις 17 Νοεμβρίου του ίδιου έτους.⁵²⁸

⁵¹⁸ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 28.

⁵¹⁹ Σ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 377.

⁵²⁰ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.4, σ. 33.

⁵²¹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.2, σ. 28.

⁵²² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 351.

⁵²³ Στο ίδιο, σ. 379. Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'», ό.π., τ. 5, σ. 34.

⁵²⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 386-387.

⁵²⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 29.

⁵²⁶ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 177.

⁵²⁷ Σ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 378.

⁵²⁸ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 395.

4.6 Η ιδιομορφία των εκλογών του 1902 και το πολιτικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της εκλογικής αναμέτρησης ήταν οι ελάχιστοι αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί, οι οποίοι ήταν σε μόλις 3 επαρχίες, στην Αττική, την Γορτυνία και την Κέρκυρα. Σε όλες τις υπόλοιπες επαρχίες, τα ψηφοδέλτια συγκροτήθηκαν από εκπροσώπους πολλαπλών κομμάτων.⁵²⁹ Η ιδιομορφία αυτή ήταν αποτέλεσμα της διάβρωσης που είχε υποστεί το δικομματικό σύστημα εξαιτίας του ζαϊμικού κόμματος, το οποίο πριμοδοτούσε ο βασιλιάς από το 1897.⁵³⁰ Η Μαρωνίτη τους χαρακτηρίζει συνδυασμούς τοπικών κοινών συμφερόντων,⁵³¹ ο Βουρνάς ως «μικροπολιτικούς συνδυασμούς οικτρών συγκολλησεων λυκοφιλίας», δόλου και απάτης εναντίον του λαού⁵³² και ο Μαρκεζίνης ως αποκορύφωμα της συναλλαγής.⁵³³ Η Χουρμούζη γράφει πως οι υποψήφιοι βουλευτές μέσω αυτών των συνεργασιών με αντίπαλα κόμματα, επιδίωκαν στην αύξηση των πιθανοτήτων να εκλεγούν και ο Hering από την πλευρά του γράφει ότι οι ισχυρισμοί της Χουρμούζη σε αυτό το ζήτημα περιέχουν λάθη, τονίζοντας ο συγγραφέας την προσπάθεια του Δηλιγιάννη να αποφύγει τις εκλογικές συμμαχίες στην επαρχία.⁵³⁴ Το δηλιγιαννικό κόμμα θα συνεργαστεί στην επαρχία της Αττικής με τον Αττικάρχη Δ. Ράλλη, ο οποίος δήλωσε ότι προβαίνει σε αυτή τη συνεργασία παραβλέποντας τις προσωπικές του φιλοδοξίες.⁵³⁵

Η Μαρωνίτη καταγράφει το προεκλογικό πολιτικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη στις εκλογές του 1902 το οποίο ήταν χωρισμένο σε 2 άξονες. α) Την προάσπιση του κοινοβουλευτικού δικομματικού πολιτεύματος από κάθε απόπειρα νόθευσής του, φωτογραφίζοντας ουσιαστικά το στέμμα και το ζαϊμικό κόμμα και β) την οικονομική ανόρθωση, η οποία περιλάμβανε την περικοπή δαπανών, την αποτελεσματικότερη διαχείριση του δημοσίου χρήματος, την ορθολογικότερη διαχείριση των στρατιωτικών ζητημάτων, την αναδιοργάνωση και νομοθετική ρύθμιση της λειτουργίας της αστυνομίας, την κατάργηση των περιττών δημοσίων θέσεων, την κατάργηση των υπεράριθμων πρωτοδικείων κ.α. Ένα από τα αιχμηρότερα συνθήματά του θα αφορά την κατάργηση του θεσμού της Γενικής Διοίκησης, κάνοντας λόγο για αποτυχία του θεσμού να καταφέρει να απαλλαγθεί από τις πολιτικές παρεμβάσεις αλλά και να ανασυνταχθεί. Θα κάνει λόγο επίσης ο Δηλιγιάννης για κατάργηση της Στρατιωτικής Αστυνομίας και ενίσχυση της διοικητικής αστυνομίας των μεγάλων πόλεων, με υποστήριξή της από τη δημοτική αστυνομία στις επαρχίες.⁵³⁶

Ο Δηλιγιάννης θα ξεκινήσει την περιοδεία του από τη Θεσσαλία και θα συνεχίσει στην Πελοπόννησο και τη Σύρο. Σε όλα τα μέρη η υποδοχή που του επεφύλασσαν ήταν ενθουσιώδης. Η Μαρωνίτη τον χαρακτηρίζει ως λιγότερο δημαγωγικό και οξύ σε σύγκριση με το παρελθόν, μαχητικότερο και επιβλητικότερο, γηραιό αλλά ακμαίο όπου με ακούραστη συνέπεια διέδιδε το πιο ολοκληρωμένο και

⁵²⁹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό.π., σ. 443' Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 400.

⁵³⁰ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177.

⁵³¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 400.

⁵³² Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 570.

⁵³³ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 378.

⁵³⁴ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 735.

⁵³⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 402.

⁵³⁶ Στο ίδιο, σ. 409-411.

σαφές ως προς τις πολιτικές του γραμμές πρόγραμμα, το οποίο δεν διέφερε από τα προηγούμενα προγράμματά του. Το πολιτικό του πιστεύω για το ότι η λαϊκή κυριαρχία είναι η μόνη νόμιμη πηγή εξουσίας και το ότι η χώρα πρέπει να βασίσει την οικονομική της ανάπτυξη στους δικούς της πόρους, με βραδύτερους ελεγχόμενους ρυθμούς συγχρονισμού με τη Δύση, αποτελούν διαχρονικές εξαγγελίες του Δηλιγιάννη σύμφωνα με τη Μαρωνίτη, που διατρέχουν τα προγράμματα του Εθνικού κόμματος για μία 20ετία περίπου, δείχνοντας τη συνέπειά του.⁵³⁷

4.7 Οι εκλογές του 1902 και τα αμφίσημα αποτελέσματα

Οι εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1902 πραγματοποιήθηκαν σε γενικές γραμμές ομαλά. Την επόμενη μέρα, από ένα μέρος των αποτελεσμάτων που έγιναν γνωστά φάνηκε α) πως κανένα κόμμα δεν συγκέντρωνε ξεκάθαρη πλειοψηφία, β) ότι το ζαϊμικό κόμμα δεν θα παρέμενε στην εξουσία και γ) ότι στην επαρχία της Αττικής η δηλιγιαννική παράταξη είχε καταφέρει να εξελέξει και τους 13 υποψηφίους του ψηφοδελτίου της.⁵³⁸ Η Μαρωνίτη τονίζει ότι επίσημα αποτελέσματα των εκλογών δεν υπήρχαν και οι πληροφορίες αντλούνταν μόνο από τις εφημερίδες στις οποίες υπήρχαν ανακρίβειες και αντιφάσεις.⁵³⁹ Οι ανεξάρτητοι ή αχρωμάτιστοι βουλευτές που είχαν εκλεγεί, τους οποίους η Χουρμούζη αποκαλεί καιροσκόπους, δεν γνωστοποιούσαν την κομματική τους προτίμηση και περίμεναν να το κάνουν κατά τη διαδικασία εκλογής του προέδρου της Βουλής έτσι ώστε να υποστηρίξουν το κόμμα που φαινόταν πως έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες να βρεθεί στην εξουσία και να εκμεταλλευτούν έτσι την υποστήριξή τους προς αυτό.⁵⁴⁰

Στις 18 Νοεμβρίου 1902 ο Ζαΐμης θα παραιτηθεί παρά την προσπάθεια του βασιλιά να τον πείσει να αναμένουν πρώτα τα τελικά αποτελέσματα.⁵⁴¹ Ο Ζαΐμης υποτίθεται ότι παραιτήθηκε εξαιτίας της εκλογικής του ήττας και ισχύει ότι 3 από τους υπουργούς του δεν κατάφεραν να επανεκλεγούν και ότι κινδύνευε και ο ίδιος να μην εκλεγεί⁵⁴² αλλά όπως γράφει η Χουρμούζη, ο Ζαΐμης με την κίνησή του αυτή, ανταπέδωσε στον βασιλιά τον πόλεμο που είχε υποστεί τον τελευταίο καιρό από τους αυλικούς κύκλους. Αν είχε παραμείνει στην πρωθυπουργική θέση ως τη σύγκληση της Βουλής και την εκλογή του προέδρου της Βουλής, θα απάλλασσε τον βασιλιά από τη δύσκολη θέση να αποφασίσει αυτός σε ποιον θα δώσει την εντολή, μεταμορφώνοντας αυτόν που θα την λάμβανε σε πόλο έλξης για τους αναποφάσιστους εκλεγμένους βουλευτές. Ο Γεώργιος Α΄, σύμφωνα με την Χουρμούζη, δεν ήθελε να δώσει αυτό το πλεονέκτημα στον Δηλιγιάννη αλλά παράλληλα αντιλαμβανόταν και τον κίνδυνο που διέτρεχε δίνοντας την εντολή στον Θεοτόκη, αφού θα έδειχνε έτσι για πολλοστή φορά την δυσμένειά του προς τον Δηλιγιάννη.⁵⁴³ Είχε έρθει λοιπόν η στιγμή να στραφεί

⁵³⁷ Στο ίδιο, σ. 414. Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», ό.π., τ.5, σ. 34.

⁵³⁸ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 418.

⁵³⁹ Στο ίδιο, σ. 420-421.

⁵⁴⁰ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 737. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 422.

⁵⁴¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 423.

⁵⁴² Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 378. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 424. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 736-737.

⁵⁴³ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177.

εναντίον του βασιλιά, η απόφασή του να χρίσει το ζαϊμικό κόμμα σε ρυθμιστικό παράγοντα, φέρνοντάς τον αντιμέτωπο με τις προηγούμενες δικές του αποφάσεις, οι οποίες μέχρι τότε λειτουργούσαν προς το συμφέρον του και ενάντια στο δικομματικό σύστημα αλλά αυτή τη φορά στρέφονταν ξεκάθαρα εναντίον του. Ο Ασπρέας γράφει πως σε αυτές τις εκλογές το Στέμμα διέθεσε χρήματα από το ανακτορικό ταμείο, με τα οποία πληρώθηκαν όργανα του Τύπου για να στραφούν εναντίον του ζαϊμικού κόμματος,⁵⁴⁴ πληροφορία που επαναλαμβάνει και ο Κορδάτος.⁵⁴⁵

Ο βασιλιάς για να αποφύγει να δώσει την εντολή στον Δηλιγιάννη, σύμφωνα με την Χουρμούζη, θα σκεφτεί αρχικά το σχηματισμό υπηρεσιακής άχρωμης κυβέρνησης υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Κ. Σημαντήρα, αλλά αυτός θα αρνηθεί με πρόφαση την απειρία του.⁵⁴⁶ Σαν δεύτερη λύση ο Γεώργιος Α΄ προέκρινε το σχηματισμό στρατιωτικής κυβέρνησης με στρατιωτικούς και αυλικούς, με επικεφαλής τον υπασπιστή του Ι. Παπαδιαμαντόπουλο, ο οποίος σύμφωνα με τον Ασπρέα αρνήθηκε και πρότεινε στον βασιλιά να αναθέσει την πρωθυπουργία στον Δηλιγιάννη γιατί αυτός είχε την πλειοψηφία αλλά και για να ηρεμήσουν τα πνεύματα.⁵⁴⁷ Όταν έγιναν γνωστές αυτές οι πιθανολογούμενες κινήσεις του βασιλιά, ξέσπασαν αυθόρμητες διαδηλώσεις από τους οπαδούς του δηλιγιαννικού κόμματος στην Αθήνα και τον Πειραιά πυροδοτούμενες κυρίως από τον Δ. Ράλλη. Ο εκνευρισμός των οπαδών του Δηλιγιάννη είχε ξεκινήσει ήδη από τις 18 Νοεμβρίου 1902, εξαιτίας της καθυστέρησης απόδοσης των τηλεγραφημάτων με τα αποτελέσματα από την επαρχία στα γραφεία του Εθνικού Κόμματος, κίνηση που χρεωνόταν στον διευθυντή των τηλεγραφείων, οπαδό του Θεοτόκη και που θεωρήθηκε από τους δηλιγιαννικούς ως κίνηση νόθευσης των αποτελεσμάτων.⁵⁴⁸

4.8 Τα Σανιδικά

Όλα αυτά οδήγησαν στα περιβόητα Σανιδικά, δηλαδή στις διαδηλώσεις των οπαδών του δηλιγιαννικού κόμματος στην πρωτεύουσα, οι οποίες ονομάστηκαν έτσι επειδή οι διαδηλωτές χρησιμοποίησαν σανίδες από τις σκαλωσιές δύο οικοδομών που βρίσκονταν στην οδό Σταδίου με τις οποίες τρομοκρατούσαν όποιον βρισκόταν στο δρόμο τους.⁵⁴⁹ Ο Δηλιγιάννης δικαιολόγησε αργότερα τις σανίδες λέγοντας πως ο λαός τις προμηθεύτηκε για να αμυνθεί κατά της επέλασης του ιππικού και όχι για να απειλήσει κανέναν.⁵⁵⁰ Το οξύμωρο αυτών των αντιδυναστικών διαδηλώσεων είναι ότι υπήρξαν υπόνοιες πως πίσω τους βρισκόταν και ο ίδιος ο διάδοχος. Αυτό όπως γράφει η Χουρμούζη, ήταν αντιφατικό, αφού ο Δηλιγιάννης στρεφόταν κατά του θεσμού της Γενικής Διοίκησης στους προεκλογικούς του λόγους, οπότε δεν υπήρχε περίπτωση να

⁵⁴⁴ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 32.

⁵⁴⁵ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.5, σ. 34.

⁵⁴⁶ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ.30-31.

⁵⁴⁷ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 31.

⁵⁴⁸ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 467-469· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 737· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 423.

⁵⁴⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 437-438· Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177.

⁵⁵⁰ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 488-489.

στήριζε ο Κωνσταντίνος την άνοδο μίας κυβέρνησης που επιθυμούσε την “αποκαθήλωσή” του.⁵⁵¹

Η Χουρμούζη περιγράφοντας τα γεγονότα αυτά, γράφει πως ο Δηλιγιάννης με την προσφιλή του μέθοδο της οχλαγωγίας προσπάθησε να εκβιάσει τον βασιλιά να δώσει σε αυτόν την εντολή.⁵⁵² Από την άλλη πλευρά ο Hering και η Μαρωνίτη αναφέρουν τις προσπάθειες του Δηλιγιάννη να καθυσυχάσει τους οπαδούς του ώστε να διατηρηθεί η τάξη και να κρατηθούν ήπιοι τόνοι στην πρωτεύουσα, λέγοντάς τους πως ο βασιλιάς θα πράξει αυτό που υποδεικνύουν οι θεσμοί.⁵⁵³ Ο αθηναϊκός λαός που 5 χρόνια πριν είχε εξεγερθεί εναντίον της κυβέρνησης Δηλιγιάννη εξαιτίας της ήττας του ελληνικού στρατού στον πόλεμο του 1897, τώρα διαδήλωνε με σθένος για να πείσει τον βασιλιά να δοθεί η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον ίδιο πολιτικό που τότε ζητούσε την αποπομπή του. Το ακόμα πιο οξύμωρο είναι πως αυτόν τον λαό τον ερέθιζε προς αυτήν την κατεύθυνση ο Ράλλης, ο οποίος 5 χρόνια πριν εκβίαζε την κυβέρνηση Δηλιγιάννη με επανάσταση αν δεν προχωρούσε σε πόλεμο.

4.9 Η τέταρτη κυβέρνηση Δηλιγιάννη

Το βράδυ της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902 τελικά ο βασιλιάς θα δώσει την εντολή στον Δηλιγιάννη. Οι περισσότεροι αναλυτές σύμφωνα με την Μαρωνίτη, στηρίζουν την ενδοτικότητα αυτή του Γεωργίου στο να του δώσει τελικά την εντολή, στη διπλή ανταπόδοση από την πλευρά του πολιτικού α) ότι δεν θα παρεμβαίνει στην εξωτερική πολιτική και β) ότι θα διατηρήσει το θεσμό της Γενικής Διοίκησης.⁵⁵⁴ Η 4^η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα σχηματιστεί στις 24 Νοεμβρίου 1902 και η Βουλή θα συνέλθει στις 10 Δεκεμβρίου, ξεκινώντας τις εργασίες της με τον Βασιλικό Λόγο γραμμένο από τον Δηλιγιάννη.⁵⁵⁵ Στο Λόγο του Θρόνου θα ανακοινωθεί το πρόγραμμα της κυβέρνησης, το οποίο περιείχε την ανάγκη για επίτευξη οικονομιών, για ισοζύγιο στον προϋπολογισμό και τη μη επιβολή νέων φόρων.⁵⁵⁶ Σύμφωνα με τον Κορδάτο όλες αυτές οι υποσχέσεις δεν είχαν καμία ουσιαστική αξία γιατί οι βασιλικοί λόγοι απαγγέλλονται από τους βασιλιάδες σαν φερέφωνα και οι υποσχέσεις αυτές στην ουσία δεν εκτελούνται ποτέ.⁵⁵⁷

4.10 Ο Λόγος του Θρόνου και η “νομιμοποίηση” της αναρχίας

Το ζήτημα όμως που θα ξεσηκώσει έντονες αντιδράσεις στο κοινοβούλιο και το χαρακτηρίζει ο Hering ως μία διαφορετική πλευρά της αρχής της δεδηλωμένης είναι η αμφιλεγόμενη φράση στο Λόγο του Θρόνου ότι οι θεσμοί θα λειτουργούσαν ομαλά αν στην κυβέρνηση καλούνταν αυτοί που απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη των εκλογέων

⁵⁵¹ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 177.

⁵⁵² Στο ίδιο, σ. 177.

⁵⁵³ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 479· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 423· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 737.

⁵⁵⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 429· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 739.

⁵⁵⁵ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁵⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 571.

⁵⁵⁷ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.5, σ. 35.

ή της εθνικής αντιπροσωπείας. Όπως γράφει ο Hering υπήρχαν φόβοι και ανησυχίες κυρίως μετά τις ταραχές που είχαν προηγηθεί με τα Σανιδικά, μήπως η νέα παραλλαγή της δεδηλωμένης σήμαινε ότι οι φανατικοί οπαδοί ενός κόμματος είχαν το δικαίωμα να κινητοποιούν τον όγλο για να φέρουν στην εξουσία την κυβέρνηση της επιθυμίας τους. Οι ανησυχίες αυτές μοιάζουν να είναι δικαιολογημένες σύμφωνα με τον συγγραφέα, αφού είχαν προηγηθεί το Νοέμβριο του 1901 τα αιματηρά επεισόδια εξαιτίας των Ευαγγελικών, τα οποία οδήγησαν στην παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη ύστερα από τις πιέσεις που δεχόταν από τις ασταμάτητες διαδηλώσεις. Η αναρχία αποτελούσε λοιπόν απειλή και αυτή η νέα διατύπωση στην ομιλία του Θρόνου έμοιαζε να την νομιμοποιεί αλλά σύμφωνα με τον Hering οι προθέσεις του Δηλιγιάννη δεν ήταν αυτές. Αυτό που εννοούσε ο πολιτικός είναι πως όσο η Βουλή συνεδριάζει, είναι η μόνη αρμόδια να εκφράσει την εμπιστοσύνη της στην κυβέρνηση. Εάν όμως διαλυόταν και το νέο σώμα δεν είχε ακόμα συγκροτηθεί, τότε ο βασιλιάς έπρεπε να στραφεί στην εμπιστοσύνη των εκλογέων, η οποία εκφραζόταν μέσα από το αποτέλεσμα των εκλογών. Άλλωστε είχε γίνει λόγος για εκλογείς και όχι γενικά για τον λαό, γράφει χαρακτηριστικά ο Hering.⁵⁵⁸

4.11 Η εύθραυστη κυβέρνηση και η σύμβαση με την Αγγλία για τη σταφίδα

Το τελικό αποτέλεσμα των εκλογών επετεύχθη σχεδόν δύο μήνες αργότερα, ύστερα από λυσσαλέες συζητήσεις του σώματος της Βουλής όπως γράφει η Μαρωνίτη⁵⁵⁹ και πεισματώδεις αγώνες, όπως γράφει η Χουρμούζη⁵⁶⁰ και ο Ασπρέας.⁵⁶¹ Ο Ράλλης αποκάλυψε γυρολόγους και τυχοδιώκτες τους ανεξάρτητους και αβέβαιους βουλευτές οι οποίοι δέχτηκαν να υποστηρίξουν τελικά την κυβέρνηση Δηλιγιάννη μόνο αφού ικανοποιήθηκαν συγκεκριμένες παραχωρήσεις που ζήτησαν. Η εκλογή προέδρου της Βουλής θα πραγματοποιηθεί τελικά στις 5 Φεβρουαρίου 1903, όταν πρόεδρος εξελέγη ο υποψήφιος του δηλιγιαννικού κόμματος Δ. Ράλλης που συγκέντρωσε 128 από τις 222 ψήφους.⁵⁶² Το μέλλον αυτής της κυβέρνησης προβλεπόταν δυσοίωνο από την αρχή εξαιτίας της εύθραυστης αριθμητικά και ποιοτικά σύστασής της, σύμφωνα με τον Καρολίδη και την Χουρμούζη.⁵⁶³

Στις αρχές του 1903 το Εθνικό Κόμμα θα έρθει αντιμέτωπο πάλι με το σταφιδικό ζήτημα, το οποίο είχε επιδεινωθεί εξαιτίας της υπερπαραγωγής σταφίδας το 1902, με αποτέλεσμα την πτώση της τιμής της, αναγκάζοντας την κυβέρνηση να προχωρήσει σε αύξηση του παρακρατήματος σε 24% από 15% που ήταν πριν.⁵⁶⁴ Το ίδιο διάστημα η δηλιγιαννική κυβέρνηση θα δεχτεί μία πρόταση από Άγγλους κεφαλαιούχους, οι οποίοι ζήτησαν να αγοράσουν μονοπωλιακά τη σταφίδα για 20 χρόνια, κάτι που θα ανακούφιζε τους σταφιδοπαραγωγούς της βορειοδυτικής

⁵⁵⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 535-537.

⁵⁵⁹ N. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 429.

⁵⁶⁰ E. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁶¹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 32.

⁵⁶² Στο ίδιο, σ. 32. E. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178. N. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 429.

⁵⁶³ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 84. E. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁶⁴ E. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 171.

Πελοποννήσου που πλήττονταν και έπεφταν θύματα εκμετάλλευσης από τους σταφιδέμπορους. Ο Δηλιγιάννης θα συστήσει μία επιτροπή για να μελετήσει τους όρους της σύμβασης αυτής που πρότειναν οι Άγγλοι, μέλος της οποίας ήταν ο νεαρός τότε πολιτικός Δημήτριος Γούναρης. Όταν ο Γούναρης, ο οποίος εκλεγόταν στις περιοχές που μαστίζονταν από το σταφιδικό ζήτημα, εξέφρασε την αντίθεσή του με τους όρους της σύμβασης, τους οποίους θεώρησε ασύμφορους για τη χώρα, κατηγορήθηκε από τους σταφιδοπαραγωγούς ότι πρόδωσε τα συμφέροντά τους και σε διαδηλώσεις δέχτηκε μέχρι και λιθοβολισμό του σπιτιού του.⁵⁶⁵ Το Εθνικό Κόμμα σύμφωνα με τον Hering απέτυχε να διευθετήσει το ζήτημα της σύμβασης εξαιτίας της έλλειψης εσωκομματικής στήριξης και το θέμα μεταβιβάστηκε στην επόμενη κυβέρνηση, η οποία θα αναλυθεί στη συνέχεια.⁵⁶⁶

4.12 Ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης και η “θυσιά” του υπουργού Στρατιωτικών

Ένα από τα αιχμηρότερα συνθήματα του Δηλιγιάννη στη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα αφορούσε την κατάργηση ή έστω αλλαγή του θεσμού της Γενικής Διοίκησης,⁵⁶⁷ ο οποίος δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα και συναντούσε αντιδράσεις από τους αξιωματικούς που βρίσκονταν μακριά από το περιβάλλον του διαδόχου, οπότε και μακριά από την ανακτορική εύνοια.⁵⁶⁸ Ο Δηλιγιάννης καθυστέρουσε τις συζητήσεις για τη διοίκηση του στρατεύματος, παρά τις πιέσεις που δεχόταν από τα ριζοσπαστικά μέλη της παράταξής του και κυρίως από τον υπουργό Στρατιωτικών Θ. Λιμπρίτη.⁵⁶⁹ Τον Φεβρουάριο του 1903 ο Λιμπρίτης θα εισηγηθεί τελικά 4 νομοσχέδια, εκ των οποίων το ένα θα καταργούσε τη Γενική Διοίκηση⁵⁷⁰ ή θα τροποποιούσε τον στρατιωτικό οργανισμό, αφαιρώντας από τον διάδοχο μεγάλο μέρος των δικαιοδοσιών που είχε.⁵⁷¹ Τα νομοσχέδια αυτά θα πυροδοτήσουν αντιδράσεις, προερχόμενες και από υπουργούς προσκείμενων στα Ανάκτορα αλλά και από τον ίδιο το χώρο του στέμματος.⁵⁷² Σύμφωνα με την Χουρμούζη ο Δηλιγιάννης δέχθηκε πιέσεις από τον ίδιο το βασιλιά σε επανειλημμένες συναντήσεις τους, απαιτώντας από τον πρωθυπουργό την απόσυρση των νομοσχεδίων.⁵⁷³

Τελικά ο Δηλιγιάννης θα προτιμήσει να θυσιάσει όπως γράφουν η Μαρωνίτη και ο Βερέμης τον υπουργό Στρατιωτικών του για να μην συγκρουστεί με το βασιλιά⁵⁷⁴ και με τους συντηρητικότερους φιλομοναρχικούς βουλευτές του.⁵⁷⁵ Η “θυσιά” αυτή θα οδηγήσει στην παραίτηση του Λιμπρίτη από το υπουργείο Στρατιωτικών στις 18

⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 171· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 435.

⁵⁶⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 739.

⁵⁶⁷ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 411· Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 475.

⁵⁶⁸ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 475· Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», «Το στρατιωτικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ.ΙΔ, σ. 170.

⁵⁶⁹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 430.

⁵⁷⁰ Ε. Χουρμούζη, «Το στρατιωτικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 170.

⁵⁷¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 431.

⁵⁷² Στο ίδιο, σ. 431· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 739.

⁵⁷³ Ε. Χουρμούζη, «Το στρατιωτικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 170.

⁵⁷⁴ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σ. 475.

⁵⁷⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα”*, ό.π., σ. 432.

Μαρτίου 1903, το οποίο ανέλαβε ο ίδιος ο Δηλιγιάννης. Η παραίτηση Λιμπρίτη θα έχει σαν άμεση συνέπεια την μεταπήδηση 17 βουλευτών του δηλιγιαννικού κόμματος στην αντιπολίτευση,⁵⁷⁶ κίνηση την οποία ο Hering χαρακτηρίζει ως «σχιζοφρενική», εφόσον προσχώρησαν στο Θεοτοκικό κόμμα που είχε ψηφίσει το θεσμό της Γενικής Διοίκησης, του οποίου θεσμού ζητούσαν την κατάργηση οι δηλιγιαννικοί βουλευτές και γι' αυτό είχαν αποχωρήσει από το κυβερνών κόμμα.⁵⁷⁷ Ο Δηλιγιάννης αναιώνοντας λοιπόν τις υποσχέσεις του περί κατάργησης του στρατιωτικού θεσμού στην προεκλογική του εκστρατεία, αν όντως υποσχέθηκε στον βασιλιά τη διατήρηση της Γενικής Διοίκησης,⁵⁷⁸ κατάφερε με αυτόν τον τρόπο να πέσει θύμα αυτών των υποσχέσεων, είτε γιατί είχε κουραστεί να βρίσκεται σε συνεχόμενη διαμάχη με τον βασιλιά, είτε γιατί επιθυμούσε να βρεθεί επιτέλους ξανά στην εξουσία, είτε και για τους δύο λόγους. Το σίγουρο είναι ότι ο βασιλιάς είχε καταφέρει για άλλη μία φορά να ταράξει την κοινοβουλευτική σταθερότητα στη διάρκεια δηλιγιαννικής κυβέρνησης.

4.13 Οι εκβιαστές βουλευτές και η φθορά του πολιτικού ήθους

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη είχε να αντιμετωπίσει τον ρυθμιστικό παράγοντα στον οποίο στηρίζονταν οι κυβερνήσεις από το 1897 και δεν ήταν άλλος από το ζαϊμικό κόμμα. Η παραίτηση Λιμπρίτη σύμφωνα με τον Ασπρέα και την Χουρμούζη προκάλεσε ηθική μείωση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη⁵⁷⁹ αλλά η μεγαλύτερη φθορά της προερχόταν από τους εκβιασμούς που δεχόταν από τους ίδιους τους βουλευτές που της έδωσαν την αρχική της πλειοψηφία. Σύμφωνα με την Χουρμούζη, το ζαϊμικό κόμμα είχε προξενήσει φθορά στα πολιτικά ήθη αφού λειτουργώντας σαν ρυθμιστικός παράγοντας για την επίτευξη πλειοψηφιών, αναβάθμιζε τον ρόλο των βουλευτών, οι οποίοι απειλούσαν με μετακίνηση της στήριξής τους και κατακρήμνιση της κυβερνητικής πλειοψηφίας κάθε φορά που δεν γίνονταν δεκτά τα αιτήματά τους.⁵⁸⁰ Ο Μαρκεζίνης γράφει πως τη συγκεκριμένη περίοδο τα πολιτικά ήθη είχαν φτάσει στο κατώτατο επίπεδο.⁵⁸¹

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη βρισκόταν σε συνεχή πίεση για παραχωρήσεις παράνομων απαιτήσεων από μεγάλο αριθμό βουλευτών, τους οποίους ο Ασπρέας αποκαλεί εκβιαστικές ομάδες που απειλούσαν με κοινοβουλευτική εξασθένιση την κυβέρνηση. Τελικά μία ομάδα 7 βουλευτών, με αρχηγό έναν Πελοποννήσιο βουλευτή, αφού απέστειλε τελεσίγραφο με τις απαιτήσεις της στον Δηλιγιάννη και αυτός το απέρριψε, θα αποφασίσει να ανατρέψει την κυβέρνηση. Σε συνεννόηση και με άλλους δυσαρεστημένους βουλευτές θα θέσουν ζήτημα εμπιστοσύνης με πρόφαση την διαφωνία τους για την εξωτερική της πολιτική αλλά και την αθέτηση των προεκλογικών της υποσχέσεων.⁵⁸² Σύμφωνα με τον Ασπρέα, ποτέ μέχρι εκείνη την

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 432. Ε. Χουρμούζη, «Το στρατιωτικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 170.

⁵⁷⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 739

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 739

⁵⁷⁹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 33. Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁸⁰ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁸¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 379.

⁵⁸² Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 33.

εποχή δεν είχε συμβεί τέτοια πράξη έλλειψης πολιτικής ηθικής στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας και ποτέ στη διάρκεια της συνταγματικής βασιλείας του Γεωργίου Α΄ δεν είχε συσταθεί τέτοια «θρασύτατη συμμορία βουλευτών» να εκβιάζει τόσο ψυχρά Πρωθυπουργό.⁵⁸³ Ο Γιάνης Κορδάτος γράφει πως οι βουλευτές είχαν δώσει πολλές υποσχέσεις στους ψηφοφόρους τους, οι οποίοι τους πίεζαν έντονα να πραγματοποιήσουν τα ρουσφέτια που ζητούσαν. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορούσε να γίνει εξαιτίας του ελλείμματος του προϋπολογισμού, φέρνοντας τον Δηλιγιάννη αντιμέτωπο με τους βουλευτές και τους ψηφοφόρους του.⁵⁸⁴ Τελικά στις 12 Ιουνίου 1903 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη καταψηφίστηκε με 95 ψήφους υπέρ και 114 κατά και ο Δηλιγιάννης παραιτήθηκε την επόμενη μέρα.⁵⁸⁵

4.14 Οι κυβερνήσεις Θεοτόκη και Ράλλη και η δυναμική των διαδηλώσεων

Στις 16 Ιουνίου 1903 θα σχηματίσει κυβέρνηση ο Θεοτόκης μετά από εντολή που του δόθηκε από τον βασιλιά, η οποία κυβέρνηση θα στηριχθεί εκτός από το θεοτοκικό κόμμα, από το ζαϊμικό αλλά και τους αποστάτες που προαναφέρθηκαν του δηλιγιαννικού κόμματος.⁵⁸⁶ Η κυβέρνηση αυτή δεν θα κρατήσει για πολλές μέρες εξαιτίας των ταραχών που προέκυψαν λόγω του σταφιδικού ζητήματος στην Πελοπόννησο.⁵⁸⁷ Η μονοπωλιακή σύμβαση για τη σταφίδα που είχαν προτείνει Άγγλοι κεφαλαιούχοι στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη, θα ματαιωθεί τελικά γιατί ερχόταν σε αντίθεση με την εμπορική σύμβαση που είχε η Ελλάδα με την Αγγλία και θα προξενήσει μέχρι ένοπλες εξεγέρσεις σε χωριά της Ηλείας.⁵⁸⁸ Στις 25 Ιουνίου 1903 ο Θεοτόκης θα προτιμήσει να παραιτηθεί για να αποφύγει τη βίαιη καταστολή των διαδηλώσεων με πιθανά θύματα, όπως είχε συμβεί το Νοέμβριο του 1901 με τα Ευαγγελικά και κατηγορήθηκε η κυβέρνησή του ως κυβέρνηση δολοφόνων.⁵⁸⁹ Στις 28 Ιουνίου 1903 ο βασιλιάς θα δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ράλλη, συνεχίζοντας σύμφωνα με τη Μαρωνίτη την πρακτική του να προσπαθεί να διαιρέσει και να διασπάσει το δηλιγιαννικό κόμμα, αγνοώντας για άλλη μία φορά τον αρχηγό του Δηλιγιάννη.⁵⁹⁰

Η κυβέρνηση Ράλλη θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης στις 30 Ιουνίου 1903 και θα τη στηρίξει το δηλιγιαννικό κόμμα αλλά με τον όρο ότι θα προκηρύξει άμεσα εκλογές.⁵⁹¹ Ωστόσο ο Ράλλης ανέβαλλε συνεχώς τη σύγκληση της Βουλής στην

⁵⁸³ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 33.

⁵⁸⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., τ.5, σ.35.

⁵⁸⁵ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 434.

⁵⁸⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 434· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 33.

⁵⁸⁷ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁸⁸ Ε. Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 171· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 435.

⁵⁸⁹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 436.

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 436.

⁵⁹¹ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 437· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 738· *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 502-503.

προσπάθειά του να διασπάσει το δηλιγιαννικό κόμμα.⁵⁹² Η κυβέρνηση Ράλλη θα παραιτηθεί τελικά στις 6 Δεκεμβρίου 1903⁵⁹³ εξαιτίας των αιματηρών ταραχών που εκδηλώθηκαν στην Αθήνα με αφορμή τη μετάφραση της Ορέστειας του Αισχύλου στη δημοτική και το ανέβασμα της παράστασης από το Βασιλικό Θέατρο. Οι συμπλοκές είχαν σαν αποτέλεσμα το θάνατο τριών διαδηλωτών από τις αστυνομικές δυνάμεις, δημιουργώντας για άλλη μία φορά οξυτάτο κλίμα στην πρωτεύουσα και οδηγώντας τον Ράλλη στην παραίτηση.⁵⁹⁴

Το 1895 ο Τρικούπης είχε παραιτηθεί με αφορμή μία διαδήλωση στην οποία παρευρέθηκε και ο διάδοχος, το 1897 το άναρχο τοπίο στην Αθήνα είχε σαν αποτέλεσμα την αντικατάσταση του Δηλιγιάννη. Στη συνέχεια τα επεισόδια των Ευαγγελικών το 1901 οδήγησαν στην παραίτηση Θεοτόκη. Τα Σανιδικά το 1902 ώθησαν στην εξουσία τον Δηλιγιάννη και το 1903 από τη μία οι ταραχές στην Πελοπόννησο οδήγησαν την κυβέρνηση Θεοτόκη να παραιτηθεί και από την άλλη τα Ορεστειακά συνέβαλαν στην παραίτηση της κυβέρνησης Ράλλη. Στα τέλη του 1902, πριν προηγηθούν οι δύο τελευταίες παραιτήσεις που αναφέρθηκαν, ο Βρετανός εκπρόσωπος της επιτροπής Διεθνούς Ελέγχου Corbett, σε έκθεσή του προς τον Υπουργό Εξωτερικών Lansdowne θα αναφέρει αυτά τα περιστατικά, βγάζοντας το συμπέρασμα πως όλες οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας στην Ελλάδα υπήρξαν πετυχημένες στο στόχο τους.⁵⁹⁵ Το σίγουρο είναι πως δεν μπορεί να αγνοηθεί η δυναμική αυτών των διαδηλώσεων και η συνεχόμενη κυβερνητική αλλαγή που έφεραν από το 1895 ως το 1903, κάτι που μάλλον δεν επαναλήφθηκε ποτέ ξανά στην ελληνική πολιτική ιστορία.

Την ίδια μέρα που παραιτήθηκε η κυβέρνηση Ράλλη, 6 Δεκεμβρίου 1903, ο βασιλιάς θα διορίσει πρωθυπουργό τον Θεοτόκη. Η κυβέρνησή του θα στηριχθεί από το ζαϊμικό κόμμα, το οποίο θα αποσύρει την εμπιστοσύνη του στην κυβέρνηση Θεοτόκη ένα χρόνο αργότερα, όταν στις 8 Δεκεμβρίου 1904 η κυβέρνηση έφερε προς ψήφιση στη Βουλή μεταξύ άλλων το οικονομικό της πρόγραμμα για να καταφέρει τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού, δεχόμενη τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης αλλά και του Ζαΐμη που ως τότε την στήριζε.⁵⁹⁶ Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1904 η κυβέρνηση Θεοτόκη θα ανατραπεί με 114 ψήφους κατά και 102 υπέρ όταν το ζαϊμικό κόμμα διέθετε 19 ψήφους.⁵⁹⁷ Ο Ζαΐμης σε εκείνη τη συνεδρίαση θα κατακρίνει τη συνεχιζόμενη στράτευση εξαιτίας του Μακεδονικού ζητήματος, το οποίο αποκάλεσε ως ανύπαρκτη απειλή για τον ελληνισμό. Ο Νικόλαος Οικονόμου θα γράψει ότι δεν είναι σίγουρος αν ο Ζαΐμης όντως υποτιμούσε το Μακεδονικό Ζήτημα ή το έκανε για λόγους αντιπολιτευτικούς⁵⁹⁸ και ο Καρολίδης θα γράψει ότι τα επιχειρήματα του Ζαΐμη

⁵⁹² Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 178· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, *ό.π.*, τ.3, σ. 34· Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, τ.2 σ. 379· Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, *ό.π.*, σ. 571.

⁵⁹³ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 178.

⁵⁹⁴ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, *ό.π.*, σ. 440.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 433.

⁵⁹⁶ Ε. Χουρμούζη, «Κυβέρνηση Ζαΐμη. Τα Σανιδικά», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 178-179.

⁵⁹⁷ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, *ό.π.*, τ.3, σ. 35-36.

⁵⁹⁸ Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 179.

ήταν αστήριχτα και τον καταδίκασαν αμετάκλητα στη συνείδηση του πολιτικού κόσμου.⁵⁹⁹

4.15 Η τελευταία κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη

Μετά την παραίτηση του Θεοτόκη ο Δηλιγιάννης σχημάτισε για 5^η και τελευταία φορά κυβέρνηση στις 17 Δεκεμβρίου 1904.⁶⁰⁰ Ήταν όμως σαφές ότι η κυβέρνηση αυτή δεν θα μπορούσε να μακροημερεύσει με το συγκεκριμένο σώμα, εξαιτίας της άρνησης του ζαϊμικού κόμματος να την στηρίξει.⁶⁰¹ Για πρώτη και τελευταία φορά λοιπόν ο βασιλιάς θα δώσει στον Δηλιγιάννη εκτός από την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και το διάταγμα με το οποίο μπορούσε να διαλύσει τη Βουλή και να προχωρήσει σε εκλογές.⁶⁰² Στις 22 Δεκεμβρίου 1904 λοιπόν θα διαλυθεί η Βουλή και θα προκηρυχθούν εκλογές για τις 20 Φεβρουαρίου 1905.⁶⁰³ Το δηλιγιαννικό και το θεοτοκικό κόμμα επιθυμούσαν την ομαλοποίηση της διακυβέρνησης της χώρας, κάτι που θα γινόταν με την επαναφορά του δικομματισμού. Θα κινηθούν λοιπόν σε αυτόν τον προεκλογικό αγώνα με κοινό στόχο τη διάλυση του ζαϊμικού κόμματος όπου κάθε φορά με την άρση της εμπιστοσύνης του στην εκάστοτε κυβέρνηση, κατέρρεαν οι πλειοψηφίες στη Βουλή και δημιουργούσε κυβερνητική αρρυθμία.⁶⁰⁴

Σύμφωνα με τον Νικόλαο Οικονόμου ο προεκλογικός αγώνας υπήρξε υποτονικός και οι εκλογές διεξήχθησαν με υποδειγματική τάξη και χωρίς κυβερνητικές επεμβάσεις.⁶⁰⁵ Τα αποτελέσματα των εκλογών θα φανερώσουν τη συντριβή του ζαϊμικού κόμματος, τη μείωση της δύναμης του θεοτοκικού και την ξεκάθαρη επικράτηση του δηλιγιαννικού κόμματος, το οποίο κατάφερε να συγκεντρώσει σχεδόν 140 έδρες σε σύνολο 235.⁶⁰⁶ Στις 14 Μαρτίου 1905 θα συνεδριάσει για πρώτη φορά η νέα Βουλή και ο βασιλιάς θα εκφωνήσει το Λόγο του Θρόνου, τον οποίο ο Νικόλαος Οικονόμου ονομάζει Πολιτική Διαθήκη του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και λόγω της εξαιρετικής του σημασίας γίνεται εκτενής ανάπτυξη του στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.⁶⁰⁷ Στη συνεδρίαση της 7^{ης} Απριλίου 1905 θα γίνει η ψηφοφορία για την επιλογή προέδρου της Βουλής, στην οποία θα επικρατήσει ο δηλιγιαννικός υποψήφιος Α. Ρώμας με 141 ψήφους από τους 212 βουλευτές που ψήφισαν, κάνοντας για άλλη μια φορά ξεκάθαρη τη δυναμική αυτής της δηλιγιαννικής κυβέρνησης.⁶⁰⁸

⁵⁹⁹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 84.

⁶⁰⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 36· Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 381.

⁶⁰¹ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 580· Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 36· Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., τ.5, σ. 36-37.

⁶⁰² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 444· Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», «Η πολιτική διαθήκη του Θ. Δηλιγιάννη (14 Μαρτίου 1905)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 180.

⁶⁰³ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 36· Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 179.

⁶⁰⁴ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 36-37· Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 580· Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 381.

⁶⁰⁵ Ν. Οικονόμου, «Η πολιτική διαθήκη του Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 180.

⁶⁰⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 446.

⁶⁰⁷ Ν. Οικονόμου, «Η πολιτική διαθήκη του Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 180-182.

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 182· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 446.

Σε σχέση τώρα με τα ζητήματα με τα οποία ασχολήθηκε η κυβέρνηση αυτή, ο Καρολίδης γράφει πως δεν ήταν σπουδαία ζητήματα και ότι ο Δηλιγιάννης κυβέρνησε με πολλή χαλαρότητα.⁶⁰⁹ Αν ο συγγραφέας εννοεί πως δεν τον απασχολούσαν προβλήματα όπως μία επιστράτευση, η διαχείριση μιας πτώχευσης ή ένας πόλεμος, τότε ναι δεν ήταν αντιμετώπος με σπουδαία ζητήματα αλλά όπως θα δούμε μόνο χαλαρή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί η κατάσταση στη διάρκεια και αυτής της κυβέρνησης του. Τα εξωτερικά ζητήματα που την απασχόλησαν ήταν η αναζωπύρωση του Κρητικού ζητήματος και συγκεκριμένα η Επανάσταση στο Θέρισο⁶¹⁰ αλλά και οι ελληνορουμανικές σχέσεις εξαιτίας των προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί στα κουτσοβλάχικα σχολεία στη Μακεδονία και την Ήπειρο. Την κυβέρνηση απασχόλησε επίσης το σταφιδικό ζήτημα και τα χρέη των σταφιδοπαραγωγών στη Σταφιδική Τράπεζα, με τον υπουργό Οικονομικών Ν. Γουναράκη να υπόσχεται ότι θα κάνει συστάσεις στην Τράπεζα να σταματήσει τις πιέσεις προς τους οφειλέτες, οι οποίοι αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν κυρίως προς τις Η.Π.Α και πως θα λάβει μέτρα για να λυθεί το πρόβλημα αυτό.⁶¹¹

Στις λίγες κοινοβουλευτικές συζητήσεις που πρόλαβαν να γίνουν στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης, η νομοθετική διαδικασία στράφηκε κυρίως σε ζητήματα οικονομικού τομέα, με στόχο την εξοικονόμηση πόρων, όπως είχε ήδη προαναγγελθεί στο Λόγο του Θρόνου.⁶¹² Το νομοσχέδιο που θα φέρει τις μεγαλύτερες αντιδράσεις αφορούσε την κατάργηση 85 Ειρηνοδικείων και 8 Πρωτοδικείων. Θα ξεσπάσουν έντονες διαμαρτυρίες, με αποκορύφωμα τα επεισόδια στην Κόρινθο όπου το Πρωτοδικείο της πόλης ήταν μέσα σε αυτά που θα καταργούνταν. Στην περιοχή σημειώθηκαν πυροβολισμοί και απειλές των διαμαρτυρομένων ότι θα ανατινάξουν τη γέφυρα του Ισθμού με δυναμίτη.⁶¹³ Αποτέλεσμα αυτών των ταραχών ήταν οι δηλιγιαννικοί βουλευτές να κωλυσιεργούν και να μην προσέρχονται στις συνεδριάσεις, με σκοπό τους την κατάργηση του νομοσχεδίου.

Ο Δηλιγιάννης θα συγκαλέσει σύσκεψη στην οποία αποφασίστηκε πως την κατάργηση των Ειρηνοδικείων και των Πρωτοδικείων θα την αναλάμβανε το Υπουργικό Συμβούλιο και όχι επιτροπή του Αρείου Πάγου επειδή η επιτροπή αυτή δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζει τις συνθήκες που επικρατούν στις συγκεκριμένες περιφέρειες, κάτι που θα μπορούσε να δημιουργήσει δυσαρέσκεις στα πολλαπλά επαρχιακά συμφέροντα. Ο Hering γράφει πως με αυτή την κίνηση ο Δηλιγιάννης δεν κινήθηκε με κριτήριο τις διοικητικές ανάγκες αλλά πολιτικούς υπολογισμούς.⁶¹⁴ Ο Δηλιγιάννης πρότεινε επίσης τη δημιουργία περιοδευόντων Πλημμελειοδικείων με ευρύτερες δικαιοδοσίες, όπως αυτές των Ειρηνοδικείων, έτσι ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες των περιοχών που θα καταργούνταν τα δικαστήριά τους. Επίσης ενημέρωσε τους βουλευτές του ότι αν εξακολουθούσε η ίδια κατάσταση στην επαρχία μέχρι να ψηφιστεί το νομοσχέδιο αυτό, θα υπέβαλε την παραίτησή του γιατί παρότι καταλάβαινε

⁶⁰⁹ Π. Καρολίδης, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., τ.10, σ. 84.

⁶¹⁰ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 446-447· Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», «Το έργο της κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη και η δολοφονία του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-2000, τ. ΙΔ, σ. 182.

⁶¹¹ Ν. Οικονόμου, «Το έργο της κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη και η δολοφονία του», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 182.

⁶¹² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και "Εθνικό ζήτημα"*, ό.π., σ. 446.

⁶¹³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 740· *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 525-527.

⁶¹⁴ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 740· *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 532-534.

πως τα μέτρα αυτά έθιγαν τις συγκεκριμένες επαρχίες, οι οικονομικές συνθήκες επέβαλαν τις συγκεκριμένες θυσίες.⁶¹⁵

Τον Μάιο του 1905 το νομοσχέδιο για περικοπές στις ταχυδρομικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες θα προκαλέσει γενική απεργία των υπαλλήλων των ταχυδρομείων, των τηλεγραφείων και του τηλεφωνείου του κράτους, η οποία θα ξεκινήσει στις 26 Μαΐου. Η αρχική άρνηση του Δηλιγιάννη να αποδεχθεί τα αιτήματα των απεργών, θα καμφθεί εξαιτίας των αμέτρητων προβλημάτων που δημιουργούσε η συνεχιζόμενη απεργία, την οποία χαρακτήριζε η «ζηλευτή σύμπνοια» των διοργανωτών της. Την ημέρα όμως που είχε αποφασιστεί να ανακοινωθεί στη Βουλή η απόσυρση του νομοσχεδίου και η λήξη της απεργίας, συνέβη το μοιραίο. Ήταν 31 Μαΐου 1905.⁶¹⁶

4.16 Η δολοφονία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη

Τον Φεβρουάριο του 1905 ο λοχαγός πεζικού Αναστάσιος Παπούλας θα διοριστεί διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών. Ο Παπούλας θα ζητήσει και θα λάβει την έγκριση του Δηλιγιάννη να κλείσει τις χαρτοπαικτικές λέσχες της πρωτεύουσας για να απαλλαγθεί η πόλη από τον διαρκή κίνδυνο να χάνουν οι πολίτες τα χρήματά τους. Το μόνο που του ζήτησε ο Δηλιγιάννης για να στηρίξει την πρότασή του ήταν να μην ενεργήσει μεροληπτικά και ο Παπούλας θα τον διαβεβαιώσει ότι θα εργαστεί μόνο προς όφελος της πόλης. Ο διευθυντής της Αστυνομίας λοιπόν θα καλέσει τους ιδιοκτήτες των χαρτοπαικτικών λεσχών και αφού θα τους ενημερώσει για την απόφαση αυτή, οι λέσχες θα κλείσουν. Το κλείσιμο όμως των λεσχών είχε σαν αποτέλεσμα να μείνουν χωρίς εργασία πολλά άτομα που ζούσαν μέσω της χαρτοπαιξίας. Ένα από αυτά τα πρόσωπα ήταν ο Αντώνης Κωσταγερακάρης. Ο Δηλιγιάννης παρότι έλαβε ανώνυμες απειλητικές επιστολές για την απόφαση να κλείσουν οι λέσχες, δεν τις θεώρησε άξιες προσοχής.⁶¹⁷

Στις 31 Μαΐου 1905 και ώρα 17.15 μ.μ. καταφθάνει στη Βουλή ο πρωθυπουργός με την άμαξά του. Καθώς λοιπόν αρχίζει να ανεβαίνει τα σκαλιά της Βουλής, τον πλησιάζει ο ρακένδυτος Κωσταγερακάρης, ο οποίος υποκρίθηκε ότι θα του παρέδιδε κάποιο έγγραφο το οποίο κρατούσε στο χέρι. Όταν όμως ο Δηλιγιάννης σταμάτησε χαμογελαστός για να το παραλάβει και να τον ακούσει, αυτός αστραπιαία τον μαχαίρωσε. Ο πρωθυπουργός εξέπνευσε λίγο αργότερα στο σταθμό Πρώτων Βοηθειών της Βουλής και ο δολοφόνος του συνελήφθη, και αφού καταδικάστηκε σε θάνατο κατατομήθηκε στο Παλαμήδι του Ναυπλίου.⁶¹⁸ Με αυτόν τον τόσο βίαιο και αναπάντεχο τρόπο τελείωσε η 5^η και τελευταία κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.

⁶¹⁵ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 534-535.

⁶¹⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 741. *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 534-535.

⁶¹⁷ *Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 535-538.

⁶¹⁸ Στο ίδιο, σ. 568. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.3, σ. 37. Ν. Οικονόμου, «Το έργο της κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 183.

Κεφάλαιο πέμπτο: Η κριτική για το πολιτικό έργο του Δηλιγιάννη

Το κεφάλαιο αυτό περιέχει τις κρίσεις ιστορικών και συγγραφέων για το σύνολο του πολιτικού έργου του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Η παράθεση αυτής της κριτικής έχει ως στόχο μέσω της διευρυμένης πολιτικής ανασκόπησης της πορείας του να παρουσιάσει τα δικά τους συμπεράσματα. Η διαφορετικής κλίμακας ανάλυση του κάθε συγγραφέα και η επιλογή αυτών που καταγράφουν αλλά και αυτών που δεν καταγράφουν, αποτελεί επίσης μέρος της κριτικής τους, όπως και η βαρύτητα που δίνουν στα σημεία που επέλεξαν. Έχει ενδιαφέρον επίσης να δούμε τα κοινά συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν. Τα κείμενα συνομιλούν μεταξύ τους αλλά παρατίθενται ανεξάρτητα, με στόχο να είναι πιο ξεκάθαρη η θέση τους, σε αντίθεση με τον τρόπο γραφής των προηγούμενων κεφαλαίων. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο τα λίγα επιλεκτικά σχόλια για τα κείμενα αυτά βρίσκονται στο κεφάλαιο αυτό στις υποσημειώσεις και όλο το υπόλοιπο κείμενο αποτελείται αποκλειστικά από προσεγγίσεις και απόψεις των ίδιων των συγγραφέων για τον Δηλιγιάννη. Πριν από την κάθε ελαφρώς επεξεργασμένη κριτική των συγγραφέων παρατίθεται και ένα μικρό κείμενο των θεματικών με τις οποίες καταπιάνονται.

5.1 Νικόλαος Οικονόμου⁶¹⁹

Ο συγγραφέας παρουσιάζει το Λόγο του Θρόνου από την τελευταία κυβέρνηση Δηλιγιάννη και μέσω αυτού προβαίνει σε ορισμένα συμπεράσματα για τη συνολική πορεία του πολιτικού αυτού. Δίνεται έμφαση στη σταθερότητα του προγράμματός του, στην αδικία που βαραίνει το όνομά του, στη συνέπεια που είχε στην ιδεολογία του και στην προσαρμογή του με τις αλλαγές που έφερνε ο 20^{ος} αιώνας. Στη συνέχεια ο συγγραφέας καταρρίπτει την κύρια κατηγορία που τον βαραίνει περί δημαγωγίας και παρουσιάζει τους λόγους για τους οποίους δεν κατάφερε να εφαρμόσει το πρόγραμμά του. Τέλος παρουσιάζει το πολιτικό πιστεύω του Δηλιγιάννη μέσα από τη σημασία που έδινε ο πολιτικός στη λαϊκή κυριαρχία.

Ο Λόγος του Θρόνου της τελευταίας κυβέρνησης Δηλιγιάννη, η ανάγνωση του οποίου έλαβε χώρα στις 14 Μαρτίου 1905, αποτελεί την πολιτική διαθήκη του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Στον Λόγο αυτό καταγράφεται α) η ανάγκη για περικοπές δαπανών από τον προϋπολογισμό του κράτους, β) ότι οι φόροι θα πρέπει να διατίθενται μόνο για τις πολιτειακές και εθνικές ανάγκες και γ) ότι κύριο μέλημα της κυβέρνησης είναι η πλουτοπαραγωγική παραγωγή της χώρας και η ενίσχυση της εθνικής εργασίας. Μέσω αυτών θα είναι δυνατή η πρόοδος της εγχώριας παραγωγής και η αύξηση των δημοσίων εσόδων χωρίς πρόσθετα φορολογικά βάρη. Η πρώτη εντύπωση από την ανάγνωση αυτών των αποσπασμάτων είναι ότι πρόκειται για μία γεμάτη γλαφυρότητα και αοριστολογία δημαγωγία. Αυτή την εντύπωση είχαν και οι περισσότεροι σύγχρονοι

⁶¹⁹ Νικόλαος Οικονόμου, «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελ. Βενιζέλο», στο Θάνος Βερέμης – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιστότης, 1980, σ.477-483· Ν. Οικονόμου, «Η πολιτική διαθήκη του Θ. Δηλιγιάννη», *ό.π.*, τ. ΙΔ, σ. 180-182.

του Δηλιγιάννη πολιτικοί αντίπαλοι, στους οποίους ανήκε και η πλειοψηφία των ιστοριογράφων της περιόδου αυτής, εντύπωση που μάλιστα κληροδότησαν και στους νεώτερους ιστοριογράφους. Έγινε καλύτερη μεταχείριση από την ιστοριογραφία στον Τρικούπη και τον Θεοτόκη όταν έπαψε να χαρακτηρίζεται όλη η πριν το 1909 περίοδος ως φαυλοκρατική και κομματαρχική. Παρουσιάστηκαν αυτά τα δύο πρόσωπα ως θύματα της δηλιγιαννικής δημαγωγίας και των εξωτερικών περιπετειών που προκάλεσε. Η μονομερής αυτή αποκατάσταση οφείλεται στη μεταγενέστερη κατανομή των πολιτικών δυνάμεων της χώρας, η οποία μόνο τυχαία δεν ήταν. Κάνοντας σύγκριση των τελευταίων Βουλών της περιόδου 1899-1910 με αυτές των ετών 1912-1936 διαπιστώνουμε ότι το θεοτοκικό κόμμα αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη του αντιβενιζελισμού και οι δηλιγιαννικοί βουλευτές κατά πλειοψηφία, μαζί με ένα μεγάλο αριθμό νέων πολιτικών είχαν πολιτευτεί στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Οι θεοτοκικοί ήθελαν να αποδείξουν ότι ήταν οι φυσικοί και πνευματικοί κληρονόμοι μιας ανορθωτικής προσπάθειας πριν από αυτήν του Ελευθέριου Βενιζέλου και οι δηλιγιαννικοί επιζητούσαν να ξεχαστεί το παλαιοκομματικό τους παρελθόν. Αν ο Τρικούπης και ο Θεοτόκης αδικήθηκαν από τις ιστορικές συγκυρίες όσο ζούσαν και κυβερνούσαν, ο Δηλιγιάννης αδικήθηκε εξίσου από τις ιστορικές συγκυρίες αλλά όχι μόνο κατά την περίοδο που έζησε και κυβέρνησε αλλά και για πολλά χρόνια μετά το θάνατό του.⁶²⁰

Μέσω του βασιλικού λόγου της 14^{ης} Μαρτίου 1905 γίνεται εφικτή μία επανεκτίμηση του φαινομένου Δηλιγιάννη με τη βοήθεια της χρονικής απόστασης από τα πολιτικά πάθη της εποχής, μία απόσταση που μπορεί να προσφέρει την απαραίτητη αντικειμενικότητα. Στον βασιλικό λόγο γίνεται παρουσίαση της πολιτικής σκέψης του Δηλιγιάννη για την εσωτερική πολιτική και απουσιάζει το στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής δηλαδή ο μεγαλοϊδεατισμός με στόχο την απόσπαση οθωμανικών εδαφών με την εκμετάλλευση των διεθνών ανωμαλιών. Το στοιχείο αυτό είναι λογικό να απουσιάζει γιατί καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να συμπεριλάβει στις προγραμματικές της δηλώσεις την επιθυμία της να αποσπάσει εδάφη των συνοριακών γειτόνων της.

Το δημοσιονομικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη στον βασιλικό λόγο χωρίζεται σε δύο βασικές ιδέες. Η πρώτη επαναλαμβάνεται σε όλα τα προεκλογικά και μετεκλογικά του προγράμματα της περιόδου 1885-1905 και αφορά την οικονομία στις δημόσιες δαπάνες, η οποία θα έχει σαν αποτέλεσμα την ελάττωση της φορολογίας και την σταδιακή φυσική αύξηση της εγχώριας παραγωγής από όλον τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Η δεύτερη κατευθυντήρια ιδέα του προγράμματός του αφορά την έννοια της εθνικής εργασίας, η οποία θα έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει καλύτερα τις δυνατότητές της όταν το κράτος προβεί σε πολιτική λιτότητας τόσο στις κρατικές δαπάνες όσο και στη φορολογία. Αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία κοινωνία απαλλαγμένη από ταξικές διακρίσεις, η οποία θα βρίσκεται σε στενή συνεργασία με το κράτος. Πρόκειται για μία νέα ιδέα την οποία δανείστηκε από τον καθέδρα σοσιαλισμό αλλά και από τη θεωρία περί «κοινωνικής αλληλεγγύης» του L. Duguit, στην προσπάθεια να προσαρμοστεί ο ελληνικός λαϊκιστικός συντηρητισμός με την ιδέα του «κράτους-πρόνοια», η οποία ιδέα είναι αντίθετη με τις θεωρίες του κλασικού φιλελευθερισμού για το ποιος είναι ο σκοπός ύπαρξης του κράτους. Με αυτόν τον τρόπο ο δηλιγιαννισμός φαίνεται να μπαίνει στον 20^ο αιώνα πιο γρήγορα

⁶²⁰ Αδικείται ίσως μέχρι και σήμερα.

από τους αντιπάλους του, παραμένοντας συνεπής στην ιδεολογία του και στις παραδοσιακές καταβολές του, οι οποίες είχαν ως αφετηρία τον Καποδίστρια, έπειτα τον Κουμουνδούρο και τελικό κληρονόμο τον Δηλιγιάννη.

Η κύρια κατηγορία που προσάπτεται στον Δηλιγιάννη είναι η δημαγωγία. Αναμφισβήτητα ο Δηλιγιάννης είχε μία τάση προς την «λεξιμαγεία» και χαρακτηριζόταν από την έλλειψη μεγαλόπνοων συγκεκριμένων σχεδίων αλλά το ότι παρουσίαζε τις ίδιες πολιτικές και δημοσιονομικές απόψεις επί 20 συνεχόμενα έτη, έρχεται σε αντίθεση με το κυριότερο χαρακτηριστικό ενός δημαγωγού το οποίο είναι η έλλειψη αρχών και η κολακεία απέναντι στις πρόσκαιρες απαιτήσεις του λαού. Ο Δηλιγιάννης δεν δημαγωγούσε αλλά αντίθετα αντιπροσώπευε τα αιτήματα που διεκδικούσε παραδοσιακά η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Ήταν προσαρμοσμένος με απόλυτο τρόπο στις ανάγκες της αγροτικής κοινωνίας, η οποία βρισκόταν εκτός του κυκλώματος της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Οι θέσεις του Δηλιγιάννη ικανοποιούσαν και δύο νέες τάξεις που δημιουργήθηκαν από την προσπάθεια του Τρικούπη για εκσυγχρονισμό: τους εργάτες και τους κολίγους της Θεσσαλίας. Η συμμαχία των μικροϊδιοκτητών με τους εργάτες και τους θεσσαλούς ακτήμονες θα λήξει με το τέλος του δηλιγιαννικού κόμματος, αφήνοντας “άστεγες” τις δύο νέες αυτές κοινωνικές τάξεις, οι οποίες θα κατευθυνθούν προς ριζοσπαστικότερες μεθόδους επίλυσης των αιτημάτων τους.

Δύο είναι οι λόγοι για τους οποίους ο Δηλιγιάννης δεν μπόρεσε να εφαρμόσει το πολιτικό του πρόγραμμα. Πρώτον γιατί επιθυμούσε τη σταδιακή ανάπτυξη μιας οικονομίας αυτάρκειας σε μία χώρα σαν την Ελλάδα, η οποία ήταν εξαρτημένη από το εξωτερικό για τη χρηματοδότησή της αλλά και για τα βιομηχανικά είδη κατανάλωσης και μάλιστα σε μία περίοδο που η ευρωπαϊκή κεφαλαιοκρατία είχε εξαπλωθεί σε τεράστιο βαθμό προς όλες τις κατευθύνσεις. Ενώ λοιπόν ο δηλιγιαννισμός είχε προσαρμοστεί απόλυτα με τις λαϊκές επιθυμίες και την ελληνική πραγματικότητα, δεν μπορούσε να αντιληφθεί πως η απομόνωση της χώρας από το διεθνές οικονομικό κύκλωμα δεν ήταν εφικτή, οπότε το δημοσιονομικό του πρόγραμμα δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί πρακτικά. Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι κυβέρνησε τη χώρα για μόλις 5 χρόνια σε διάστημα μίας εικοσαετίας. Ενώ οι εκλογικές του νίκες ήταν εντυπωσιακές, δεν κατάφερε να κρατηθεί στην εξουσία για μεγάλο διάστημα. Οι λόγοι ήταν οι εξωτερικές περιπλοκές της χώρας ως συνέπεια του μεγαλοϊδεατισμού του, οι συγκρούσεις του με το στέμμα και τέλος η δολοφονία του. Έτσι θα μείνει στην ιστορία σαν ο άνθρωπος των λόγων και όχι των πράξεων αλλά δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι ούτε οι συνθήκες του το επέτρεψαν, ούτε του δόθηκε ο απαραίτητος χρόνος για να μπορέσει να δράσει εποικοδομητικά.

Στο Λόγο του Θρόνου του 1905, η εκλογική νίκη μεταφράζεται ως σαφέστατη εκδήλωση της γνώμης του λαού υπέρ της κυβερνήσεως. Σε αυτά τα λόγια περικλείεται όλο το πολιτικό πιστεύω και οι πολιτικές πεποιθήσεις του Δηλιγιάννη, ο οποίος θεωρούσε σαν μόνη πηγή εξουσίας την λαϊκή κυριαρχία και το κοινοβούλιο σαν μέσο άσκησης της εξουσίας αυτής και όχι μία αυτόνομη βάση νομιμότητας. Με αυτό τον τρόπο ο Δηλιγιάννης βρισκόταν πολύ πιο κοντά στις συνταγματικές θεωρίες του 20^{ου} αιώνα από τους αντιπάλους του. Σε αντίθεση με τον τρικουπικό άκρατο κοινοβουλευτισμό, ο Δηλιγιάννης ήταν υπέρ της άμεσης δημοψηφισματικής δημοκρατίας και της κομματικής πειθαρχίας των κοινοβουλευτικών ομάδων. Τελικό

συμπέρασμα αποτελεί η διαπίστωση ότι ο Τρικούπης ήταν ο «εισηγητής του κοινοβουλευτισμού» και ο «υπέρμαχος του φιλελευθερισμού» στην Ελλάδα και ο Δηλιγιάννης μαζί με τον Κουμουνδούρο ήταν δίχως αμφιβολία «οι δύο μεγάλοι Έλληνες δημοκρατικοί πολιτικοί του 19^{ου} αιώνα».

5.2 Σπυρίδων Μαρκεζίνης⁶²¹

Ο συγγραφέας μέσω της σύγκρισης του Δηλιγιάννη με τον Τρικούπη καταγράφει τη σχέση των δύο πολιτικών με τον παράγοντα τύχη καθώς επίσης και τον τρόπο που εφάρμοξε ο καθένας την πολιτική του. Στον Δηλιγιάννη καταλογίζει έλλειψη προσαρμοστικότητας αλλά όχι έλλειψη προσόντων. Τέλος παρουσιάζει τα θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά του πολιτικού δίνοντας έμφαση στη σχέση που είχε με τον λαό και στο πως καθόρισε η σχέση αυτή την πορεία του.

Ο Δηλιγιάννης υπήρξε σημαντική πολιτική προσωπικότητα του 19^{ου} αιώνα και πρωταγωνιστής του πολιτικού βίου της εποχής αυτής. Ο Τρικούπης ήταν άτυχος γιατί η μοίρα τον περιόρισε να σταδιοδρομήσει στην πολύ μικρή πολιτική σκηνή της Ελλάδας και μάλιστα εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο. Ο Δηλιγιάννης ήταν άτυχος α) γιατί είχε για αντίπαλό του τον Χαρίλαο Τρικούπη και β) εξαιτίας της ταραχώδους εποχής στην οποία σταδιοδρόμησε, την οποία λόγω της φύσης του χαρακτήρα του δεν μπορούσε να την κατανοήσει και να προσαρμοστεί σε αυτήν. Με κάποιον άλλον αντίπαλο και σε πιο ήρεμες συνθήκες θα είχε καταφέρει να εξελιχθεί διαφορετικά γιατί είχε όλα τα απαραίτητα προσόντα. Κρίνοντας κανείς την πολιτική του Δηλιγιάννη μοιάζει σαν αυτή να αποτελούσε τον αντίποδα της πολιτικής του Τρικούπη. Ο Τρικούπης προκειμένου να εφαρμόσει το μεγαλόπνοο πρόγραμμά του αδιαφορούσε για την αντίδραση του κοινού αισθήματος. Ο Δηλιγιάννης αντιθέτως ενδιαφερόταν μόνο για τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης.⁶²² Ο Τρικούπης δεν δίσταζε να επιβάλει και νέους φόρους αν χρειαζόταν ενώ ο Δηλιγιάννης υποσχόταν την κατάργηση και των υφιστάμενων. Ο Τρικούπης θεμελίωνε την οργάνωση του κράτους με αντικειμενικά κριτήρια και ο Δηλιγιάννης με υποκειμενικά.

Ο Δηλιγιάννης ήταν εξαιρετικά δημοφιλής πολιτικός και η δημοτικότητά του μάλιστα υπερέβαινε αυτή του Τρικούπη αλλά αντί να οδηγεί αυτός τα λαϊκά ρεύματα, τον οδηγούσαν αυτά. Είχε καταπληκτική επαφή με τον λαό, ο οποίος εύκολα τον συγχωρούσε και ξεχνούσε τα λάθη του. Δυσκολευόταν να πει όχι είτε στους φίλους του είτε στους πολίτες και κυρίως να έρθει σε αντίθεση με το αίσθημα και τις επιθυμίες της μάζας. Έδινε την εντύπωση πως χαιρόταν περισσότερο να κατευθύνεται παρά να κατευθύνει και αποτελεί σαφή απόδειξη για αυτό η στάση που κράτησε κατά τον πόλεμο του 1897. Η ισχυρή πίεση της κοινής γνώμης τον μετέβαλε σε φιλοπόλεμο παρά την πικρή πείρα που είχε από το πάθημα του 1886 και παρά το γεγονός ότι κάθε άλλο παρά φιλοπόλεμος ήταν είτε το 1886 είτε το 1897. Ως άνθρωπος ήταν λιτός και απόλυτα έντιμος, άριστος ως κοινοβουλευτικός άντρας αλλά με αποτυχημένη

⁶²¹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.2 σ. 151,178,278,356, 360, 361.

⁶²² Ο ένας δηλαδή υπήρξε “θύμα” των οραμάτων του χωρίς ενσυναίσθηση και ο άλλος με έντονη την ανάγκη για αποδοχή.

στρατηγική. Τον χαρακτήριζαν ο μεγαλοϊδεατισμός του, η ακεραιότητά του αλλά και η προσήλωσή του στο Σύνταγμα και τους θεσμούς.

5.3 Gunnar Hering⁶²³

Ο συγγραφέας σχολιάζει ως άδικη την κριτική που έχει αποδοθεί από την ιστοριογραφία για τον Δηλιγιάννη, την οποία χαρακτηρίζει δυσανάλογη με την προσωπικότητά του αλλά και με την αποδοχή που είχε από το λαό, αποδοχή που γινόταν ορατή μέσα από τις εκλογικές του νίκες. Θεωρεί δίκαιη την κριτική του Νικόλαου Οικονόμου, η οποία έχει ήδη καταγραφεί στο κεφάλαιο αυτό. Έπειτα αναφέρεται στα θετικά χαρακτηριστικά του Δηλιγιάννη, στις ιδιοτροπίες του και στο πόσο σημαντικό είναι το μοναδικό βιβλίο που συνέγραψε. Τονίζεται η απέχθειά του προς την κερδοσκοπία και τα ξένα ήθη και η προσκόλλησή του στις παραδοσιακές αξίες. Συνεχίζει με τη σταθερότητα που χαρακτηρίζει το πρόγραμμά του και αρνείται πως το δηλιγιαννικό κόμμα στερούνταν αρχών. Θεωρεί ανάρμοστη την κριτική που γίνεται στο δηλιγιαννικό κόμμα, η οποία το παρουσιάζει μόνο να στρέφεται αρνητικά προς την τρικουπική πολιτική και έπειτα καταγράφει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της εσωτερικής και της εξωτερικής του πολιτικής. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τη σημασία που έδινε ο Δηλιγιάννης στην ελευθερία της έκφρασης μέσα στο κόμμα και στις επιπτώσεις της στη συνοχή του δηλιγιαννικού κόμματος. Τέλος παρουσιάζει τη σύνδεση που είχε το δηλιγιαννικό κόμμα με τους κοινωνικά αδύναμους αλλά και με τις γυναίκες και καταγράφει μία σύγκριση των αντιπαραθέσεων μεταξύ των οπαδών του Δηλιγιάννη και του Τρικούπη με τις αντίστοιχες συγκρούσεις των αντίπαλων παρατάξεων του 20^{ου} αιώνα.

Η ελληνική δημοσιογραφία και ιστοριογραφία αντιπαραθέτει τον Δηλιγιάννη με τον Τρικούπη – τον οποίο ο πρώτος νίκησε στις 3 από τις 5 τους εκλογικές αναμετρήσεις – παρουσιάζοντας τον Δηλιγιάννη άδικα ως ανεργάτιστο πολυλόγα, ως διαλυτικό δημαγωγικό στοιχείο και γενικά ως αρνητικό σημείο αναφοράς. Αυτή η αρνητική κριτική όμως βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την προσωπικότητα του πολιτικού αυτού και δεν εξηγεί τις μεγάλες εκλογικές του νίκες αλλά και τη μεγάλη συμπάθεια των ψηφοφόρων στο πρόσωπό του. Μία δίκαιη επισκόπηση του δηλιγιαννικού κόμματος και του Δηλιγιάννη γενικότερα παρουσιάζει ο Νικόλαος Οικονόμου.⁶²⁴

Από την αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας ο Δηλιγιάννης, τον οποίο ο θείος του Ρήγας Παλαμήδης είχε πάρει υπό την προστασία του μετά το θάνατο του πατέρα του, έκανε την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή ως αδιάφθορος άντρας με σταθερές αρχές, που εξέφραζε με θάρρος τη γνώμη του, υπερασπιζόταν τη θέση του, εξαιρετικός κοινοβουλευτικός ρήτορας με δημόσια απήχηση αλλά και με ιδιοτροπίες μερικές φορές. Μία ιδιοτροπία του που έχει καταγραφεί είναι ότι δεν ήθελε να γράψει το όνομά του σωστά. Δεν του άρεσε η ετοιμολογία του οικογενειακού του ονόματος που ήταν Δελιγιάννης γιατί το *deli* σήμαινε τρελός στην τουρκική γλώσσα. Το άλλαξε

⁶²³ G. Hering, *Ta πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ.480, 546, 584-585, 587, 590-591, 595-596, 605, 617, 632, 649, 662.

⁶²⁴ Ν. Οικονόμου, «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελ. Βενιζέλο», ό.π., σ.477-483· Ν. Οικονόμου, «Η πολιτική διαθήκη του Θ. Δηλιγιάννη», ό.π., τ. ΙΔ, σ. 180-182.

λοιπόν σε Δηλιγιάννης από την επίσης τουρκική λέξη dilli που σημαίνει ομιλητικός.⁶²⁵ Σε όλη του τη ζωή ήταν ακλόνητος οπαδός του κράτους δικαίου και της συνταγματικής τάξης, εξαιρετικός κοινοβουλευτικός ρήτορας και πολιτικός με δημόσια απήχηση. Κάτι που οι ιστορικοί θυμούνται σπάνια είναι ότι σε αυτόν οφείλουμε τη μεγάλη έκδοση που περιλαμβάνει την ελληνική νομοθεσία από το 1833 μέχρι το 1876.⁶²⁶

Ο Δηλιγιάννης ήταν αντίθετος στα ξενικά ήθη τα οποία θεωρούσε ανάρμοστα προς τις ελληνικές παραδόσεις, δεν επιθυμούσε την αλλαγή στις πατροπαράδοτες ιδέες αλλά και την πνευματική μεταστροφή που ήταν παράγωγο της κοινωνικοπολιτικής αλλαγής, μιας αλλαγής συνηθειών στις συναλλαγές και στον τρόπο ζωής. Έκρινε τις σύγχρονες μορφές οικονομικών συναλλαγών απολύτως θετικά. Η πολεμική του απευθυνόταν στην κερδοσκοπία - τη λεγόμενη κυβεία - με μετοχές και αυτό γιατί πίστευε ότι η κερδοσκοπία κατέστρεφε τους μη έμπειρους. Στο όνομα των θυμάτων της σύγχρονης οικονομίας ζητούσε να θεσπίσει το κράτος προστατευτικούς κανόνες. Με αυτόν τον τρόπο όμως παρουσιαζόταν και ο ίδιος ως εξαιρετικά άπειρος αφού υποστήριζε ότι στο χρηματιστήριο δεν υπήρχε κερδοσκοπία και ότι οι τιμές των μετοχών καθορίζονταν από τη σχέση προσφοράς και ζήτησης και δεν επηρεάζονταν από τον «πολιτικό άνεμο». Το δηλιγιαννικό κόμμα λοιπόν απέρριπτε τη σχεδιασμένη και γρήγορη κοινωνική μεταβολή γιατί δεν ταίριαζε με τις αξίες που έπρεπε να έχει η κοινωνία και γιατί ευνοούσε στον οικονομικό τομέα μόνο τους μεγαλοεπιχειρηματίες που υποβοηθούσε η κυβέρνηση Τρικούπη.

Το πρόγραμμα του δηλιγιαννικού κόμματος όπως είχε εξαγγελθεί στα τέλη του 1883, με τελική του επεξεργασία το 1885, πέρα από κάποιες αλλαγές που επιβάλλονταν εξαιτίας ορισμένων μη αναστρέψιμων εξελίξεων και κάποια διεύρυνση των βασικών του γραμμών, δεν άλλαξε κατεύθυνση, οπότε η έλλειψη αρχών για την οποία συχνά επικρίθηκε το κόμμα αυτό αποδεικνύεται ως απλή προκατάληψη. Τους εκπροσώπους του δηλιγιαννικού κόμματος τους απασχολούσε μεν η οροθέτησή τους απέναντι στην τρικουπική πολιτική αλλά η διαδεδομένη επίκριση ότι οι δηλιγιαννικοί το μόνο που έκαναν ήταν να τοποθετούνται απλά αρνητικά στην πολιτική του Τρικούπη δεν ισχύει. Το κόμμα επιθυμούσε την εξισορρόπηση του προϋπολογισμού μέσω της μείωσης των δαπανών και όχι μέσω της αύξησης των φόρων, την φορολόγηση του κεφαλαίου και την αναμόρφωση του χρηματιστηρίου. Αρχή του δηλιγιαννικού κόμματος για την εσωτερική πολιτική ήταν να μην εξαντλούνται η φοροδοτική ικανότητα των πολιτών και η δανειοληπτική ικανότητα του κράτους. Ο Δηλιγιάννης εφάρμοζε καιροσκοπική εξωτερική πολιτική, αξιοποιώντας τις διεθνείς εντάσεις για ευκαιριακές κατακτήσεις εδαφών, έτσι ώστε να καταφέρει να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά του σχέδια.

Ήδη πριν γίνει αρχηγός κόμματος, ο Δηλιγιάννης είχε υποστηρίξει δημοσίως στην ελευθερία της γνώμης στα κόμματα. Στη δική του κοινοβουλευτική ομάδα οι διάφορες ομάδες απόψεων διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους, ενώ την ομοφωνία τη θεωρούσε αναγκαία ειδικά σε ζητήματα αρχών. Οι βουλευτές του δηλιγιαννικού κόμματος παρουσίαζαν τις απόψεις τους στη Βουλή πιο διαφοροποιημένα από τους τρικουπικούς, οι οποίοι εμφανίζονταν συνήθως πιο ενιαίοι. Οι ιστορικοί στηριζόμενοι

⁶²⁵ Η Λύντια Τρίχα το ίδιο θέμα στην δική της κριτική το παρουσιάζει όπως θα δούμε παρακάτω, με διαφορετικό τρόπο.

⁶²⁶ Θεόδωρος Δηλιγιάννης/Γεώργιος Κ. Ζηνόπουλος, *Ελληνική νομοθεσία από τον 1833 μέχρι τον 1876*, 4 τόμοι, Αθήνα, 1860-1876.

στη σημασία του ισχυρού πρωθυπουργού, έχουν υπερεκτιμήσει τη συνοχή που παρουσίαζε το τρικουπικό κόμμα και οι βουλευτές του.

Το δηλιγιαννικό κόμμα μέσα από τις συντηρητικές του θέσεις, όπως αυτές είχαν φανεί σε συνταγματικά και διοικητικά θέματα, υποστήριζε τους κοινωνικά αδύναμους. Οι οπαδοί του Εθνικού Κόμματος ήταν άνθρωποι που το εισόδημα, η κοινωνική τους θέση και η μόρφωσή τους, τούς κατέτασσαν στα κατώτερα στρώματα των πόλεων. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα οι δυσσχεσθημένοι από τις οικονομικές εξελίξεις είχαν ενσωματωθεί κυρίως στην κοινωνική βάση του δηλιγιαννικού κόμματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι γυναίκες αν και στερούνταν του εκλογικού δικαιώματος, είχαν αξιοσημείωτη παρουσία στον προεκλογικό αγώνα του Δηλιγιάννη, σε συζητήσεις που διοργάνωναν πολιτικοί όμιλοι αλλά και στη διάδοση προπαγανδιστικών συνθημάτων. Οι γυναίκες συμμετείχαν σε διαδηλώσεις, παρακολουθούσαν συχνά τις συνεδριάσεις της Βουλής και εξέφραζαν ανοιχτά τη γνώμη τους είτε με χειροκροτήματα είτε μέσω οργισμένων φωνών. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι γυναίκες έφτασαν να έχουν αποφασιστικό λόγο τόσο στις τοπικές κομματικές ηγεσίες όσο και στην ανάδειξη υποψηφίων.

Οι αντιπαραθέσεις που προκάλεσε η εκσυγχρονιστική πολιτική του Τρικούπη δεν δημιούργησε βαθιά ρήγματα στην κοινωνία μεταξύ των δηλιγιαννικών και των τρικουπικών όπως αυτά που προκλήθηκαν από τη διαμάχη βενιζελικών και αντιβενιζελικών ή κομμουνιστών και αντικομμουνιστών τον 20ο αιώνα. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι έλειπε το πάθος, η βία αλλά και οι ξυλοδαρμοί είτε σε συζητήσεις είτε σε διαδηλώσεις όταν έχαναν την ψυχραιμία τους οι οπαδοί των δύο κομμάτων. Αυτό που δεν υπήρχε ήταν τα οργανωμένα και ψυχρά σχεδιασμένα πολιτικά εγκλήματα όπως τις περιόδους 1916-1917 και 1944-1945 αλλά και η ικανοποίηση για την εξόντωση του αντιπάλου.

5.4 Γρηγόριος Δαφνής⁶²⁷

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αλλαγές που έφερε η εμφάνιση του δικομματισμού, όπως αυτή εκφράζεται στα κόμματα των Τρικούπη και Δηλιγιάννη. Έπειτα παρουσιάζονται οι λόγοι για τους οποίους οι κυβερνήσεις του Τρικούπη ήταν πιο ισχυρές και του Δηλιγιάννη πιο αδύναμες, αν και ο τελευταίος είχε καταφέρει περισσότερες εκλογικές νίκες. Σχολιάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν ο Τρικούπης, ο Θεοτόκης και ο Δηλιγιάννης την εξωτερική πολιτική και τέλος αναφέρεται στους οπαδούς του Δηλιγιάννη και στις συνέπειες που είχε στον ίδιο και την πολιτική του έκφραση η μακρά παραμονή του κόμματός του στην αντιπολίτευση.

Μέσω του δικομματισμού και του περιορισμού των κομμάτων σε δύο, προήλθε και η απώλεια προσωπικού χαρακτήρα των κομμάτων και αυτό γιατί όταν ένα κόμμα αποκτήσει εθνική επιφάνεια και συμπαγείς εκλογικές δυνάμεις σε ολόκληρη την επικράτεια, ακόμα και αν κυριαρχείται από την προσωπικότητα του αρχηγού του, παύει να είναι προσωπικό. Το τρικουπικό και το δηλιγιαννικό κόμμα παρότι κατάφεραν να αποκτήσουν εμβρυώδη κομματική οργάνωση, είχαν αποβάλει τον προσωπικό

⁶²⁷ Γ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ.79, 83, 100.

χαρακτήρα. Οι εκλογές των ετών 1885, 1887, 1890, 1892 και 1895 επιβεβαιώνουν πως το δικομματικό σύστημα λειτουργούσε. Το δηλιγιαννικό κόμμα κατάφερε να νικήσει στις 3 από τις 5 αυτές εκλογικές αναμετρήσεις αλλά οι κυβερνήσεις του Τρικούπη ήταν πιο ισχυρές και σταθερές εξαιτίας της υποδειγματικής συνοχής και πειθαρχίας που κατάφερε να έχει το κόμμα του, ενώ οι κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη ήταν ασταθείς και αδύναμες λόγω της ρευστότητας που επικρατούσε στο κόμμα του στα δύο αυτά στοιχεία.

Ο Τρικούπης και ο διάδοχός του Θεοτόκης, είχαν συνείδηση της διεθνούς κατάστασης και των δυνατοτήτων του ελληνικού βασιλείου και έτσι δεν παρασύρονταν από τις ανεύθυνες εθνικιστικές οργανώσεις. Με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν στον βασιλιά πλήρη άνεση διπλωματικών κινήσεων. Ο Δηλιγιάννης από την άλλη δεν μπορούσε να υιοθετήσει αυτή τη στάση. Το κόμμα του που ονομαζόταν Εθνικό είχε συγκεντρώσει όλα τα «δυσανεστημένα στοιχεία» και βρέθηκε για μεγάλο διάστημα στην αντιπολίτευση, η οποία αποτελεί την «χειρότερη σχολή προετοιμασίας» για την ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών. Αυτός είναι και ο λόγος που απέκτησε τη συνήθεια της υπερβολής. Ο Δηλιγιάννης επίσης δεν είχε τη δυνατότητα να αντισταθεί στις πιέσεις που του ασκούσαν οι ανορθολογικοί εθνικιστές και να ακολουθήσει μία πολιτική σύνεσης με βάση τις βασιλικές υποδείξεις.

5.5 Νίκη Μαρωνίτη⁶²⁸

Η συγγραφέας ξεκινάει με μία αναδρομή της πολιτικής πορείας του Θεόδωρου Δηλιγιάννη μέχρι τη στιγμή που γίνεται αρχηγός του νέου συντηρητικού Εθνικού Κόμματος. Παρουσιάζει τις επιρροές που τον καθόρισαν, την πολιτική του εδραίωση, την συνεισφορά του στον δικομματισμό το διάστημα 1885-1895 και την διαμόρφωση της πολιτικής του ταυτότητας. Έπειτα αναφέρει την κατάρρευση του δικομματισμού και την προσαρμογή του δηλιγιαννικού κόμματος στις νέες συνθήκες με στόχο να ανταποκριθεί στα νέα προτάγματα της εποχής. Συνεχίζει με τις κεντρικές αρχές του κόμματος και τη διάρκειά τους μέσα στο χρόνο όπως παρουσιάζονται μέσα από τα προγράμματά του και τη σημασία που είχε η μακρόχρονη παραμονή του στην αντιπολίτευση. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η αντίθεση του Δηλιγιάννη στο αναπτυξιακό πρόγραμμα του Τρικούπη, η σφοδρή αντιπολίτευση που έκανε στην φορολογική πολιτική του και στις αλλαγές που προκάλυψε ο εκσυγχρονισμός του στην παραδοσιακή κοινωνία και συνεχίζει με τις δικές του προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, οι οποίες έκαναν τα μεσαία και κατώτερα στρώματα που είχαν πληγεί να τον εμπιστευτούν και να τον στηρίζουν. Περιγράφεται έπειτα το αποτέλεσμα που είχε η κίνησή του να εναντιωθεί στα προστατευόμενα από τον Τρικούπη κοινωνικά στρώματα, η σημασία της πρωτοκαθεδρίας της εθνικής αντιπροσωπείας για το δηλιγιαννικό κόμμα και η σχέση του με την άμεση δημοκρατία και την λαϊκή κυριαρχία. Έπειτα παρουσιάζεται η προσκόλληση του Δηλιγιάννη στη συνταγματική τάξη, οι λόγοι που ο βασιλιάς δεν επιθυμούσε το Εθνικό Κόμμα να κυβερνά και οι συγκρούσεις των δύο ανδρών. Τέλος αναλύεται η αλυτρωτική πολιτική

⁶²⁸ Ν. Μαρωνίτη, «Εθνικόν Κόμμα, 1883-1905», *ό.π.*, σ. 128-136.

του Δηλιγιάννη και οι συνέπειές της αλλά και οι συνέπειες της πολυσυλλεκτικότητας του εκλογικού κοινού του Εθνικού Κόμματος.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα ως πληρεξούσιος Γορτυνίας στη Β' Εθνοσυνέλευση στην οποία έγινε μέλος μιας μετριοπαθούς «κεντρώας» πτέρυγας, αποτέλεσμα της βαθιάς του πίστης στο κράτος δικαίου και στην ανάγκη του να υπερασπίζεται τη συνταγματική τάξη. Οι επιρροές που τον καθόρισαν προέρχονται από τον ευρωπαϊκό αστικό πολιτικό συντηρητισμό. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο υπερασπίστηκε την μετριοπαθή πολιτική ιδεολογία στο πολιτειακό ζήτημα. Πίστευε στο λεγόμενο γνήσιο κοινοβουλευτισμό ορλεανικού τύπου, όπου μέσα από την άριστη συνεργασία μεταξύ κοινοβουλίου και στέμματος γεννιόταν το αποτέλεσμα μιας αρμονικής και ισορροπημένης διακυβέρνησης. Σύμφωνα με τον Δηλιγιάννη τα ευκρινή όρια των δύο εξουσιών και η ξεκάθαρη διάκριση στη λειτουργία τους, θα οδηγούσαν σε ισορροπία και αποφυγή επαναστάσεων.

Η θητεία του σε υπουργεία και η συνεχόμενη κοινοβουλευτική του παρουσία αλλά και η εκπροσώπηση της Ελλάδας σε σημαντικές στιγμές της, τον εδραίωναν στην πολιτική και του προσέφεραν σταθερή υποστήριξη του εκλογικού σώματος στην ιδιαίτερη πατρίδα του την Γορτυνία. Σταδιακά συστήνει δική του ξεχωριστή πολιτική ομάδα και μετά το θάνατο του Κουμουندούρου επιθυμεί να καλύψει το κενό του συντηρητικού χώρου. Το κόμμα του θα ονομάζεται Εθνικό Κόμμα και θα πρωταγωνιστήσει το διάστημα 1885-1905 στην πολιτική σκηνή αλλά κυρίως στην αντιπολίτευση. Αν και θα κερδίσει σε 5 εκλογικές αναμετρήσεις, θα κυβερνήσει μόλις για 5 χρόνια. Η γέννηση του δικομματισμού είχε πρωταγωνιστές αυτόν και τον αντίπαλό του Τρικούπη το διάστημα 1885-1895, μέχρι το θάνατο του τελευταίου. Η πολιτική του ταυτότητα διαμορφώθηκε με κριτήριο τον αντίπαλό του και τις διαφορές τους, το λεγόμενο «εχθρικό άλλο». Η ταυτότητα αυτή για να προσελκύσει εκλογική υποστήριξη έπρεπε να είναι συγκροτημένη, αναγνωρίσιμη, αξιόμαχη, γοητευτική και ανταγωνιστική.

Τα χρόνια 1896-1905 κυριαρχεί πολυκομματισμός και γενικότερα ένα ρευστό και αβέβαιο τοπίο που επιδρά πάνω στο Εθνικό Κόμμα μαζί με την πτώχευση και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Νέος βασικός του αντίπαλος θα είναι ο νέος αρχηγός του Νεωτεριστικού κόμματος και διάδοχος του Τρικούπη, ο Θεοτόκης αλλά και οι αρχηγοί των μικρότερων κομματικών σχηματισμών. Έπρεπε αναγκαστικά να προσαρμοστεί το Εθνικό Κόμμα στις νέες συνθήκες για να επιβιώσει μέσα σε αυτή την πολυσυλλεκτικότητα και ρευστότητα, επιλέγοντας νέους στόχους και προτεραιότητες με βάση τα νέα ασταθή δεδομένα αλλά κρατώντας πάντα σταθερά κάποια σημεία αναφοράς της πολιτικής συμπεριφοράς του. Η κατάρρευση του δικομματισμού υπονόμωσε την πειθαρχημένη ταυτότητα, έκανε πιο δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των κομματικών αντιπάλων και διευκόλυνε τις ανταρσίες και την μεταπήδηση από το ένα κόμμα στο άλλο, κάτι που γινόταν και στο παρελθόν αλλά τώρα πολύ πιο έντονα.

Οι κεντρικές αρχές και επιδιώξεις του Εθνικού Κόμματος όπως εκφράζονται στο πολιτικό του πρόγραμμα ήταν σχεδόν ίδιες σε όλη τη διάρκειά του. Οι μεταβολές έρχονταν μόνο εξαιτίας των συγκυριών της περιόδου αλλά εξαρτώνταν και από τη συναίνεση και την πειθαρχία των μελών του. Το ότι ήταν περισσότερο χρόνο στην

αντιπολίτευση είχε σαν αποτέλεσμα να μείνει περισσότερο ο Λόγος του παρά οι κυβερνητικές του πράξεις. Ο Δηλιγιάννης διαφοροποιήθηκε σχεδόν αμέσως από την ήπια μετριοπαθή αντιπολιτευτική στάση του Κουμουندούρου, ιδιαίτερα στον τομέα των δημοσίων δαπανών. Στο ζήτημα δαπανών και εσόδων για τη διαμόρφωση του προϋπολογισμού εισηγήθηκε δαπάνες που θα καλύπτονταν με τη μικρότερη δυνατή φορολογία των πολιτών. Ήταν εναντίον της κοινωνικής διαφοροποίησης που έφερνε το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα του Τρικούπη με το τεράστιο και αβάσταχτο οικονομικό και κοινωνικό του κόστος. Η πρόταση και ο στόχος του Εθνικού Κόμματος ήταν να επιδιώξει την οικονομική ανάπτυξη της χώρας με βάση τους εγχώριους πόρους και μάλιστα κυρίως της αγροτικής παραγωγής και λιγότερο του βιοτεχνικού/βιομηχανικού τομέα. Κυρίαρχη σημασία θα είχε η παρουσία του κράτους και ο έλεγχος της όλης ανάπτυξης από αυτό. Σημαντικός παράγοντας στην εθνική επιτυχία θα έπρεπε να είναι η σκληρή και τίμια εργασία αλλά και η κοινωνική αλληλεγγύη. Στόχος λοιπόν ήταν μία ανάπτυξη στηριγμένη στην αυτάρκεια και την εσωστρέφεια, με ένα κράτος λιγότερο συγκεντρωτικό και παντοδύναμο, το οποίο θα βρισκόταν σε άμεση επαφή με τις ανάγκες των πολιτών και θα προσπαθούσε όσο γίνεται να ανταποκριθεί σε αυτές. Αυτή ήταν η διαφορετική του ματιά στον εκσυγχρονισμό, σε αντίθεση με τον Νεωτεριστικό Κόμμα και την ευνοϊκή σχέση που είχε με τα ανώτερα εγχώρια και ομογενειακά αστικά στρώματα.

Ο Δηλιγιάννης αντιπολιτεύτηκε έντονα τη φορολογική δημοσιονομική πολιτική του Νεωτεριστικού κόμματος που ευνοούσε την πλουτοκρατία και έπληττε τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αφήνοντας έξω από τη φορολόγηση τις μεγάλες περιουσίες, τα κέρδη από το χρηματιστήριο και τις κερδοσκοπικές επενδύσεις των ομογενών κεφαλαιούχων. Πίστευε ότι η εκσυγχρονιστική πολιτική του αντιπάλου του δεν είχε μόνο οικονομικές επιπτώσεις αλλά ερχόταν σε σύγκρουση και με τον εθνικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας τον οποίο αλλοίωνε. Ήταν οπαδός της αργής κοινωνικής ανέλιξης που θα ερχόταν με σκληρή εργασία και στερήσεις, δηλαδή θα έπρεπε η περιουσία και η ιδιοκτησία να αποκτηθεί με έντιμο τρόπο έτσι ώστε να προάγει και το συλλογικό συμφέρον. Πίστευε ότι τα νέα πολιτικά ήθη που έφερνε ο εκσυγχρονισμός του Τρικούπη όπως ο ατομικισμός, οι απρόσωπες συναλλαγές και η γοητεία της δύναμης του χρήματος και της κερδοσκοπίας, υπέσκαπταν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της κοινωνίας και του ελληνικού βασιλείου γενικότερα. Δεν ήταν αρνητικός ως προς τον εκσυγχρονισμό αλλά πίστευε πως πρέπει να γίνει αργά και σταδιακά και όχι σε όλους τους τομείς ταυτόχρονα. Επιθυμούσε τη μείωση της εξάρτησης της χώρας από το εξωτερικό, την αναβάθμιση των εθνικών πόρων και την εναρμόνιση των μεταρρυθμίσεων με την ελληνική περίπτωση.

Αυτή την πρόταση δεν μπόρεσε ουσιαστικά να την εφαρμόσει λόγω των συγκυριών και της μικρής θήτευσής του στην εξουσία αλλά τη στήριξε σε προεκλογικές εκστρατείες και ειδικά μετά την πτώχευση του 1893. Αυτή η πραγματικά διαφορετική οπτική και πρόταση ήταν ο λόγος που τον εμπιστεύτηκαν και τον στήριξαν οι κοινωνικές ομάδες που πλήττονταν από την οικονομική πολιτική του Τρικούπη, δηλαδή τα μεσοαστικά και μικροαστικά στρώματα των πόλεων που είχαν πληγεί από τους έμμεσους φόρους και οι μικροϊδιοκτήτες που επιζητούσαν προστατευτική κρατική πολιτική στα αγροτικά ζητήματα όπως το σταφιδικό, καθώς επίσης και τα ισχνά εργατικά στρώματα των πόλεων. Το Εθνικό Κόμμα κατά καιρούς ενσωμάτωσε και

τους λίγους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ο Δηλιγιάννης έφτασε στο σημείο να κατηγορηθεί από πολιτικούς συντηρητικής αλλά και φιλελεύθερης προέλευσης ως "κόκκινος ηγέτης" γιατί λόγω της ρηξικέλευθης και ριζοσπαστικής τακτικής του, έδειχνε ανεκτικότητα στη διάδοση ανατρεπτικών ιδεών από αναρχικούς αλλά και ερυθροσκύφους.

Το διάστημα 1890-1892 θα γίνει πράξη η σύγκρουσή του με τα στρώματα που αντιμαχόταν στον πολιτικό του λόγο, τους εγχώριους και ομογενείς κεφαλαιούχους. Οι αποφάσεις που θα πάρει απέναντι στην Εθνική Τράπεζα και το εκδοτικό προνόμιο, η σύγκρουσή του με εταιρείες για τους όρους πώλησής τους και φυσικά το αίτημα ίδρυσης Τράπεζας του Κράτους με τίμημα τις προσόδους του κράτους, θα έχει σαν αποτέλεσμα να ξεκινήσει πόλεμο εναντίον του η ισχυρή οικονομικά ελίτ. Όσο ήταν στην αντιπολίτευση αυτή η ανώτατη κοινωνικο-οικονομική τάξη τον έβλεπε με καχυποψία αλλά τώρα είδαν οι άνθρωποι που την απάρτιζαν και πράξεις εναντίον τους.

Το Εθνικό Κόμμα αποδοκίμαζε έντονα τον αναβαθμισμένο και αυτόνομο ρόλο της κυβέρνησης και ειδικά του πρωθυπουργού την περίοδο 1885-1895. Αυτό γινόταν επειδή οι δηλιγιαννικοί πίστευαν ότι κάτι τέτοιο έρχεται σε σύγκρουση με την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία της εθνικής αντιπροσωπείας η οποία εκφράζει τη λαϊκή κυριαρχία, οπότε σαν λύση προβίβαζαν την ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού ελέγχου ώστε να περιοριστεί αυτός ο κυβερνητικός συγκεντρωτισμός και να καλλιεργηθεί η πιο συχνή και στενή επαφή των βουλευτών με τους πολίτες. Τάσσονταν με την εκδοχή μίας πιο άμεσης δημοκρατίας με την έννοια ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να έχει κατά τη διάρκεια της θητείας της την εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, του στέμματος και των πολιτών, έτσι ώστε με αυτό τον τρόπο να υπάρξει πλήρης εναρμόνιση με το λαϊκό αίσθημα.

Στο πολιτειακό ζήτημα ο Δηλιγιάννης υπερασπιζόταν τη συνταγματική τάξη και την απόλυτη τήρηση της θεσμικής διαδικασίας. Η ικανότητά του να κινητοποιεί ο ίδιος αλλά και επιτελικά στελέχη του κόμματός του μεγάλα τμήματα της κοινωνίας επηρεάζοντάς τα να δράσουν, καθώς και η συχνά τυχοδιωκτική πολιτική στο Εθνικό Ζήτημα, ήταν δύο από τους λόγους που ο Γεώργιος Α' απέτρεπε όσο μπορούσε την ανάληψη της εξουσίας από το Εθνικό Κόμμα το οποίο το έβλεπε μονίμως με επιφυλακτικότητα και καχυποψία. Δύο χαρακτηριστικές στιγμές έντασης των δύο ανδρών ήταν η αναιτιολόγητη παύση του Δηλιγιάννη το 1892 και η εκβιαστική άνοδος του δηλιγιαννικού κόμματος στην εξουσία μέσω των Σανιδικών το 1902. Κυρίαρχο σύνθημα του Εθνικού Κόμματος στις προεκλογικές εκστρατείες του 1902 και του 1905 ήταν η ανάγκη αποκατάστασης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και της συνταγματικής αρχής, προτάγματα που θύμιζαν ομοιότητες με την περίοδο 1872-1875.

Αχίλλειος πτέρνα του Εθνικού Κόμματος ήταν η εθνική αλυτρωτική πολιτική του η οποία επηρέασε τη δημοτικότητά του στο λαό, το κύρος της Ελλάδας στο εξωτερικό αλλά και τη συνοχή μέσα στο ίδιο το κόμμα. Η αδυναμία διαχείρισης των εθνικών κρίσεων ήταν αποτέλεσμα της απουσίας μίας συνεπούς, ρεαλιστικής και διεθνώς υπολογίσιμης στρατηγικής. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν ο ειρηνοπόλεμος, ο οποίος οδήγησε σε «διεθνή εξευτελισμό» και θαλάσσιο αποκλεισμό αλλά και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος με συνέπειες την ταπεινωτική ήττα, την πολεμική αποζημίωση αλλά και την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Παρά τις ευθύνες

της προπαγάνδας, της αντιπολίτευσης και των ανεύθυνων εταιρειών, την επιλογή της πολεμικής αναμέτρησης του 1897 την χρεώθηκε σχεδόν αποκλειστικά το Εθνικό Κόμμα.

Η θέση του κόμματος στο Εθνικό Ζήτημα και στην αλυτρωτική επεκτατική πολιτική του δεν διέφερε από τις θέσεις του Κουμουνδούρου. Η Ελλάδα αποτελούσε λόγω της θέσης της γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης και είχε εκπολιτιστικό ρόλο απέναντι στην Ανατολή. Χρειαζόταν υλική αυτοδυναμία και αυτάρκεια η οποία θα εξασφαλιζόταν με την ενσωμάτωση αλύτρωτων περιοχών και θα αποτελούσε λύση για την οικονομική της εξάρτηση. Η επέκταση θα γινόταν με συμμαχίες, με την εκμετάλλευση ευνοϊκών συνθηκών που θα τις παρείχαν οι κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος και όχι αποκλειστικά μέσω διπλωματικής στρατηγικής. Στο Εθνικό Ζήτημα το Εθνικό Κόμμα διέπεται από τυχοδιωκτισμό, έλλειψη ρεαλισμού, υποτίμηση του εχθρού και αλαζονεία, με συνέπεια την εθνική καταστροφή και την ματαίωση.

Το εκλογικό κοινό του Εθνικού Κόμματος προερχόταν κυρίως από την Στερεά Ελλάδα και ιδιαίτερα από την Αττική, την Πελοπόννησο και τη Θεσσαλία. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης έδινε σημασία στον προεκλογικό αγώνα, τις περιόδους, τις συζητήσεις σε καφενεία και σαλόνια, στην ενδυνάμωση των τοπικών ερεισμάτων, στη δύναμη των κοινωνικών διαμαρτυριών και στην πολιτική σημασία που είχε το πλήθος. Αδυναμία του κόμματος υπήρχε στη συνοχή και την πειθαρχία με αποτέλεσμα την πολυσυλλεκτικότητα, η οποία πέρα από τα θετικά στοιχεία που μπορεί να είχε, ευνοούσε και τις αποσκιρτήσεις των βουλευτών.

5.6 Λύντια Τρίχα⁶²⁹

Η συγγραφέας με θέμα της την βιογραφία του Χαρίλαου Τρικούπη δεν θα μπορούσε να παραλείψει τον βασικό του αντίπαλο δηλαδή τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τον οποίο χαρακτηρίζει ως αρνητική προσωπικότητα. Στην αρχή παρουσιάζει κάποια κοινά τους χαρακτηριστικά, δίνοντας έμφαση στη γρηγορότερη εξέλιξη του Τρικούπη. Έπειτα καταγράφει τις διαφορές τους στην ορθολογικότητα, στον τρόπο που επέλεγαν τους βουλευτές τους και στο πολιτικό τους πρόγραμμα. Θα ακολουθήσει ένας χείμαρρος αρνητικής κριτικής στο πρόσωπο του Δηλιγιάννη, με απόγειο την μηδενική του θετική παρακαταθήκη ως πρωθυπουργός και το ανύπαρκτο πολιτικό του πρόγραμμα, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο και τα λιγοστά θετικά στοιχεία που του αποδίδει.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα διαψεύσει όσους τον θεωρούσαν ανίκανο να αντιμετωπίσει τον Χαρίλαο Τρικούπη και θα γίνει τελικά ο βασικός του αντίπαλος με τον οποίο θα εναλλάσσονται στην εξουσία. Στη διάρκεια των ετών 1883 - 1895 στην πρωθυπουργική θέση θα βρίσκεται κυρίως ο Τρικούπης και ο Δηλιγιάννης στην αξιωματική αντιπολίτευση. Είχαν διαφορετικές απόψεις, οι οποίες πυροδότησαν και την αμοιβαία αντιπάθεια του ενός προς τον άλλον και η οποία έφτανε να εκφράζεται μέχρι και με ρητορική μίσους. Ο Τρικούπης θεωρείται «ο μεγαλύτερος Έλληνας πολιτικός του 19^{ου} αιώνα» ενώ ο Δηλιγιάννης μάλλον κρίνεται ως «αρνητική προσωπικότητα». Ενώ ήταν εντελώς διαφορετικοί ως προς τον χαρακτήρα και την

⁶²⁹ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του "Τις πταίει;"*, ό.π., σ. 396-402.

πολιτική σκέψη, είχαν κάποια κοινά στοιχεία. Προέρχονταν και οι δύο από οικογένειες προυχόντων, του Μεσολογγίου ο Τρικούπης και της Γορτυνίας ο Δηλιγιάννης. Είχαν σπουδάσει και οι δύο στη Νομική σχολή, ξεκίνησαν την πολιτική τους καριέρα ως πληρεξούσιοι στη Β' Εθνοσυνέλευση, ανέλαβαν την ίδια κυβερνητική θέση δηλαδή το υπουργείο Εξωτερικών και συμμετείχαν αμφότεροι στην Οικουμενική κυβέρνηση του Κανάρη το 1877. Ο Τρικούπης όμως θα καταφέρει να σχηματίσει την πρώτη του κυβέρνηση στα 43 του χρόνια ενώ ο Δηλιγιάννης σχεδόν στα 60.⁶³⁰

Ως προς τον χαρακτήρα τους ήταν και οι δύο εργασιομανείς και συγκεντρωτικοί. Ο Τρικούπης έλεγχε τα πάντα μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια και ο Δηλιγιάννης έκανε το ίδιο γιατί θεωρούσε ότι οι συνεργάτες του δεν είχαν την ίδια μόρφωση με εκείνον.⁶³¹ Ο Τρικούπης ήταν ψυχρός, αυστηρός, απόμακρος και ορθολογιστής ενώ ο Δηλιγιάννης φιλικός και εγκάρδιος με τους ψηφοφόρους του, με εξαιρετική μνήμη όλων των μελών τους αλλά και των γεγονότων που τον συνέδεαν με αυτούς από το μακρύ παρελθόν. Ο Τρικούπης ήταν περήφανος για το όνομά του ενώ ο Δηλιγιάννης θα αλλάξει το δικό του από Δηληγιάννης που προερχόταν από την τουρκική λέξη “ντελή” που σήμαινε τρελός, σε Δηλιγιάννης από την τουρκική λέξη “ντιλλί” που σήμαινε για άλλους αυθάδης και φλύαρος αλλά για τον Δηλιγιάννη εύγλωττος.⁶³²

Ο Τρικούπης μιλούσε πάντα ορθολογικά και απέφευγε να διατυπώνει δημόσια χαρακτηρισμούς για τον Δηλιγιάννη. Αντίθετα η έκφραση του Δηλιγιάννη άλλαζε όταν μιλούσε για τον Τρικούπη και η ρητορική του απηχούσε κάτι «σκαίο και χαιρέκακο». Κατακεραύνωνε την πολιτική του Τρικούπη αφήνοντας υπαινιγμούς και για το πρόσωπό του. Αποκορύφωμα της απαξιωτικής κριτικής του Δηλιγιάννη για τον Τρικούπη ήταν τα όσα εξέφρασε μετά το θάνατό του για τον νεκρό Τρικούπη.⁶³³ Σίγουρα δεν μπόρεσε να συγχωρέσει τη γνώμη που είχε για αυτόν ο Τρικούπης, ο οποίος τον θεωρούσε υποκριτή, δημοκόπο που ενδιαφερόταν μόνο για την πολιτική του σταδιοδρομία και χωρίς κανένα ειλικρινές αίσθημα.⁶³⁴

Ο Τρικούπης επέλεγε με αυστηρότητα τους υποψήφιους βουλευτές του, ενώ ο Δηλιγιάννης συνεργαζόταν με άτομα “αχαρακτήριστα” προκειμένου να συμπληρωθεί ο συνδυασμός του κόμματός του. Το Εθνικό αλλά και το Νεωτεριστικό ήταν κόμματα προσωποπαγή, παρά τις διακηρύξεις του Τρικούπη περί κόμματος αρχών. Το πολιτικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη στηριζόταν μόνο στην ανατροπή του προγράμματος του Τρικούπη, χωρίς προτάσεις για μια διαφορετική ανορθωτική και υπεύθυνη πολιτική, παρά μόνο εξαγγελία κατάργησης των μέτρων του εκσυγχρονιστικού προγράμματος

⁶³⁰ Ενώ παρουσιάζονται τα κοινά χαρακτηριστικά τους, γίνεται και μία όχι τυχαία αναφορά μιας διαφοράς τους.

⁶³¹ Ενώ είχαν και οι δύο το ίδιο χαρακτηριστικό, η καταγραφή του χαρακτηριστικού αυτού για τον Δηλιγιάννη γίνεται με πιο αρνητική χροιά, υποτίμησης των συνεργατών του.

⁶³² Ο Hering το ίδιο θέμα όπως είδαμε στη δική του κριτική το παρουσιάζει σαν ιδιοτροπία ενώ εδώ παρουσιάζεται ως έλλειψη υπερηφάνειας για το οικογενειακό όνομα.

⁶³³ Για το ίδιο θέμα ο Μαρκεζίνης προβαίνει, όπως έχει ήδη καταγραφεί, σε διαφορετικό συμπέρασμα.

⁶³⁴ Άρα εκφράζονταν και οι δύο με έντονο τρόπο, απλά ο ένας το έκανε δημόσια και ο άλλος ιδιωτικά. Ακόμα και αν γινόταν ιδιωτικά η κριτική αυτή από τον Τρικούπη, ο τρόπος που καταγράφεται από τη συγγραφέα δίνει την εντύπωση πως η πληροφορία για αυτή την τόσο αρνητική του κρίση για τον Δηλιγιάννη, ήταν γνωστή στον τελευταίο, διαφορετικά γιατί να υπάρχει λόγος να του το συγχωρήσει.

του αντιπάλου του.⁶³⁵ Όταν λοιπόν βρισκόταν στην εξουσία ανέτρεπε το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη, καταργώντας πολλές από τις νομοθετικές του μεταρρυθμίσεις.

Ο Δηλιγιάννης ήταν ευφυής και είχε πολλές ικανότητες αλλά και πολλές ιδιορρυθμίες. Ήταν επίσης εξαιρετικά συντηρητικός και αντιπασσόταν σε μεταρρυθμίσεις και καινοτομίες. Σεβόταν τον κοινοβουλευτισμό και θεωρείται τίμιος στα οικονομικά ζητήματα, αν και έλεγαν πως νεότερος έδειξε ανοχή στον τρόπο που διαχειρίστηκαν το δημόσιο χρήμα κομματικοί του φίλοι αλλά και συνεργάτες του. Ήταν δημαγωγός και μεγάλος ρουσφετολόγος, καταγράφοντας με λεπτομέρεια σε φακέλους όλες τις εξυπηρετήσεις που είχε κάνει σε βουλευτές και ψηφοφόρους. Ο Τρικούπης ήταν άνθρωπος της δράσης ενώ ο Δηλιγιάννης «πνεύμα καταστροφής χωρίς δημιουργικότητα». Η επιθυμία του να παραμείνει στην εξουσία τον έκανε μέσω του λαϊκισμού να παρασύρεται σε ενέργειες με καταστροφικά αποτελέσματα. Σε αντίθεση με τον Τρικούπη δεν είχε οράματα και φιλοδοξίες, είχε διορατικότητα αλλά δεν είχε το σθένος να προβεί σε πράξεις. Κυβέρνησε 5 φορές χωρίς να αφήσει θετικό έργο.⁶³⁶ Αν και ήθελε να ικανοποιήσει τα οικονομικά αιτήματα του λαού, το μόνο που κατάφερε ήταν να αυξήσει το δημόσιο χρέος με την παρατεταμένη επιστράτευση του 1885-1886 και να οδηγήσει τη χώρα στον αποκλεισμό από τις Δυνάμεις και αργότερα στην πτώχευση⁶³⁷ και στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

⁶³⁵ Όπως ήδη έχει καταγραφεί από την κριτική των Οικονόμου, Hering και Μαρωνίτη, ο Δηλιγιάννης είχε συγκεκριμένο πρόγραμμα και μάλιστα ήταν σταθερός σε αυτό σε όλη του την πορεία.

⁶³⁶ Καθολική απόρριψη όλων των κυβερνήσεων του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.

⁶³⁷ Η συγγραφέας του καταλογίζει μέχρι και την πτώχευση.

Συμπεράσματα

Έπειτα από αυτή τη μαραθώνια παρουσίαση της πολιτικής ζωής του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, θα γίνει μία προσπάθεια ανακεφαλαίωσης και παρουσίασης κάποιων συμπερασμάτων για όσα ειπώθηκαν για τον πολιτικό. Από το ξεκίνημα της πολιτικής του καριέρας προβαίνει σε κινήσεις που δείχνουν τις πολιτικές του αρχές και την προσήλωση του στους θεσμούς. Κατά τη διάρκεια της Β' Εθνοσυνέλευσης στην οποία διατέλεσε 4 φορές υπουργός Εξωτερικών, θα πείσει υπέρ των θέσεών του τους πληρεξούσιους συναδέλφους του δύο φορές. Την πρώτη φορά τους πείθει να μην υπάρξουν κυρώσεις για τα Φεβρουαριανά και την δεύτερη να μην ανοιχθεί η αλληλογραφία του Όθωνα. Με την πρώτη του παρέμβαση κρίθηκε ότι αποφεύχθηκε ο εμφύλιος ή έστω η συνέχιση των εχθροπραξιών. Η δεύτερη παρέμβασή του και η υπεράσπισή του με παραίτηση της μη αποσφράγισης των βασιλικών εγγράφων του Όθωνα χαρακτηρίστηκε κυρίως θετικά για την προσήλωση στις αρχές του. Μάλλον το μεγαλύτερο του επίτευγμα στη διάρκεια αυτής της Εθνοσυνέλευσης ήταν ότι υπήρξε μέλος της νομικής επιτροπής που δημιούργησε το Σύνταγμα του 1864, το οποίο θεωρείται όπως προαναφέρθηκε το μεγαλύτερο επίτευγμα της Εθνοσυνέλευσης αυτής. Δέκα χρόνια αργότερα, το παραγμένο 1874 θα υπερασπιστεί την ελευθερία του λόγου στη Βουλή όταν ο βουλευτής Λομβάρδος έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου εναντίον του βασιλιά εξαιτίας της στήριξης του τελευταίου στην κυβέρνηση μειοψηφίας του Δεληγιώργη. Η προσήλωση του στους νόμους γίνεται και πράξη όταν εκδίδει σε συνεργασία με τον Γεώργιο Ζηνόπουλο την ελληνική νομοθεσία για τα έτη 1833 - 1876.

Στο Συνέδριο του Βερολίνου είχε να αντιμετωπίσει δύο δυσκολίες, τις Δυνάμεις και τους επικριτές του. Αρχικά οι συγγραφείς δεν μπορούν να καταλήξουν για το αν ήταν ή δεν ήταν πρώτη επιλογή να εκπροσωπήσει ο Δηλιγιάννης την Ελλάδα στο συνέδριο. Έπειτα η εμμονή να παρευρεθεί ο Δηλιγιάννης στο συνέδριο ως εκπρόσωπος όλου του ελληνισμού σωστά καυτηριάζεται ως εντελώς άχρηστη ή αχρείαστη από τον Καρολίδη και τον Κυριακίδη. Πιο ορθολογική είναι η κρίση του Μαρκεζίνη που θέτει το ζήτημα μεταξύ δικαιοσύνης και πραγματικής δύναμης ενός κράτους να υπερασπιστεί αυτά που επιθυμεί και τα θεωρεί ως δίκαια. Το σίγουρο είναι ότι οι αποφάσεις στο Συνέδριο είχαν ληφθεί με γνώμονα τα συμφέροντα των Δυνάμεων όπως γράφει και ο Κωφός. Η ψευδής δήλωση του Disraeli στη Βουλή των Λόρδων όπου σύμφωνα με τον πρωθυπουργό της Αγγλίας οι Έλληνες αντιπρόσωποι ζήτησαν στο Συνέδριο σχεδόν την ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, είναι σίγουρα πιο κοντά στις απαιτήσεις που είχαν οι επικριτές του Δηλιγιάννη από αυτόν στο Συνέδριο. Ο Δηλιγιάννης λοιπόν βρισκόταν ανάμεσα σε ψεύδη και ψευδαισθήσεις. Όσο ψεύτικες ήταν αυτές οι δηλώσεις του Disraeli, άλλο τόσο εκτός πραγματικότητας ήταν οι απαιτήσεις που είχαν από τον Δηλιγιάννη όσοι τον λοιδορούσαν. Οι επιθυμίες και οι απαιτήσεις του λαού ήταν τόσο ασαφείς, όσο ασαφή ήταν και τα ιστορικά εδαφικά όρια που διεκδικούσαν σύμφωνα με τη Μεγάλη Ιδέα. Παρά τις έντονα αρνητικές κριτικές που δέχθηκε ο Δηλιγιάννης για την παρουσία του στο Συνέδριο, η τελική κρίση από τους συγγραφείς τείνει να του αποδίδουν θετικό πρόσημο για όσα κατάφερε στο Βερολίνο εκ του αποτελέσματος.

Η πρώτη κυβέρνηση του Δηλιγιάννη δέχτηκε σφοδρή κριτική για τις υποσχέσεις που είχε δώσει όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση, υποσχέσεις που

αφορούσαν κυρίως την κατάργηση των φόρων και δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει παρά μόνο ελάχιστες εξαιτίας των ελλειμάτων. Ενώ οι προθέσεις του ήταν καλές, δεν γινόταν να πραγματοποιηθούν άμεσα αυτές οι υποσχέσεις.

Το ζήτημα της Ανατολικής Ρωμυλίας εντάσσεται σε δύο πλαίσια. Στο πρώτο βρίσκονται και πάλι οι Δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία και στο δεύτερο ο σπασμωδικός, αψυχολόγητος και σίγουρα λανθασμένος τρόπος διαχείρισης του ζητήματος από τον Δηλιγιάννη. Η Αγγλία λοιπόν κίνησε τα νήματα παρασκηνακά για να συμβεί το πραξικόπημα στην Ανατολική Ρωμυλία και να απαγκιστρωθεί η Βουλγαρία από τη Ρωσία, ενώ έπειτα προέβη και σε ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας. Ο Δηλιγιάννης από την άλλη ενίσχυσε με τις δηλώσεις του την έξαψη του φιλοπόλεμου λαού για σύγκρουση ενώ αυτό που επιθυμούσε ο ίδιος ήταν με διπλωματικό εκβιασμό να αποσπάσει εδάφη για το ελληνικό βασίλειο. Σε συνάρτηση με την πολύμηνη επιστράτευση, κατάφερε να πραγματοποιήσει αν όχι την χειρότερη κυβερνητική του ηθρεία, σίγουρα την χειρότερη ή πιο άτυχη κυβερνητική αρχή.

Η άμεση δράση που “επιθυμούσαν” κάποιοι συγγραφείς για να δημιουργηθεί τετελεσμένο γεγονός όπως έκανε η Βουλγαρία στην Ανατολική Ρωμυλία, έχει μία λογική αλλά αφήνει εκτός κάδρου κάτι πολύ ουσιαστικό. Την υποκίνηση του πραξικοπήματος από την Αγγλία και την πίεσή της προς στην Τουρκία να το αποδεχτεί νομικά με την βουλγαροτουρκική συνθήκη. Την Ελλάδα όχι μόνο δεν την στήριζαν οι Δυνάμεις αλλά της είχαν στείλει και πολλαπλά διαβήματα για να σταματήσει την επιστράτευση. Δεν θα πρέπει να μείνει εκτός κριτικής και η κίνηση της Γερμανίας όπου μέσω του πρεσβευτή της στην Κωνσταντινούπολη θα βοηθήσει στο να ναυαγήσουν οι συνεννοήσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Μικρότερος ο ρόλος της Γερμανίας σε αυτή την περίπτωση σε σχέση με το 1897 αλλά σίγουρα κομβικά αρνητικός. Όπως λοιπόν και στην περίπτωση του Συνεδρίου του Βερολίνου οι Δυνάμεις δεν ενδιαφέρονταν να στηρίζουν τα ελληνικά δίκαια, έτσι και με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας δεν τους ενδιέφερε αν θίγονταν τα συμφέροντα των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής. Με μία προσθήκη στη Συνθήκη του Βερολίνου για την ανάθεση της διοίκησης της περιοχής στον Βούλγαρο ηγεμόνα και τον αποκλεισμό των παραλίων της Ελλάδας, έδειξαν ξεκάθαρα τις προθέσεις τους.

Μετά την παραίτηση του Δηλιγιάννη ο βασιλιάς προσπάθησε να εξαντλήσει πολιτικά τον Δηλιγιάννη με την προσπάθειά του να σχηματίσει κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον δηλιγιαννικό βουλευτή Παπαμιχαλόπουλο. Κάτι αντίστοιχο κάνει και ο Τρικούπης όταν δεν αναλαμβάνει άμεσα να κυβερνήσει για να φανεί πως έρχεται να σώσει την κατάσταση που δημιούργησε ο Δηλιγιάννης, σχηματίζοντας μάλιστα κυβέρνηση με τους βουλευτές του αντιπάλου του. Ίσως αυτό το χτύπημα κάτω από τη ζώνη να προσπαθούσε να του ανταποδώσει ο Δηλιγιάννης μετά την ήττα του Τρικούπη στις εκλογές του 1890 όταν τον παρέπεμψε στο Ειδικό δικαστήριο. Μοιάζει σαν να ζητούσε ο ένας την πολιτική εξόντωση του άλλου.

Ο Δηλιγιάννης στις εκλογές του 1890 κατορθώνει μετά από μια συντριπτική νίκη να σχηματίσει μία κυβέρνηση με αξιόλογα στελέχη. Αμέσως επισκέπτεται τις πρεσβείες για να κερδίσει την εμπιστοσύνη των Δυνάμεων μετά από όσα είχαν προηγηθεί το 1885 και διαλύει τις οργανώσεις που στηρίζουν τις εξεγέρσεις στην Κρήτη για να ηρεμήσουν τα πνεύματα.

Στο ζήτημα του νόμου περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων πέρα από την λανθασμένη χρονικά τοποθέτηση του νόμου αυτού και την τροποποίηση του στην πραγματικότητα και όχι ακύρωσή του, αποτελεί μία ξεκάθαρη διαφορά διαχείρισης ενός ζητήματος από τους δύο ηγέτες. Ο Τρικούπης ήθελε δημοσίους υπαλλήλους με συγκεκριμένα κριτήρια για να ανεβάσει το επίπεδο της διοίκησης αλλά ψήφισε και το νόμο για την επιβολή διδάκτρων αποκλείοντας το 90% από τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική κατάρτιση που απαιτούνταν για την εισαγωγή στο δημόσιο. Ο Δηλιγιάννης από την άλλη πλευρά μετρίασε τα απαιτούμενα προσόντα πιθανόν και για να διευκολύνει τους ψηφοφόρους του ή για να μην μείνουν εκτός του απαιτούμενων κριτηρίων παραπάνω άτομα από όσα θεωρούσε απαραίτητο για τις συγκεκριμένες θέσεις. Το ότι προστάτεψε τους αρχαιότερους που είχαν εμπειρία και δεν είχαν τη δυνατότητα πλέον μορφωτικής εξέλιξης αποτελεί σίγουρα κίνηση “κοινωνικής δικαιοσύνης”. Μπορεί ο Τρικούπης να θεωρούσε ότι τις θέσεις αυτές έπρεπε να τις κατέχουν άτομα που η κοινωνική τους τάξη τους επιτρέπει να αποκτήσουν τις απαραίτητες σπουδές και να τις διεκδικήσουν.

Το ζήτημα της στενής και ευρείας περιφέρειας είναι επίσης ένα ζήτημα που αποτυπώνει ξεκάθαρα τις διαφορές των δύο πολιτικών. Ο Τρικούπης μέσω της ευρείας περιφέρειας επιθυμεί την απαγκίστρωση του βουλευτή από τον ψηφοφόρο και την αποδυνάμωση του κομματάρχη για να μειωθούν οι δωροδοκίες, να ενισχυθεί ο πολιτικός αρχηγός και να δημιουργηθούν κόμματα αρχών που ψηφίζονται από τους ψηφοφόρους για τις ιδέες τους και όχι προς ικανοποίηση συμφερόντων. Το ζήτημα της στενής περιφέρειας για τον Δηλιγιάννη δεν αφορά μόνο την προσήλωση του στους θεσμούς και τον ορισμό που έδινε το Σύνταγμα στην επαρχία ως εκλογική περιφέρεια. Η προσωπική σχέση μεταξύ του λαού και των βουλευτών και η δυσκολία που προέκυπτε από την ευρεία περιφέρεια ήταν κομβικής σημασίας για το δηλιγιαννικό κόμμα και ειδικά για τον αρχηγό του. Ο τρόπος που έζησε και που έχει καταγραφεί στις πηγές αποτελεί την ισχυρότερη απόδειξη. Η σχέση του με το λαό, η επικοινωνία του μαζί του, το ότι θυμόταν ονόματα, πρόσωπα και καταστάσεις που είχε ζήσει με τους ψηφοφόρους του είναι η καλύτερη και μεγαλύτερη απόδειξη πως πίστευε πραγματικά στην αξία της στενής περιφέρειας. Επίσης το ότι ακόμα και οι γυναίκες οι οποίες δεν ψήφισαν τον στήριζαν, τον πίστευαν και είχαν επαφή μαζί του, είναι άλλο ένα στοιχείο προς αυτή την κατεύθυνση. Μέχρι και στην τελευταία στιγμή της ζωής του έδειξε την ιδιαίτερη σχέση και επαφή που είχε με τον λαό όταν στράφηκε προς τον δολοφόνο του για να παραλάβει το αίτημά του. Ο τρόπος ζωής του λοιπόν ενδυναμώνει την ισχύ των πεποιθήσεών του. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί πως η στενή περιφέρεια ήταν προς το συμφέρον των τοπικών στελεχών του κόμματός του, όπως βέβαια και των υπολοίπων κομμάτων εξαιτίας της άμεσης επαφής των στελεχών με τους ψηφοφόρους τους.

Η ακύρωση του νόμου του ΑΤΠΘ του Τρικούπη από τον Δηλιγιάννη που αφορούσε τους στρατιωτικούς δημιουργούσε σίγουρα προβλήματα με σημαντικότερο την ανέλιξη των στρατιωτικών στην ιεραρχία του στρατεύματος ενώ βρίσκονταν σε διαθεσιμότητα. Για την ακύρωση του νόμου αυτού από τον Δηλιγιάννη υπάρχουν τρεις απόψεις. Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν πως το έκανε για να προσεταιριστεί τους στρατιωτικούς, κάποιοι άλλοι γράφουν πως αυτό δεν μπορεί να ισχύει γιατί αφορούσε μόνο λίγους ασυνείδητους στρατιωτικούς και τέλος κάποιοι πιστεύουν ότι το έκανε για

να μην απομονωθούν οι στρατιωτικοί από την πολιτική και δημιουργηθεί κίνδυνος να κινηθούν αυτοί παρασκηνακά εναντίον της πολιτείας.

Το μεγαλύτερο ζήτημα όμως που κλήθηκε να αντιμετωπίσει αυτή η κυβέρνηση ήταν το οικονομικό. Η χώρα βρισκόταν στα πρόθυρα της χρεοκοπίας και ο Δηλιγιάννης αυτή τη φορά δεν ήταν αντιμέτωπος με το Εθνικό Ζήτημα αλλά με το μένος των δανειστών. Όπως αναφέρει και ο Hering και να ήθελε να κυβερνήσει τη χώρα με μία εναλλακτική οικονομική πολιτική, αυτό στην παρούσα φάση με τη δανειακή πολιτική του Τρικούπη ήταν αδύνατον. Πέρα από τους πρόσθετους φόρους όμως που θέσπισε στη διάρκεια αυτής της κυβέρνησης, η πιο ουσιαστική του κίνηση η οποία όπως φαίνεται του στέρησε την πρωθυπουργική του θέση ήταν η ρήξη του με τους κεφαλαιούχους. Μπορεί στον πόλεμο αυτό να έχασε αλλά σίγουρα έδειξε τη διαφορά του με τον πολιτικό του αντίπαλο που συμπορευόταν με αυτούς χωρίς να τους επιβάλλει βαριά φορολογία όπως με έπαρση δήλωνε ο Συγγρός από το βήμα της Βουλής. Η συμπόρευση αυτή του Τρικούπη είχε σκοπό τη βοήθεια των κεφαλαιούχων στις αναπτυξιακές ανάγκες του κράτους αλλά ο δικός τους στόχος ήταν η κερδοσκοπία. Η άρνηση του Δηλιγιάννη να ενδώσει στις πιέσεις των κεφαλαιούχων για παραχώρηση του προνομίου ίδρυσης της Τράπεζας του Κράτους με δικαίωμα επί των προσόδων ήταν η τελική πράξη αυτής της κυβέρνησης.

Η απόφαση του Δηλιγιάννη να κινήσει διαδικασίες να παραπεμφθεί ο Τρικούπης στο Ειδικό Δικαστήριο αντικατοπτρίζει τις σχέσεις των δύο πολιτικών αντιπάλων. Κινήσεις αυτού του είδους όπως και αυτή του Τρικούπη μετά την παραίτηση του Δηλιγιάννη το 1886 να χρησιμοποιήσει βουλευτή του αντιπάλου του ως τρικουπικό υποψήφιο για την προεδρία της Βουλής, μοιάζουν με κινήσεις που στόχο είχαν την πολιτική εξάντληση του αντιπάλου σε στιγμές που η χώρα βρισκόταν στο χείλος της καταστροφής.

Η απόφαση του βασιλιά να παύσει την κυβέρνηση Δηλιγιάννη χαρακτηρίστηκε από το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας ως μία ξεκάθαρα αντισυνταγματική πράξη. Το αν η απόφαση του αυτή δρομολογήθηκε από παρέμβαση του Συγγρού λίγη σημασία έχει. Ο βασιλιάς κινήθηκε με αυτόν τον τρόπο σύμφωνα με ένα μέρος της βιβλιογραφίας επειδή ήταν αντίθετος με την οικονομική πολιτική του Δηλιγιάννη η οποία οδηγούσε την χώρα σε καταστροφικά μονοπάτια. Δεν πήρε την ίδια απόφαση όμως όταν ο Δηλιγιάννης παρέτεινε την επιστράτευση το διάστημα 1885-1886 ενώ η κυβέρνησή του δεχόταν τα πυρά της αντιπολίτευσης, του Τύπου αλλά και των Δυνάμεων. Προτίμησε τότε να τον κρατήσει στην πρωθυπουργική θέση μέχρι το τέλος, μη δεχόμενος καν την παραίτησή του. Προφανώς το έκανε για να τον εξαντλήσει πολιτικά αλλά και για να διαφυλάξει τη δική του εικόνα απέναντι στο φιλοπόλεμο λαό. Η απόφασή του λοιπόν να δράσει με αυτόν τον τρόπο μοιάζει υποκριτική και χωρά ερωτηματικό για το κατά πόσο έγινε για λόγους προστασίας του κράτους. Η αντιπαλότητα του Τρικούπη πάλι προς τον Δηλιγιάννη ήταν τόσο ισχυρή που προτίμησε να στηρίζει η δημόσια την κίνηση του βασιλιά καταπατώντας τα πιστεύω του για την αρχή της δεδηλωμένης. Άλλωστε ο Γεώργιος Α΄ σχεδόν για μία δεκαετία στήριξε την δανειακή του πολιτική, η οποία όπως φαίνεται για τον βασιλιά δεν έθετε σε κίνδυνο τη χώρα αλλά ο κίνδυνος προερχόταν από την οικονομική πολιτική του Δηλιγιάννη που στράφηκε εναντίον του κεφαλαίου.

Αξιοπρόσεκτη είναι η επιδοκιμασία του Δηλιγιάννη προς την επιστροφή του Τρικούπη στην εξουσία. Προφανώς γιατί με τον τρόπο αυτό καυτηρίαζε την επιλογή του βασιλιά να τον αγνοήσει το 1893 παραβλέποντας την αρχή της δεδηλωμένης και να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σ. Σωτηρόπουλο αλλά και γιατί όπως αναφέρεται σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας ήταν προσηλωμένος στους θεσμούς.

Η προσπάθεια του στη διάρκεια της κυβέρνησης αυτής να έρθει σε συμβιβασμό με τους δανειστές χαρακτηρίστηκε αρχικά ως ελλιπής αλλά όπως φαίνεται οι διαπραγματεύσεις θα είχαν πιθανότατα αίσιο τέλος έπειτα από τη διαχείριση του Στέφανου Στρέιτ αν δεν προέκυπτε ο πόλεμος. Σε αντίθεση με τον Τρικούπη ο οποίος στο αγροτικό/θεσσαλικό ζήτημα ανέχτηκε τον παρωχημένο θεσμό των τσιφλικιών εις βάρος των κολίγων για να προστατεύσει τους κεφαλαιούχους, ο Δηλιγιάννης α) κατέθεσε νομοσχέδια προς επίλυση αυτού του ζητήματος αλλά βρέθηκε αντιμέτωπος με τα συμφέροντα βουλευτών ακόμα και του δικού του κόμματος και β) αναγνώρισε την ύπαρξη αγροτικού ζητήματος σε αντίθεση με τον πολιτικό του αντίπαλο. Στο τεράστιο σταφιδικό ζήτημα δεν μπόρεσε επίσης να ολοκληρώσει το έργο του, μιας και ένα τόσο μεγάλο πρόβλημα χρειάζεται μεγάλο χρονικό διάστημα διακυβέρνησης για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του.

Στο ζήτημα της Στρατιωτικής Αστυνομίας ο Τρικούπης με τη θέσπισή της επιθυμούσε την απομάκρυνση των κομματικών επιρροών στο χώρο της αστυνομίας ενώ ο Δηλιγιάννης ήταν αντίθετος με αυτήν γιατί θεωρούσε επικίνδυνο για το κοινοβουλευτικό σύστημα να δοθούν αρμοδιότητες στο υπουργείο Στρατιωτικών σε ζητήματα του υπουργείου Εσωτερικών. Η σημαντικότερη και πιο ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση αυτής της κυβέρνησης αφορά σίγουρα το νόμο περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης, για την οποία ελάχιστα ως μηδαμινά εύσημα έχει πάρει ο Δηλιγιάννης παρά τη σημαντικότητά της. Στο ζήτημα της παιδείας ο Δηλιγιάννης είχε ήδη θέσει θετικές βάσεις με την ίδρυση του Διδασκαλείου Αθηνών το 1878.

Αν και με πολλές ελλείψεις και ημιτελείς λύσεις σε διάφορα ζητήματα, η τρίτη κυβέρνηση του Δηλιγιάννη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πιο επιτυχημένη από άποψη αποδοτικότητας. Η ανακωχή της κόντρας μεταξύ του Δηλιγιάννη και του βασιλιά και η ομαλή συμπόρευσή τους έστω και για λίγο, είναι πολύ πιθανόν να υπήρξε ο σημαντικότερος παράγοντας για αυτό το αποτέλεσμα. Αυτή η συμπόρευση όμως έληξε άδοξα τον Νοέμβριο του 1896 με το διάγγελμα του βασιλιά προς τον Δηλιγιάννη. Η σύγχυση που υπάρχει στη βιβλιογραφία σχετικά με το ερώτημα σε ποιον ανήκε τελικά η απόφαση για την αποστολή του στρατού κατοχής στην Κρήτη η οποία οδήγησε στον πόλεμο, στον Δηλιγιάννη ή στον βασιλιά, δεν βοηθά στην απόδοση ευθυνών και αποτελεί μάλλον λανθασμένη προσέγγιση από ορισμένους συγγραφείς διότι η ουσία βρίσκεται στο ότι δεν έδρασαν συνδυαστικά Στέμμα και κυβέρνηση. Φυσικά αποκορύφωμα ήταν η απόφαση του βασιλιά να αντικαταστήσει τον Δηλιγιάννη με τον Ράλλη ένα βήμα πριν καταφέρει να πετύχει την ανακωχή. Από τη μία μεριά θα μπορούσε κάποιος να το δει σαν μία προσπάθεια του βασιλιά να αποσυμπιεστεί η κατάσταση εξαιτίας της αναρχίας που επικρατούσε και από την άλλη πως με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσε να σώσει τη δυναστεία του που απειλούνταν.

Μετά το θάνατο του Τρικούπη, ο αντίπαλος του Δηλιγιάννη για τα επόμενα χρόνια της πολιτικής ζωής του θα είναι κυρίως ο βασιλιάς και οι ενέργειές του εναντίον του. Αρχικά μετά την παραίτηση Ράλλη τον Σεπτέμβριο του 1897 δίνει την εντολή στον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Είναι η αρχή μίας συνεργασίας μεταξύ του βασιλιά και του Ζαΐμη όπου με αυτό τον τρόπο θα τον χρήσει ρυθμιστικό παράγοντα στο κοινοβούλιο. Ο βασιλιάς χρησιμοποίησε προς όφελός του την κατάρρευση της αξιοπιστίας των κομμάτων για να ανυψώσει το Στέμμα και τα κατάφερε σχετικά σύντομα μετά την απόπειρα δολοφονίας του και την περιοδεία του στην Πελοπόννησο στην οποία εκφώνουσε αντισυνταγματικούς λόγους εναντίον των πολιτικών. Αντί να συνεργαστεί με την πολιτική ηγεσία συνεργαζόταν με τις μειοψηφίες προκαλώντας κυβερνητική αστάθεια. Με την ήττα του Εθνικού Κόμματος στις εκλογές του 1899 πληρώνει το κόστος ο Δηλιγιάννης για το πώς διαχειρίστηκε το ζήτημα του πολέμου. Όσοι εξωγενείς παράγοντες και αν επηρέασαν τη δυνατότητα κινήσεών του, αυτός κατείχε την εξουσία ως ηγέτης και είχε την ευθύνη και την υποχρέωση να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες. Η αφαίρεση της εξουσίας μέσα από την εκλογική διαδικασία αποτελεί την πιο δημοκρατική τιμωρία για έναν πρωθυπουργό. Το Νοέμβριο του 1901 μετά την παραίτηση του Θεοτόκη εξαιτίας των Ευαγγελικών, ο βασιλιάς καλεί τον Ζαΐμη και όχι τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Δηλιγιάννη για να σχηματίσει κυβέρνηση. Τότε ξεκίνησε η σφοδρή αντεπίθεση του Δηλιγιάννη εναντίον του Ζαΐμη αλλά κυρίως εναντίον του βασιλιά, φτάνοντας στο σημείο να στηλιτεύει τις βασιλικές αυθαιρεσίες είτε από το βήμα της Βουλής είτε στους προεκλογικούς του λόγους.

Οι εκλογές του 1902 και τα μεικτά ψηφοδέλτια αποτελούν το αποκορύφωμα της κατάρρευσης του δικομματικού συστήματος. Οι ευθύνες δεν βαραίνουν μόνο το βασιλιά και το ζαϊμικό κόμμα αλλά όλους όσοι πήραν μέρος σε αυτές τις συνεργασίες δηλαδή τους πολιτικούς αρχηγούς αλλά και τους βουλευτές που περίμεναν την εκλογή προέδρου της Βουλής για να επιλέξουν στρατόπεδο. Η επιλογή γινόταν ξεκάθαρα με γνώμονα τα ρουσφέτια και από την πλευρά των ψηφοφόρων αλλά και των βουλευτών. Ήταν μία κυβέρνηση ρουσφετιών και υποσχέσεων με προδιαγεγραμμένο τέλος. Ο Δηλιγιάννης έπαιξε το παιχνίδι του βασιλιά και έχασε για άλλη μία φορά, αν όντως του είχε υποσχεθεί πως δεν θα τροποποιήσει το θεσμό της Γενικής Διοίκησης για να μην θίξει στην ουσία τη θέση του διαδόχου. Ο Δηλιγιάννης θα πληρώσει το τίμημα με εκβιασμούς και απειλές από τους ίδιους του τους βουλευτές, χάνοντας για ακόμα μία φορά την εξουσία την οποία στην ουσία κέρδισε μέσω απειλών κατά του βασιλιά από τους οπαδούς του στη διάρκεια των Σανιδικών. Το πολιτικό σύστημα είχε πλέον καταρρεύσει και η πολιτική ηθική είχε φτάσει στο κατώτερο σημείο της.

Οι εκλογές που ανέδειξαν την τελευταία κυβέρνηση Δηλιγιάννη υπήρξαν και η τελική πράξη για τον ρυθμιστικό παράγοντα Ζαΐμη που μόνο σταθερότητα δεν προσέφερε στην κοινοβουλευτική ζωή. Ο Δηλιγιάννης στην τελευταία του κυβέρνηση ήρθε αντιμέτωπος με σφοδρές απεργιακές κινητοποιήσεις ως αποτέλεσμα των προσπαθειών του να εξοικονομήσει πόρους από τους τομείς διοίκησης του κράτους.

Η δυσκολία στην προσπάθεια αποτίμησης της πολιτικής ζωής του Δηλιγιάννη έγκειται στο ότι παρά την τεράστια χρονική διάρκεια που καλύπτει, δεν παύει να αφήνει την αίσθηση μιας ανολοκλήρωτης πολιτικής ζωής εξαιτίας των πέντε ανολοκλήρωτων κυβερνητικών θητειών του. Οι πέντε θητείες του θα μπορούσαν να έχουν τους εξής τίτλους: Παραίτηση, παύση, αντικατάσταση, εκβιασμοί και

δολοφονία. Αν θελήσουμε να κατηγοριοποιήσουμε τους “δαίμονες” που είχε να αντιμετωπίσει ο Δηλιγιάννης στη διάρκεια της πολιτικής ζωής του, θα λέγαμε πώς ήταν οι εξής τρεις: Ο Τρικούπης, ο βασιλιάς και ο λαός. Στο ζήτημα του Τρικούπη έχει γίνει πια σαφές πως οι δύο πολιτικοί αντίπαλοι είχαν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης επίλυσης στον ζητημάτων και ότι ο Δηλιγιάννης δεν ήθελε απλά να καταστρέψει ό,τι έχτιζε ο Τρικούπης. Άλλωστε μία τέτοια ερμηνεία θα μπορούσε να αντιστραφεί κάλλιστα και για όσα προσπαθούσε να κάνει ο Δηλιγιάννης και ο Τρικούπης τα έθιγε κυρίως με την οικονομική πολιτική του. Είχαν ένα ξεκάθαρα διαφορετικό πρόγραμμα ο ένας από τον άλλον που εξυπηρετούσε συγκεκριμένους και διαφορετικούς σκοπούς.

Ο Δηλιγιάννης και ο Τρικούπης ήταν τόσο διαφορετικοί ώστε κατέληξαν να είναι καταστροφικοί ο ένας για τον άλλον, με βαθύτερες φυσικά επιπτώσεις στο ίδιο το κράτος. Η μετριοπάθεια σίγουρα δεν ήταν ένα από τα προτερήματά τους. Ο καθένας από την πλευρά του πίστευε ότι έπραττε το καλύτερο για τον τόπο και είχε τα κατάλληλα επιχειρήματα για να το αποδείξει αυτό. Ο τρόπος διακυβέρνησής τους δεν άφηνε καμία επιλογή στον άλλον να πραγματοποιήσει το όραμά του. Δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τα στενά όρια των προσωπικών τους οραμάτων και να βρουν έναν ελάχιστο τρόπο και τόπο σύγκλισης σε συγκεκριμένα κομβικά ζητήματα που δεν θα θίγονταν ούτε από τον έναν ούτε από τον άλλον. Μεγάλος λόγος έγινε στη βιβλιογραφία για την τύχη και την ατυχία των δύο αυτών προσώπων και είναι αλήθεια ότι ο παράγοντας τύχη έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην πορεία αυτών των πολιτικών αρχηγών. Η τύχη του Τρικούπη έγκειται στο ότι κυβέρνησε σε περιόδους σχετικής ηρεμίας και χωρίς άμεσα εξωτερικά προβλήματα όπως αυτά που αντιμετώπισε ο Δηλιγιάννης με το πραξικόπημα στην Ανατολική Ρωμυλία και τον πόλεμο του 1897. Σίγουρα η υστεροφημία του Τρικούπη απέχει πολύ από αυτήν του Δηλιγιάννη αλλά ο πρώτος έφυγε από τη ζωή πικραμένος και με αίσθημα αποτυχίας αφού δεν κατάφερε να εκλεγεί ούτε καν βουλευτής στις τελευταίες εκλογές που συμμετείχε ενώ ο δεύτερος παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισε κατάφερε να βρεθεί και πάλι στην πρωθυπουργική θέση και να φύγει από τη ζωή ενόσω βρισκόταν στο ανώτερο πολιτικό αξίωμα.

Η άρνηση του βασιλιά να συνεργαστεί αρμονικά με τον Δηλιγιάννη φάνηκε πριν ακόμα σχηματίσει την πρώτη του κυβέρνηση όταν δεν του έδωσε καν το διάταγμα διάλυσης της Βουλής. Ο βασιλιάς αντιμετώπιζε τον Τρικούπη ως μόνιμο πρωθυπουργό της προτίμησής του και τον Δηλιγιάννη σαν μεταβατικό πρωθυπουργό που συμπλήρωνε απλά τα ενδιάμεσα κενά όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γεράσιμος Βώκος.⁶³⁸ Όταν μάλιστα έληξε η συνεργασία του και με τον Τρικούπη το 1895, πήρε στα χέρια του την εξουσία και με συνεχόμενες αντισυνταγματικές κινήσεις αδιαφόρησε επιδεικτικά να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δηλιγιάννη όταν βρισκόταν στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Έτσι το 1897 και το 1901 θα δώσει την εντολή στον Αλέξανδρο Ζαΐμη και το 1903 στον Δημήτριο Ράλλη. Με τη χρήση των μικρότερων κομμάτων ως ρυθμιστικό παράγοντα στο κοινοβούλιο, ο βασιλιάς κατάφερε καμία κυβέρνηση να μην μπορεί να μακροημερεύσει, δείχνοντας

⁶³⁸ Γ. Βώκος, *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη*, ό.π., σ. 5

την δυσπιστία του προς τον πολιτικό κόσμο αλλά και την επιθυμία του να συγκεντρώνει το Στέμμα τη μεγαλύτερη δύναμη.

Το να χαρακτηριστεί όμως ο Δηλιγιάννης ως μεταβατικός πρωθυπουργός από τη στιγμή που υπήρξε ξεκάθαρος νικητής τεσσάρων τουλάχιστον εκλογικών αναμετρήσεων, αποτελεί σαφή υποτίμηση της λαϊκής κυριαρχίας την οποία ο Δηλιγιάννης θεωρούσε ως τη μόνη πηγή εξουσίας. Ερχόμαστε λοιπόν στο ζήτημα του λαού. Η μοναδική δύναμη που είχε ο Δηλιγιάννης ήταν αυτή που του έδινε ο λαός αφού από την πλευρά του Στέμματος δεν είχε καμία στήριξη. Όμως παρότι κατάφερνε να σχηματίσει κυβερνήσεις τεράστιας πλειοψηφίας, βρισκόταν τελικά το μεγαλύτερο διάστημα της πολιτικής του καριέρας στη θέση της αντιπολίτευσης. Παρόλα αυτά επέστρεφε μέχρι το τέλος της ζωής του στην πρωθυπουργική θέση. Η δημαγωγία που του αποδίδεται μοιάζει να αντισταθμίζει την μη στήριξη του από τον βασιλιά. Είναι πιθανό ότι είχε την πεποίθηση πως η μοναδική του στήριξη ήταν ο λαός, τον οποίο μη θέλοντας να απογοητεύσει βρέθηκε εγκλωβισμένος στις προσδοκίες του. Η δημαγωγία που ασκούσε ο Δηλιγιάννης θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί και από την πλευρά του λαού σαν μία εθελούσια εξαπάτηση.

Ο Δηλιγιάννης έπρεπε να αντιμετωπίσει μεγάλα ζητήματα σε ελάχιστο χρόνο αλλά κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο αφού καμία κυβερνητική του θητεία δεν ήταν ολοκληρωμένη. Ουσιαστικά μπορέσαμε να κρίνουμε μόνο τις προθέσεις του αλλά και την σταθερότητα στην ιδεολογία του και τα προγράμματά του. Πέρα από τους προσωπικούς του “δαίμονες” που απαιτούσαν από τον εαυτό του να καλύψει τις ανάγκες του λαού σε δυσανάλογη κλίμακα με την πραγματικότητα και σε ανέφικτο χρόνο που δεν είχε καν στη διάθεσή του, το μεγάλο αγκάθι παρέμενε η αντιπαλότητά του με τον Τρικούπη αλλά κυρίως η μη αρμονική του συμπόρευση με τον βασιλιά.

Κάνοντας μία ανακεφαλαίωση των βασικών συμπερασμάτων από τα στοιχεία που αντλήθηκαν μέσω της βιβλιογραφίας μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής: α) σχεδόν το σύνολο της βιβλιογραφίας αναφέρει την προσήλωσή του στο σύνταγμα, τους θεσμούς και το κράτος δικαίου. β) Την άποψη ενός μέρους της βιβλιογραφίας ότι η πολιτική του αποτελούσε τον αντίποδα της πολιτικής του Τρικούπη και ότι το πολιτικό του πρόγραμμα ήταν χωρίς προτάσεις και με μόνο στόχο την ανατροπή του προγράμματος του Τρικούπη την ανατρέπουν τα στοιχεία που δίνει η έρευνα της νεότερης βιβλιογραφίας, η οποία χαρακτηρίζει ως εσφαλμένη προκατάληψη τη θέση ότι το Εθνικό Κόμμα στερούνταν αρχών και τονίζει τη σταθερότητα του πολιτικού του προγράμματος καθώς και τη συνέπεια στην ιδεολογία του και τις κεντρικές αρχές του. γ) Είναι γεγονός ότι ο Δηλιγιάννης κυβέρνησε για λίγο διάστημα παρά τις πέντε εκλογικές του νίκες και βρισκόταν κυρίως εκτός εξουσίας. Ένα μέρος της βιβλιογραφίας χαρακτήρισε το μεγάλο διάστημα που βρισκόταν στην αντιπολίτευση ως την χειρότερη σχολή προετοιμασίας για έναν πρωθυπουργό, τονίζοντας τον δημαγωγικό του λόγο για να προσελκύσει τα πλήθη αλλά και τις σπασμωδικές του κινήσεις όταν τελικά βρισκόταν στην πρωθυπουργική θέση. Ένα άλλο μέρος της βιβλιογραφίας θεωρεί ότι δεν δημαγωγούσε αλλά αντιθέτως ότι αντιπροσώπευε τα παραδοσιακά αιτήματα της πλειοψηφίας του λαού, καθώς επίσης ότι οι συνθήκες και το μικρό χρονικό διάστημα που κυβέρνησε δεν του επέτρεψαν ποτέ να ολοκληρώσει το πολιτικό του πρόγραμμα. Παρόλα αυτά, με ορισμένες πολιτικές του κινήσεις όπως η ρήξη του με τους κεφαλαιούχους και οι προσπάθειες του να λυθεί το αγροτικό και το

σταφιδικό ζήτημα, έδειξε τη διαφορά του από τον αντίπαλο και την προσπάθεια που έκανε να ανταποκριθεί σε αυτά που υποσχόταν. Ο Δηλιγιάννης παρά τα λάθη του, θα πρέπει να του αναγνωριστεί πως ήταν πολλά παραπάνω από αντίπαλος του Τρικούπη.

Βιβλιογραφία

- Ασπρέας, Γεώργιος Κ. (1924-1930). *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1921*. τ.1,2,3. Αθήνα: τ.1 Εκδοτικός οίκος Γ. Βασιλείου, τ.2 Εκδοτικός οίκος Ι. Σιδέρη.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος. (1994). *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα: Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βερέμης, Θάνος & Κολιόπουλος, Γιάννης. (2006). *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια, από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βουρνάς, Τάσος. (1974). *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί*. Αθήνα: Τολίδη.
- Βώκος, Γεράσιμος. (1905). *Ανέκδοτα Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη: Πολιτικά-Διπλωματικά – Κοινωνικά*. (επιμ. Γ. Ασπρέας). Αθήνα: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Γιανουλόπουλος, Γιάννης. (1999). *Η ευγενής μας τύφλωσις*. Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Δαφνής, Γρηγόριος. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*. Αθήνα: Γαλαξία.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων. (1898). *Τα μετά τον Όθωνα ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της Βασιλείας του Γεωργίου του Α' (1862-1898)*. Αθήνα: Εκδοτικό Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. (1977-2000). τ. ΙΓ-ΙΔ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη (Ολόκληρος ο πολιτικός βίος, η ιστορία και η βιογραφία του δολοφονηθέντος πρωθυπουργού της Ελλάδος) και η ιστορία των Δηλιγιανναίων. Ποιητικά παραδόσεις, θρύλοι και γεγονότα εξ επισήμων πηγών*. (1906). Αθήνα: Εκδότης Γεώργιος Στεφάνου.
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*. (2003). τ.4-5. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καρολίδης, Παύλος. (1993). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ.9-10. Αθήνα: Αγγελάκη.
- Κορδάτος, Γιάνης. (1958). *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*. τ.4-5. Αθήνα: 20^{ος} Αιώνας.
- Κυριακίδης, Επαμεινώνδας Κ. (1892). *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*. τ.2. Αθήνα: Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση.
- Κωστής, Κώστας. (2018). *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Λούβη, Λίνα. (2002). *Περιγέλωτος Βασιλείων, Οι σατιρικές εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα (1875-1886)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Λούβη, Λίνα. (2004). *Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες. Στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ), Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*. (σ.99-124). Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία.

Μαρκεζίνης, Σπυρίδων. (1966). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. τ.2, Αθήνα: Πάπυρος.

Μαρωνίτη, Νίκη. (2009). *Πολιτική εξουσία και “Εθνικό ζήτημα” στην Ελλάδα, 1880-1990*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μαρωνίτη, Νίκη. (2022) Εθνικόν Κόμμα, 1883-1905. Στο Κ. Δέδε, Λ. Καλλιβρετάκης, Λ. Λούβη, Η. Νικολακόπουλος, Σ. Ριζάς (επιμ), *Ιστορικό λεξικό Ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, 1844-1967*. (σ.128-137). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία & Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Μωραΐτης, Κάρολος. (2012). *Η ζωή και η δολοφονία του Πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη*. Αθήνα: Λεξίτυπον.

Οικονόμου, Νίκος. (1980). Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στο Θ. Βερέμης, Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*. (σ.477-483). Αθήνα: Φιλιππότης.

Τρίχα, Λύντια. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του “Τις πταίει;” και του “Δυστυχώς επτωχεύσαμεν”*. Αθήνα: Πόλις.

Χατζηγιαννάκογλου, Γεώργιος. (1902). *Ο πολιτικός βίος του κ. Θ.Π. Δηλιγιάννη*. τ.1-2. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Νομικής Λ. Χ. Θερμανίτου.

Dakin, Douglas. (2012). *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. (μτφρ. Α. Ξανθόπουλος). Αθήνα: ΜΙΕΤ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972).

Gallant, Thomas. (2017). *Νεότερη Ελλάδα: Από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι και τις μέρες μας*. (επιμ. Δ. Λαμπροπούλου & Κ. Γαρδίκας). (μτφρ. Γ. Σκαρβέλη). Αθήνα: Πεδίο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2016).

Hering, Gunnar. (2012). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*. (μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος). Αθήνα: ΜΙΕΤ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1992).

Παράρτημα

— 123 —

τροπολογίαν ως προσθήκην μετὰ τὴν τελευταίαν λέξιν τοῦ ἀρθρου, ἔχουσιν οὕτω: «διατηρουμένης τῆς ἰσχύος αὐτῶν μόνον ἐπὶ τῶν ταχυδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν ὑπαλλήλων».

Ἡ Βουλὴ ἐρωτηθεῖσα παραδέξατο τὴν τροπολογίαν, ἀναγνωσθὲν δὲ ὡς συνεπληρώθη τὸ ἀρθρον ὃ ἐγένετο δεκτὸν.

Ἀναγνωσθὲν ἐγένετο ὡσαύτως δεκτὸν τὸ β ἀρθρον τοῦ νομοσχεδίου.

Εἰς τῶν Βουλευτῶν Ἀρκαδίας ὑπιστήριξε τὴν κατὰ τὴν δευτέραν συζήτησιν τοῦ νομοσχεδίου ὑποβληθεῖσαν τροπολογίαν τοῦ ἵνα προστεθῆ ὡς 7 ἀρθρον. Ἐπὶ ταύτης δ' ἕτερος τῶν Βουλευτῶν Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας προίταине συμπλήρωσιν «ὡς καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς Βουλῆς μετὰ διατῆ ὑπηρεσίαν,» ἢ δὲ Βουλὴ μετὰ τὰς γενομένας παρατηρήσεις, δι' ἀναστάσεως ἀπέριψε τὴν τροπολογίαν.

Προκείμενου ἔπειτα καὶ φηρισθῆ τὸ σύνολον τοῦ νομοσχεδίου ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργείου καὶ ἐξίθετο σχετικὰς πληροφορίας πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν περὶ προσόντων νόμων. Εἰς τῶν Βουλευτῶν Κεφαλληνίας λαβῶν ὡσαύτως τὸν λόγον ἀπηύθουε σύστασιν ὑπὲρ τῆς μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

Ἡ Βουλὴ μετὰ ταῦτα παριδέξατο τὸ σύνολον τοῦ νομοσχεδίου ὡς ἐτροποποιήθη εἰς τρίτην συζήτησιν, ἔχει δὲ τοῦτο ὡς ἔπεται:

Ἄρθρον 1.

Τὸ ἀρθρον 2 τοῦ Α'Φ'ΜΔ' νόμου τῆς 28 Μαΐου 1887 περὶ καταργήσεως διατάξεων τινῶν τοῦ περὶ προσόντων καὶ παιδαγωγικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου, καὶ περὶ συμπληρώσεως τοῦ νόμου τούτου τροποποιεῖται ὡς ἑξῆς.

Ἄρθρ. 1. Διορίζεται γραφεὺς γ' τάξεως, ἡ μαθητευόμενος ἐν ταῖς Ὑπουργείοις, ἐν τῷ Ἐλεγκτικῷ Συνεδρίῳ, ἐν τῷ Γενικῷ Λογιστηρίῳ καὶ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ μόνος ὁ ἔχων ἀπολυτήριον Γυμνασίου, ἐν πᾶσι δὲ ταῖς λοιποῖς δημοσίοις γραφείοις καὶ ὁ ἔχων ἀπολυτήριον Σχολαρχείου.

Εικόνα 1: Πρακτικά Βουλῆς των Ελλήνων, Συνεδρίαση Κς', 21 Δεκεμβρίου 1890, σ.123

Οἱ ἐκ τῶν νέων ἐπαρχιῶν καταγόμενοι δύνανται νὰ διορισθῶσιν ἐν αὐταῖς γραφεῖς β' ἢ γ' τάξεως ἢ μαθητευόμενοι, καίπερ μὴ ἔχοντες ἀπολυτήριον Σχολαρχείου, ἀλλὰ μόνον μέγρι τῆς α' Ἰανουαρίου 1893.

Προβιβάζεται γραφεὺς β' τάξεως ὁ ἐπὶ εἰς τοῦλάχιστον μῆνας ὑπηρετήσας ὡς γραφεὺς γ' τάξεως, γραφεὺς δὲ α' τάξεως ὁ ἐπὶ ἐν τοῦλάχιστον ἔτος ὑπηρετήσας ὡς γραφεὺς β' τάξεως.

Ἄρθρον 2.

Τὰ ἀρθρα 2 καὶ 3 τοῦ ΑΡ²Γ' νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 περὶ προσόντων καὶ πιθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν τροποποιεῦνται ὡς ἔπεται.

Ἄρθρ. 2. Διορίζεται ὑπουργικὸς γραμματεὺς β' τάξεως ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορος ἢ προλήτου τοῦ Ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου.

Προβιβάζεται δ' ὑπουργικὸς γραμματεὺς β' τάξεως ὁ γραφεὺς α' τάξεως, μετὰ τριτῇ ἐν ὅλῳ ὑπηρεσίᾳ, ἐὰν ἔχῃ ἀπολυτήριον Γυμνασίου.

Προβιβάζεται ὡσαύτως ὑπουργικὸς γραμματεὺς α' τάξεως ὁ ἐπὶ τριετίαν ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς β' τάξεως.

Ἄρθρ. 3. Προβιβάζεται τμηματάρχης β' τάξεως ὁ ἐπὶ πενταετίαν ὑπηρετήσας ὡς ὑπουργικὸς γραμματεὺς α' τάξεως, ἔχων δὲ δεκατριτῇ ἐν ὅλῳ ὑπηρεσίᾳ, ἢ ὁ ἐπὶ τριετίαν μόνον ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς α' τάξεως, ἐὰν ἔχῃ δίπλωμα Πανεπιστημίου.

Προβιβάζεται τμηματάρχης α' τάξεως ὁ ἐπὶ διετίαν ὑπηρετήσας ὡς τμηματάρχης β' τάξεως, ἢ ἐπὶ ὀκταετίαν διατελέσας εἰς ὁμοίωθαιθμον θέσιν καὶ ἔχων ἐν ὅλῳ ὑπηρεσίᾳ δεκατριῶν ἐτῶν.

Ἄρθρον 3.

Γραμματεὺς νομαρχίας διορίζεται.

α) Ὁ διατελέσας τοιοῦτος κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον, καθ' ἣν ἐτύγχανεν ἐν ἰσχύϊ ὁ ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1845 νόμος περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους.

β) Ὁ πρὸ τοῦ παρόντος νόμου ὑπηρετήσας ἐπὶ τριετίαν ὡς Ἐπαρχος ἢ ὡς Γραμματεὺς α' τάξεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν, ἢ συμπληρώσας τριετίαν ἐν ἀμφο-

Εικόνα 2: Πρακτικά Βουλῆς των Ελλήνων, Συνεδρίαση Κς', 21 Δεκεμβρίου 1890, σ.124

είμαι ταύταις ταῖς ὑπηρεσίαις, εἰάν ἔχῃ ὀκταετῆ ὑπηρεσίαν ἐν τῷ διοικητικῷ κλάδῳ.

γ') Ὁ πρὸ τοῦ νόμου ΛΦΞΑ' τῆς 27 Μαΐου 1887 ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς ἑπαρχίου ἐπὶ πενταετίαν, εἰάν συντελήρῳσεν ὀκταετῆ ἐν ὅλῳ ὑπηρεσίαν ἐν τῷ διοικητικῷ κλάδῳ.

δ') Ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορες ἢ προλότου τοῦ Ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου, εἰάν ὑπηρετήσας μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ παρόντος νόμου πλὴν τῆς τριετίας ὡς ὑπογραμματεὺς ἢ τάξιως ἢ ὡς Ἐπαρχος.

Ἄρθρον 4.

Γραμματεὺς Ἐπαρχίου διαρίζεται.

α) Ὁ διατελίσας τοιοῦτος κατὰ τὴν χρονικὴν περιόδον, καθ' ἣν ἐτύγχανεν ἐν ἰσχύϊ ὁ ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1845 νόμος περὶ διοικητικῆς διαίρεσεως.

β) Ὁ κατὰ τὴν αὐτὴν περιόδον ὑπηρετήσας ἐπὶ τριετίαν ὡς ὑπογραμματεὺς νομαρχίας.

γ) Ὁ ἐπὶ τριετίαν ὑπηρετήσας εἴτε ὡς γραμματεὺς ἢ τάξιως ἐν τῇ Ὑπουργίῳ, εἴτε ὡς Εἰρηνοδίκης β' ἢ γ' τάξιως, ὡς καὶ ὁ ἐπὶ πενταετίαν ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς Εἰρηνοδικαίου β' ἢ γ' τάξιως ἢ ὡς ὑπογραμματεὺς πολυμελοῦς δικαστηρίου.

δ) Ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορες ἢ προλότου τοῦ Ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου.

Ἄρθρον 5.

Τὸ ἄρθρον 12 καὶ ἡ § 6' τοῦ ἀρθρ. 13 τοῦ ΛΦΖΓ' περὶ προσόντων καὶ πιθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 καταργοῦνται, διατηρομένης τῆς ἰσχύος αὐτῶν μόνον ἐπὶ τῶν ταχυδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν ὑπαλλήλων.

Ἄρθρον 6.

Μεταδὸ τῶν κατὰ τὴν § 6' τοῦ ἀρθρου 19 τοῦ νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 μὴ ὑπάρχουσιν εἰς τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθρου περὶ προσόντων καὶ πιθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου ἀναγράφονται καὶ οἱ Ἐπαρχοί.

Ἀνεγνώσθη ἑκείτα καὶ ἐγένετο δεκτὸν κατ' ἀρχὴν ἀρ-

Εικόνα 3: Πρακτικά Βουλῆς των Ελλήνων, Συνεδρίαση Κς', 21 Δεκεμβρίου 1890, σ.125

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡΙΘ. 3

1891

Έν Αθήναις τῆ 2 Ἰανουαρίου

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ		
ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ		
Νόμος ΑΩΟΕ'. Περὶ καταργήσεως τοῦ ΑΨΑΔ' νόμου τῆς 27/31 Μαρτίου 1889 περὶ παραρτημάτων τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων	1	βουλίων νόμων..... 3
Νόμος ΑΩΟΣΤ'. Περὶ καταργήσεως τῶν ΑΤ4Α' καὶ ΑΤ4Β' νόμων τῆς 12 Ἰουνίου 1886, περὶ μεταρρυθμίσεως διατάξεων τοῦ περὶ ἐκλογῆς Βουλευτῶν νόμου, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν περιφέρειαν.....	2	Νόμος ΑΩΟΘ'. Περὶ καταργήσεως τοῦ ΩΙ' νόμου τῆς 19 Φεβρουαρίου 1881 περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ 15 τοῦ ἀστικοῦ νόμου καὶ περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ τούτου..
Νόμος ΑΩΟΖ'. Περὶ καταργήσεως τῶν περὶ νομαρχιακῶν συμ-		Νόμος ΑΩΠ'. Περὶ τροποποιήσεως τῶν περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμων
		Νόμος ΑΩΟΗ'. Περὶ τροποποιήσεως τοῦ περὶ διοικητικῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ΑΡΠΘ' νόμου

ΤΜΗΜΑ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ἄγγελοι: ἀφορῶσαι τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν.

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ

(1)
Περὶ καταργήσεως τοῦ ΑΨΑΔ' νόμου τῆς 27/31 Μαρτίου 1889 περὶ παραρτημάτων τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων.

ΝΟΜΟΣ ΑΩΟΕ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν

Ἄρθρον μόνον.

Ὁ ΑΨΑΔ' νόμος τῆς 27/31 Μαρτίου 1889 περὶ παραρτημάτων τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων, καταργεῖται.

Ὁ παρὼν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 31 Δεβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰπουργὸς
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΑΓΙΩΑΝΝΗΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ἰπουργὸς
ΑΔ. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

(2)
Περὶ καταργήσεως τῶν ΑΤ4Α' καὶ ΑΤ4Β' νόμων τῆς 12 Ἰουνίου 1886, περὶ μεταρρυθμίσεως διατάξεων τοῦ περὶ ἐκλογῆς Βουλευτῶν νόμου, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν περιφέρειαν.

ΝΟΜΟΣ ΑΩΟΣΤ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν τάδε

Ἄρθρον 1.

Καταργοῦνται οἱ περὶ μεταρρυθμίσεως διατάξεων τοῦ περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν νόμου ΑΤ4Α' καὶ ΑΤ4Β' νόμοι τῆς 12 Ἰουνίου 1886 ὡς πρὸς τὴν ἐκλογικὴν περιφέρειαν καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν βουλευτῶν, καὶ ἐπαναφέρεται ἐν ἰσχύϊ ὁ ΧΜΗ' περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν νόμος τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1877 καὶ οἱ πρὸς συμπλήρωσιν αὐτοῦ ἐκδεδωμένοι πρὸ τῶν καταργουμένων νόμοι. Αἱ διατάξεις ὅμως τῶν καταργουμένων νόμων ἰσχύουσι καὶ ἐφαρμοσθήσονται ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν, διαρκούσης τῆς ἐνεστάσης βουλευτικῆς περιόδου, ἦθελον διαταχθῆ συμπληρωτικαὶ μερικαὶ ἐκλογαί, ἐνεργηθῶμεναι ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ ἀπὸ 20 Αὐγούστου ἐ. ἔ. γενομένου προεδιορισμοῦ τῶν ἐξ ἐκάστου νομοῦ ἐκλεκτῶν βουλευτῶν.

Ἄρθρον 2.

Ἡ παράγραφος 3 τοῦ ἀρθροῦ 1 τοῦ ΧΜΗ' νόμου τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1877 τροποποιεῖται ὡς ἐξῆς.

Εικόνα 4: ΦΕΚ 3/1891 (02-01-1891)

«Μέτρον πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ ἐξ ἐκάστης ἐπαρχίας ἐκλεκτοῦ ἀριθμοῦ βουλευτῶν ὀρίζεται ὁ ἀριθμὸς δώδεκα χιλιάδων δημοτῶν, προστιθεμένου ἐνὸς βουλευτοῦ, ὅσακις τὸ ὑπόλοιπον εἶναι ἀνώτερον τοῦ τετάρτου τῆς ἀναλογίας ταύτης, ἧτοι ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸν τῶν τριῶν χιλιάδων δημοτῶν.»

Ὁ παρῶν νόμος ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.
Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰπουργὸς
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΑΠΙΓΙΑΝΝΗΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.
Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ἰπουργὸς
Α.Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

(3)

Περὶ καταργήσεως τῶν περὶ νομαρχιακῶν συμβουλίων νόμων.

ΝΟΜΟΣ ΑΩΟΖ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν τάδε:

Ἄρθρον μοναδικόν.

Καταργοῦνται ὁ τε περὶ νομαρχιακῶν συμβουλίων ΑΦΝΣΤ' νόμος τῆς 27 Μαΐου (27 Ἰουλίου) 1887 καὶ ὁ πρὸς συμπλήρωσιν αὐτοῦ ἐκδοθεὶς ΑΨΕ' νόμος τῆς 5 Φεβρουαρίου (15 Φεβρουαρίου) 1889.

Οἱ παρὰ τοῖς νομαρχιακοῖς συμβουλοῖς ἡ ταῖς νομαρχιακῆς ἐπιτροπᾶς εὐρισκόμενοι ἐκκρεμεῖς ἀπολογισμοὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν δήμων καὶ τῶν δημοσυντηρητῶν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων ἐπανάγονται εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῶν οἰκείων νομαρχῶν, αἱ δὲ ἐκκρεμεῖς ἐπίσης ἐφέσεις ἐπὶ τῶν δημοτικῶν προϋπολογισμῶν εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰπουργείου κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ περὶ δήμων νόμου.

Ὁ παρῶν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰπουργὸς
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΑΠΙΓΙΑΝΝΗΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ἰπουργὸς
Α.Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

(4)

Περὶ καταργήσεως τοῦ ϞΓ' νόμου τῆς 19 Φεβρουαρίου 1881 καὶ περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ 15 τοῦ ἀστικῆς νόμου καὶ περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ τούτου.

ΝΟΜΟΣ ΑΩΟΘ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 1.

Ὁ ϞΓ' νόμος τῆς 19(23) Φεβρουαρίου 1881, περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀρθροῦ 15 τοῦ ἀστικῆς νόμου, καταργεῖται.

Ἄρθρον 2.

Διὰ Β. διατάγματος θέλει κανονισθῆ ὁ τρόπος, καθ' ὃν θέλει βεβαιοῦσθαι ἡ ἐνηλικιότης τοῦ δηλώσαντος τὴν πρὸς πολιτογράφησιν θέλησίν του.

Ὁ παρῶν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.
Ἀθῆναι τῇ 31 Δεκεμβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Οἱ Ἰπουργοὶ

Ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΑΠΙΓΙΑΝΝΗΣ Α.Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.
Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ἰπουργὸς
Α.Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

(5)

Περὶ τροποποιήσεως τῶν περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμων.

ΝΟΜΟΣ ΑΩΠ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν τάδε:

Ἄρθρον 1.

Τὸ ἀρθρον 2 τοῦ ΑΦΜΑ' νόμου τῆς 28 Μαΐου 1887 περὶ καταργήσεως διατάξεων τινῶν τοῦ περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου καὶ περὶ συμπληρώσεως τοῦ νόμου τούτου τροποποιεῖται ὡς ἐξῆς:

Ἄρθρον 1. Διορίζεται γραφεὺς γ' τάξεως, ἡ μαθητευόμενος ἐν τοῖς Ἰπουργείοις, ἐν τῷ Ἐλεγκτικῷ Συνεδρίῳ, ἐν τῷ Γενικῷ Λογιστηρίῳ καὶ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ, μόνος ὁ ἔχων ἀπολυτήριον γυμνασίου, ἐν πᾶσι δὲ τοῖς λοιποῖς δημοσίοις γραφείοις καὶ ὁ ἔχων ἀπολυτήριον σχολαρχείου.

Οἱ ἐκ τῶν νέων ἐπαρχιῶν καταγόμενοι δύνανται νὰ διορισθῶσιν ἐν αὐταῖς γραφεῖς β' ἢ γ' τάξεως ἢ μαθητευόμενοι, καίπερ μὴ ἔχοντες ἀπολυτήριον σχολαρχείου, ἀλλὰ μόνον μέχρι τῆς α' Ἰανουαρίου 1893.

Προβιβάζεται γραφεὺς β' τάξεως ὁ ἐπὶ ἐξ τοὐλάχιστον μῆνας ὑπηρετήσας ὡς γραφεὺς γ' τάξεως, γραφεὺς δὲ α' τάξεως ὁ ἐπὶ ἐν τοὐλάχιστον ἔτος ὑπηρετήσας ὡς γραφεὺς β' τάξεως.

Ἄρθρον 2.

Τὰ ἀρθρα 2 καὶ 3 τοῦ ΑΡ'Γ' νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν τροποποιοῦνται ὡς ἔπεται:

Ἄρθρον 2. Διορίζεται ὑπουργικὸς γραμματεὺς β' τάξεως ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορος ἢ πρυτάνου τοῦ ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου.

Προβιβάζεται δ' ὑπουργικὸς γραμματεὺς β' τάξεως ὁ γραφεὺς α' τάξεως, μετὰ τριετῆ ἐν ὄλῳ ὑπηρεσίαν, ἐὰν ἔχει ἀπολυτήριον γυμνασίου.

Προβιβάζεται ὡσαύτως ὑπουργικὸς γραμματεὺς α' τάξεως ὁ ἐπὶ τριετῆν ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς β' τάξεως,

*Άρθρον 3. Προβιβάζεται τμηματάρχης β' τάξεως ὁ ἐπὶ πενταετίαν ὑπηρετήσας ὡς ὑπουργικὸς γραμματεὺς α' τάξεως, ἔχων δὲ δεκατριετὴ ἐν ὄλῳ ὑπηρεσίαν, ἢ ὁ ἐπὶ τριετίαν μόνον ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς α' τάξεως, ἐὰν ἔχη δίπλωμα Πανεπιστημίου.

Προβιβάζεται τμηματάρχης α' τάξεως ὁ ἐπὶ διετίαν ὑπηρετήσας ὡς τμηματάρχης β' τάξεως ἢ ἐπὶ ὀκταετίαν διατελέσας εἰς ὁμοίῳ βαθμὸν θέσιν καὶ ἔχων ἐν ὄλῳ ὑπηρεσίαν δεκατριῶν ἐτῶν.

*Άρθρον 3.

Γραμματεὺς νομαρχίας διορίζεται

α') Ὁ διατελέσας τοιοῦτος κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον, καθ' ἣν ἐτύγχανεν ἐν ἰσχύϊ ὁ ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1845 νόμος, περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους.

β') Ὁ πρὸ τοῦ παρόντος νόμου ὑπηρετήσας ἐπὶ τριετίαν ὡς ἑπαρχὸς ἢ ὡς γραμματεὺς α' τάξεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἑσωτερικῶν, ἢ συμπληρώσας τριετίαν ἐν ἀμφοτέροις ταύταις ταῖς ὑπηρεσίαις, ἐὰν ἔχη ὀκταετὴ ὑπηρεσίαν ἐν τῷ διοικητικῷ κλάδῳ.

γ') Ὁ πρὸ τοῦ νόμου ΑΦΞΑ' τῆς 27 Μαΐου 1887 ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς ἑπαρχείου ἐπὶ πενταετίαν, ἐὰν συντελήσῃ ὀκταετὴ ἐν ὄλῳ ὑπηρεσίαν ἐν τῷ διοικητικῷ κλάδῳ.

δ') Ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορος ἢ προλύτου τοῦ Ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου, ἐὰν ὑπηρετήσῃ μετὰ τὴν ἐκδοσὶν τοῦ παρόντος νόμου πλέον τῆς τριετίας ὡς ὑπουργικὸς γραμματεὺς α' τάξεως ἢ ὡς ἑπαρχός.

*Άρθρον 4.

Γραμματεὺς ἑπαρχείου διορίζεται

α') Ὁ διατελέσας τοιοῦτος κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον καθ' ἣν ἐτύγχανεν ἐν ἰσχύϊ ὁ ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1845 νόμος περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως.

β') Ὁ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ὑπηρετήσας ἐπὶ τριετίαν ὡς ὑπογραμματεὺς νομαρχίας.

γ') Ὁ ἐπὶ τριετίαν ὑπηρετήσας εἴτε ὡς γραφεὺς α' τάξεως ἐν τινὶ Ὑπουργείῳ, εἴτε ὡς εἰρηνοδίκης β' ἢ γ' τάξεως, ὡς καὶ ὁ ἐπὶ πενταετίαν ὑπηρετήσας ὡς γραμματεὺς εἰρηνοδικεῖου β' ἢ γ' τάξεως ἢ ὡς ὑπογραμματεὺς πολυμελοῦς δικαστηρίου.

δ') Ὁ ἔχων δίπλωμα διδάκτορος ἢ προλύτου τοῦ Ἐθνικοῦ ἢ ἄλλου ὁμοταγοῦς πανεπιστημίου.

*Άρθρον 5.

Τὸ ἄρθρον 12 καὶ ἡ παράγραφος β' τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ ΑΡΗΓ' περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 καταργοῦνται, διατηρουμένης τῆς ἰσχύος αὐτῶν μόνον ἐπὶ τῶν ταχυδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν ὑπαλλήλων.

*Άρθρον 6.

Μεταξὺ τῶν κατὰ τὴν β' τοῦ ἄρθρου 19 τοῦ νόμου τῆς 14 Μαΐου 1884 μὴ ὑπαγομένων εἰς τὰς διατάξεις τοῦ εἰρημένου περὶ προσόντων καὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν νόμου ἀναγράφονται καὶ οἱ ἑπαρχοί.

Ὁ παρῶν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' Ἡμῶν

σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Οἱ Ὑπουργοί

Ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν	Ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗΣ	Κ. ΚΑΡΑΪΑΝΟΣ
Ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης	Ἐπὶ τῶν Ἐκτελεστικῶν κλπ.
Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ	ΑΧΙΛ. ΓΕΡΟΚΟΥ-ΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς
Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργός
Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ

(6)

Περὶ τροποποιήσεως τοῦ περὶ διοικητικῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ΑΡΠΘ' νόμου.

ΝΟΜΟΣ ΑΣΘΗ'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεφασίσασμεν καὶ διατάσσομεν τάδε

*Άρθρον 1.

Ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ ΑΡΠΘ' νόμου τῆς 19 Ἀπριλίου 1884, περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν περὶ τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς νόμων, ἰσχύουσι μόναι αἱ κανονίζουσαι τὰ προσόντα τοῦ γραφεὺς, τοῦ λογιστοῦ καὶ τοῦ ὑπογραμματεῖς τῆς Διευθύνσεως.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀστυιάτρων ἀναβιβάζεται εἰς ἑξ, ἀλλ' ἵνα διορισθῇ τις ἀστυίατρος, ἀπαιτεῖται νὰ ἔχη δίπλωμα τῆς ἰατρικῆς καὶ νὰ ἐνήσκησε τριετίαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ, χημικὸς δὲ, νὰ ᾖ διδάκτωρ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἢ πτυχιούχος φαρμακοποιός.

*Άρθρον 2.

Τὸ ἄρθρον 13 τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος νόμου τῆς 19 Ἀπριλίου 1884 καταργεῖται.

Ὁ παρῶν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1890.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργός
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς
Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ἰανουαρίου 1891.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργός
Α. Θ. ΖΑΙΜΗΣ